

Kiss Anna

Szálak közül

Nagy üres

*malmok
kísértenek
elveszett
zúgásuk hallom
szállal
bíbelődöm
angyal és
madár tollával
ide nem jár
fel csak a
szármakra
vadászó éj*

Angyal és

*madár tollával
múlok
leszek való
sosem volt
bármit
szőnek a
bordák
hajam végét
vetem fel a
szövéshez*

Nagy üres

*malmok
kísértenek
nagy üres
törvénye a
világnak
hogy kőnek a
kövön
forogni kell
szállal
bíbelődni
angyal és
madár tollával
múlni*

Mint a nagy

*szármakra
vadászó
éj vonuló
esők az
alkonyatban
semmi nem
ér fel a
vénüléssel
semmi
még a hajnal
igéi sem*

Nagy üres

*malmok
kísértenek*

*nagy üres
zúgásuk
hallom
szállal
bíbelődöm
angyal és
madár
tollával*

Ide nem jár

*fel csak a
szármakra
vadászó éj*

Bárth János

Tanyák a változó időben

Kutatói emlékek

36 évvel ezelőtt, 1964 nyarán próbálkoztam először azzal a nem könnyű, de varázslatos feladattal, hogy néprajzi kutatást végezzek egy halasi tanyán. Nem tűnt idegennek számomra a tanyai világ, hiszen magam is tanyán születtem, és ami ennél is fontosabb, tanyán nevelkedtem. A tanyai kutatás azonban más volt, mint a folyamatos tanyai élet. Homoktengerben kanyargó dűlőutak ismeretlen tanyáira kellett betérem, hogy dacoljak a hamisabbnál hamisabb pusztai kutyák vicsorgásával. Soha nem látott, óvatos tanyai gazdákat, és az idegenben mindig adószédőt sejtő, aggodalmaskodó gazdasszonyokat kellett megszólaltatnom múltjukról, épületeikről, földjeikről, állataikról, szokásaikról. Valahogy mégis sikerült szót értenem a tanyasiakkal, és a tanyakutatás muzeológus pályám elmaradhatatlan kísérője lett.

Tanyakutató munkálkodásomnak voltak „nagy” korszakai, amikor különösen fontos helyet kapott életemben a tanyára járás, a tanyai bolyongás. Ilyen „nagy” időszak volt mindjárt néprajzi jellegű tevékenységem elején 1964 és 1965 nyara, amikor a halasi múzeum egyetemista napszamosaként Janó Ákos múzeumigazgató megbízásából heteken át néprajzi adatgyűjtést végeztem a debeáki, a rekettyei, a felsőkisteleki, a pirtói, a fehértói, a felsőszállási és a zsanai tanyákon. A következő „tanyajáró” időszakom 1970-re, 1971-re esett, amikor Juhász Antallal, a szegedi múzeum akkor még fiatal néprajzkutatójával sokszor, és valószínűtlenül hosszú ideig bolyongtunk a Duna-Tisza köze hatalmas tanyavilágában, látszólag azért, hogy a Műemlékvédő Hivatal számára elvégezzük a felfedezett öreg tanyaépületek felmérését. Különösen emlékezetesek lajosmizsei, ladánybenei, ballószögi, pirtói, imrehegyi, harkakötőnyi felméréseink. 1972-ben azután minden eddiginél nagyobb mártózásom következett a tanyák tengerében. Bács-Kiskun megye akkori vezetői elrendelték, hogy három hónap alatt valósítsam meg az ország első tanyamúzeumát Lajosmizsén. Nem volt mit tenni, ideiglenesen áttelepültem Lajosmizsére, és irányítottam a politikai vezetők által megvásárolt tanya régiesítésének építészeti munkáit, majd elvégeztem az épületek berendezését. Közben bejártam a kiterjedt lajosmizsei tanyavilágot. Fényképeztem, rajzoltam, tanyai lakosokkal beszélgettem. Tanyatörténeti, tanyaépítészeti, tanyahasználati, településnéprajzi adatok százait rögzítettem. A következő években inkább levéltárakban próbáltam feltárni a Duna-táji határbeli paraszti gazdasági telephelyek múltját. 1979-ben megadatott, hogy két hétig a Vajdasági Múzeum támogatásával jugoszláviai tanyákat tanulmányozhattam. Szabadka, Zombor, Újvidék, Zenta, Ada tanyavilágában járva leginkább magyar tanyákba tértem be, de felmértem szerb és bunyevác tanyákat is. A keceli monográfikus kutatások részeként 1978 és 1981 között bejártam a 26000 holdas keceli határ tanyás dűlőit. Különösen 1979 nyarán fordultam meg sok keceli tanyán. A legjellemzőbbnek ítélt tanyai telephelyeket és tanyaépületeket felmértem. Ezekből a vázlatokból készültek keceli tanulmányom ábrái. 1990 őszén egy erdélyi utam során rájöttem, hogy a Székelyföldön léteznek magyar hegyi tanyák, amelyeknek felderítésével még adós a magyar néprajztudomány. Ebből a felismerésből nőtt ki székelyvársági tanyakutatásom, amelynek dandárja 1991-re és 1992-re esett. 1998-tól az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) támogatásával az egész Székelyföldre kiterjesztettem tanyakutató törekvéseimet. A rendszeres erdélyi levéltári kutatás mellett 1998-ban, 1999-ben és 2000-ban nagy terepbejárást végeztem Zetelaka, Korond, Székelyszentkirály, Székelyszentlélek, Fölsősófalva, Gyergyóremete, Gyergyóditró, Homoródalmás hegyi tanyavilágában, az Úz-völgyi csángók szóróványtelepein, valamint a gyimesi patak völgyek tanyái és időszakosan használt nyári szállásai között.

Az 1990-es évek eleje és az 1990-es évek vége, vagyis erdélyi tanyakutatásaim legintenzívebb időszakai között, az 1990-es évek közepén, 1994 és 1997 között a fentebb említett OTKA anyagi támogatásával nagyszabású tanyakutatást végeztem a Duna-Tisza közén „Tanyák a változó időben” programcímmel. Ez a kutatás különbözött minden korábbi tanyakutatásomtól. Az 1990-es évek előtti három évtizedben, ha néprajzkutatóként tanyán jártam, mindig a népi építészeti és a településnéprajzi vonatkozásokra figyeltem. A hagyományos elrendezésű telephelyeket és a legöregebbnek látszó épületeket mértem föl. Megvetéssel mentem el a traktor, a vetőgép és a sátoztető tanyai lakóház mellett. Az 1990-es évek közepén tudatosan változtattam korábbi szemléletemen, és a négy éves Duna-Tisza közti tanyakutatás során megpróbálkoztam az ún. néprajzi jelenkutatással. Bevallom, annyi hagyományos néprajzi szemléletű tanyakutatás után soha nem tapasztalt újfajta kutatói élményt jelentett számomra a tanyai változásvizsgálat: a polgári tanyai otthonok, a beton alapra rakott épületcsodák, a szénabálázó gépek, a fejő és tejtároló berendezések, az átalakult munkaszervezeti formák, a megváltozott családi szerepek tanulmányozása.

Hasonlóság és sokféleség a tanyák sorsában

1996-ban az OTKA támogatásával kiadtam egy 32 oldalas tanyakutató füzetet, „Adatgyűjtési útmutató a Duna-Tisza közti tanyák néprajzi jelenkutatásához” címmel. A füzet segítségével barátaim, ismerőseim, munkatársaim is bekapcsolódhattak az adatfeltáró munkába. Teljes körű adatfelvétel készült egy Újvidék környéki (cseneji) és egy zombori szerb tanyáról, három szontai sokac tanyáról, két Magyarkanizsa környéki (adorjáni és tótfalusi), két csantavéri, egy zenta-felsőhegyi, két ceglédi, egy kiskunfélegyházi és egy soltvadkerti magyar tanyáról. Részleges adatfelvétel született 30 magyarországi tanya életéről. Közülük 17 Kecskemét hajdani nevezetes pusztáján, Szentkirályon található.

A sűrűn teleírt útmutató füzet 32 oldalas terjedelme már sejtetni engedte, hogy nem kis munka a tanyai adatfelvétel. Egy gazdatanya teljes körű adatrögzítése egy nagy interjúkészítési rutinnal és jó megfigyelőképességgel megáldott néprajzkutató számára legalább 20 órányi intenzív kérdezősködést és jegyzetelést igényel. Köztudomású viszont, hogy nincs az a parasztember, aki négy-öt óránál tovább faggatható lenne egyvégtében. Következésképp, egy-egy tanyára legalább 4-szer, 5-ször kell kimenni. A rajzolással, fényképezéssel, bizonyos munkafolyamatok megfigyelésével együtt tehát körülbelül egy heti terepmunka szükséges ahhoz, hogy kiválasztott tanyánkról, a tanyai család béketűrő segítőkészsége esetén a legszükségesebb adatokat rögzíthessük.

A tanulmányozott tanyák életének adatai az alábbi témakörökre terjedtek ki:

1. A tanya helye, környezete

2. A tanya tulajdonosa, birtokosa, használója, gazdája a változások tükrében
3. A tanya, mint települési egység
4. A tanyai telephely épületei, különös tekintettel az épületek funkcióváltozásaira és az épületállomány átalakulására, cserélődésére, bővülésére
5. A tanyai lakóház és a tanyai lakáskultúra metamorfózisa
6. A tanyai gazdaság földbirtokai, a művelési ágak aránya
7. A tanyai gazdaság állatállománya
8. A tanyai gazdaság munkaeszközei, technikai felszereltsége, különös tekintettel a gépek, munkaeszközök, járművek, szállítóeszközök beszerzési idejére, a modernizálás folyamatára, az eszközhasználat és a termelés mikéntjének összefüggésére.
9. A tanyai gazdaság önállósága, „önellátása”, munkaerő-kibocsátó és munkaerő-befogadó ereje
10. A tanyai család munkaszervezete, munkamegosztása; (a család tagjainak elfoglaltsága, feladata a gazdaságban, különböző évszakok és napszakok időmetszeteiben)
11. Értékesítés, beszerzés, piac
12. A tanyai társadalom, a tanyai közösségek; önszerveződési formák és intézmények; a „tanyai társadalmasság” állomásai, fokozatai
13. Az ünneplő tanya. (A tanya léte, a tanya adottságok, egyszóval: a *tanyaiság* tükröződése az esztendő és az emberi élet szokásaiban, különös tekintettel a változásokra)
14. A tanyai család tervei.

A tanyakutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy a 300 km hosszú és 100 km széles Duna-Tisza közének sokarcú és sokszínű tanyavilága van a második ezredforduló tájékán. A sokféleség okait hosszan lajstromozhatnánk. Ehelyett itt csak a legfontosabb okokat szedjük csokorba.

a. Az 1920-as évektől, egy rövid időszak kivételével a Duna-Tisza közén két ország: Magyarország és Jugoszlávia osztozott. A két ország kétféle törvényt, kétféle agrárpolitikát jelentett. Az agrárfejlődés magyar és jugoszláv útja különösen az 1960-as, 1970-es években terelte két irányba a tanyahasználat és a tanyai gazdálkodás rendjét.

b. A Duna-Tisza közti tanyákat többféle nép: magyar, német, szerb, szlovák, bunyevác, sokac lakja, használja és birtokolja. A tanya gazdájának nemzetiségi hovatartozása lényegesen nem befolyásolja a tanyai gazdálkodás és tanyahasználat módját. A nemzetiségi különbözőség csak nyelvi és esetleg vallási szint jelent a tanyalakók világában, ami természetesen kihat a tanyai társadalomra, a szokásokra, az ünneplő tanyára.

c. A magyarországi szakaszon eleve kétféle fejlődési utat jelentett a TSz-ek léte vagy nemléte. A TSz-es területek egy részén a rendszerváltás kárpótlási törekvéseit követhette a tanyai gazdaság látványos fellendülése. A TSz nélküli szakszövetkezetes területek tanyahasználatát a folytonosság révén mutat némi hasonlóságot a jugoszláviai úthoz, de a hajdani jugoszláviai állami támogatások hiánya miatt jelentősen el is tér attól.

d. A Duna-Tisza köze kétféle természeti adottságot nyújtott a tanyai gazdaságok számára: a legendásan jól termő bácskai fekete földet és a kevesebbet termő, de szőlő és gyümölcsstermesztésre kiválóan használható homokot. A talaj különbözősége kihatott a gazdálkodás módjára, a gazdálkodás módja pedig jelentősen befolyásolta a tanyakép alakulását.

e. A tanyai gazdaságok világát színezik az emberi és társadalmi tényezők. Pl. nem mindegy, hogy milyen korú a tanya gazdája. A legjobb földön álló legrangosabb gazdatanya is hulló fedelű, bozótos környezetű, elhagyatott hajlékká válhat, ha gazdájának életében beköszöntött a betegségekkel és magányossággal keserített öregkor. Sok múlik azon, hogy egy bizonyos tájon, határrészen az új nemzedékek hogy viszonyulnak a tanyához. Mennyire jelent státus-emelkedést az elköltözés? Mennyire jellemző a visszaköltözés, a városi munkanélküliség és kilátástalanság előli tanyára menekülés? Hogyan ítéli meg a tanyai közösség a tanya maradási és a visszatérési?

Tanyatípusok

Sokarcúságuk és sokszínűségük ellenére, adatok és kutatói tapasztalatok birtokában a tanyák és a tanyai gazdaságok is besorolhatók néhány jól körülhatárolható típusba. Tanyakutatásaim tanulságai alapján településnéprajzi, gazdasági és társadalmi tekintetben a XX. század végi Duna-Tisza közti tanyák alábbi típusai különíthetők el:

1. Elhagyott tanyák, tanyaromok, tanyahelyek

A tanyapusztulás mértéke egy nagyobb területen nehezen állapítható meg. Magyarországon úgy-ahogy kikövetkeztethető az 1949 utáni statisztikákból, a jugoszláv statisztikák azonban nem igazán fogékonyak a tanyára. Jelentős eredmény inkább csak az egy-egy helység határára kiterjedő mikrovizsgálatoktól remélhető. Az efféle vizsgálatot is nehezíti azonban az a körülmény, hogy a létező tanyák száma nem azonos a lakott tanyák számával. Nemhogy az országos statisztika, de legtöbbször a helyi, önkormányzati nyilvántartás sem tud mit kezdeni pl. a gazdasági telephelyként fenntartott tanyákkal, az üdültanyákkal és hasonlókkal.

2. Külterületi vállalkozások telephelyei

Ide sorolhatók: a külterületi speciális termelőtelepek, pl. nem helyben lakó vállalkozók föliatelepei, csirkefarmjai, nutriatényészetei stb. a tanyai gazdálkodás nyomai nélkül; idegenforgalmi vendégandalító helyek, pl. etető- és itatószínek, lovaglőtelepek stb.; városias külterületi házak, amelyeknek lakói kereskedelmi tevékenységet folytatnak, pl. a kiskunmajsai többszintes, alpesi tetős tanyaház környékén felvásárolt és részben feldolgozott mezőgazdasági terményeket a budai várban birtokolt állandó standon árulják.

3. Élő gazdatanyák

Sokfélék. A milliós vagyonekat felhalmozó mezőgazdasági vállalkozásoktól a tisztas megélhetést nyújtó paraszttanyákig terjednek. Aktív gazdálkodást folytató gazdák tanyái.

Van, ahol folyamatosság húzódik mögöttük akár egy évszázadnyi időre is, pl. Jugoszláviában és a magyarországi szakszövetkezetes területeken. Van, ahol a rendszerváltás utáni újrakezdés teremtett élő gazdatanyát a TSz-időkben háztáji vagy lakótanyaként szunnyadozó régi paraszttanyából. Előfordul, hogy az élő gazdatanya mindenféle folytonosság nélkül, gyökértelenül, vállalkozásként jött létre a rendszerváltás után.

Vezető csoportjukat alkotják az egy-egy gazdasági ágat előtérbe helyező, elsősorban arra koncentráló tanyai gazdaságok.

Ezekben a gazdaságokban a többi gazdasági ág a kiemelt gazdasági ágat segíti, illetve a több lábbon állás, a jövedelem-kiegészítés céljait szolgálja. Legjellemzőbb példák a tehenészetet, tejgazdaságot, állathizlaldát üzemeltető tanyai gazdaságok. Termelésük alapja: 30-100 hold föld, 20-50 fejőstehén, 50-100 hizómarha, 100-120 hizósertés. A gazda a saját gazdasága „rabszolgája”. Napjai percre be vannak osztva. Nincs ideje társadalmi kapcsolatokat ápolni, templomba járni, vigadozni. Életét a gazdaság szervezése és a naponta ismétlődő munka tölti ki. A gazdacsalád munkáján kívül a termelésben nagy szerep jut az alkalmazottaknak, a napszamosoknak, a szegényebbek gépi munkáért végzett ledolgozásának.

Legnagyobb csoportjukat alkotják az előbbinél „parasztiabb”, kisebb termelési értéket produkáló, de a családot eltartó, modernizált, de néhány hagyományos vonást is őrző tanyai gazdaságok. E tanyák birtokosai igyekeznek több lábbon állni. Mindenből kevesebbet termelnek. Nem hajtják túl magukat. 10-20 hold föld, 2-3 fejős tehén, 2-3 hizómarha, 5-10 hizódisznó jelenti jövedelemszerzésük alapját. Ezekben a gazdaságokban a legszükségesebb gépeket, pl. traktort, ekét, vontatókocsit, utánfutós személyautót stb. birtokolják a gazdák. A többi géphez összesegítéssel és gépes vállalkozók foglalkoztatásával jutnak hozzá. A termelés a családi munkaerő igénybevételén alapul. Nagy szezonmunkák – pl. cukorrépaszedés, szüret idején – elvétele napszamosokat és segítőköt is foglalkoztatnak.

Az élő gazdatanyák építészeti képe a XX. század második felében átalakult. A régi épületek többsége eltűnt. Korszerű istállók, hatalmas gépszínek épültek. A lakóházak városias arculatot öltöttek. Nem ritka az emeletes tanyaház.

4. Öreg gazdák előregedett tanyái

Azok a tanyák tartoznak ide, amelyeknek gazdája öreg, vagy öregedő, és nincs olyan utóda, aki a gazdálkodást tovább vinné, folytatná. Az efféle gazdaság fokozatosan leépül, vagy már eljutott a leépültség állapotába. Csökkenő állattállomány, csökkenő földművelés, járadékból élés, romló tanyaépületek, a tanya körül gazzal, bozóttal hódító természet jellemzi.

5. Kevésföldű, vagy földnélküli mezőgazdasági munkavállaló rétegek kis tanyái

Napszamosok, erdőgazdaságban, nagybirtokokon dolgozó mezőgazdasági munkások kis hajlékai. Gyakran egy holdasnál nem nagyobb parcellákon, esetleg szőlőkben állnak, kevés melléképülettel.

6. Szegények, elesettek, a társadalom periferiáján élők meghúzódo helyei

Általában kicsi, egy-két osztatú szegényes építmények, gazdasági melléképületek nélkül. (Előfordul, hogy régi gazdatanyák elhagyott, romos lakóházai nyújtanak menedéket a rászorulóknak.) Lakóik a legkülönbözőbb rétegekből, körökből vétettek. Lehetnek pl. városban nem boldoguló proletárok, családtöredékek; szebb időkre emlékező lecsúszott személyek; magányos, jámbor alkoholisták; munkakerülő, tolvaj, börtönviselt elemek.

Az ilyen tanyácskák néhol egymás közelében sorakoznak a határ legtávolabbi, leghasznavetlenebb, leghomokosabb területén.

7. Gazdasági telephely szerepű, másodlagosan tartozék tanyák

Kétféleképpen keletkezhetnek:

a, A tanyai gazda házat vesz a környező városban vagy faluban. Beköltözik a vett házba, tanyáját pedig gazdasági telephelyként használja.

b, Városi, falusi lakos tanyát vásárol, hogy ott gazdasági telephelyet tartson.

A másodlagos tartozéktanyák létrejöttében néha talán szerepet kap még a hajdani tartozéktanya-tartó mezővárosi eszmény is.

A gazdasági telephely szerepű tanya, amelynek gazdája városban, faluban lakik, de tanyáján gazdálkodik, lakóhelye és gazdasági telepe között autóval, motorkerékpárral naponta akár többször is közlekedik, a jövődő egyik lehetséges tanyája.

8. Üdülőtanyák

Városi lakosok, leginkább romantikus értelmiségiek által megvásárolt, jól-rosszul „archaizált”, „kicsinosított”, pihenőhely szerepű tanyaházak. Kínos igyekezettel rendben tartott, gereblyézett udvaraik, barnára festett lécs egyenkerítései, szokatlan, néha tájidegen építészeti megoldásaik, pl. bolthajtásos csapott tornácaik messziről árulkodnak sorsukról.

Távlatok

A Tanyák a változó időben című négy éves néprajzi kutatási program 1997-ben hivatalosan lezárult. Ez a valóságban azt jelenti, hogy elzárultak azok a csapok, amelyeken négy évig OTKA forintok csörgedeztek a kutatások költségeinek fedezése céljából. Tanyakutató törekvéseim azonban nem lanyhultak. Annál is inkább, mert a felgyülemlett tanyai adattár mutatja, hogy szükség van még további tanyák adatainak feltárására, különösen a Duna-Tisza köze magyarországi, Bács-Kiskun megyei és Csongrád megyei szakaszán. Talán a következő évezred első éveiben megteremtődnek azok az anyagi feltételek, amelyek egy újabb Duna-Tisza közti tanyakutatást lehetővé tesznek! Ennek a kutatómunkának befejeztével születhet majd meg könyvnyi terjedelmű tervezett írásom a második ezredforduló Duna-Tisza közti tanyáiról, tanyai gazdaságairól és tanyai népéről.

Kozma Huba – Závada Pál

Iparosok és kereskedők Kiskunmajsa múltjában

A helytörténeti kutatások szerint Kiskunmajsa elődje a kunok XIII. századi betelepítésével kialakuló Majossaszállás volt, amely a törökidőszak következtében 1526 és 1543 között megsemmisült. A törökök kivonulása után a lerombolt faluhely újkori benépesítését jáász földfoglалók hajták végre 1743-ban. A vállalkozó kedvű pionírok jobb sorsba vetett hitét az 1745 októberében meghirdetett *redemptio* (visszavásárlás, megváltás) táplálja.

A község benépesítésében résztvevő – hozzávetőlegesen ezer – új telepes döntő többségét tehát a paraszti gazdálkodás reménye csalogatja az ekkor már Kiskunságnak nevezett Duna-Tisza közti homokhátság déli vidékére. A források alapján a telepés-parasztokból különválasztható kevés kivétel ekkor: Virágh György plébános, Demeter, a görög szatócs, a földesúr jogállású komunitástól bérelt korcsma árendásai, Kiss József és Kitus Gergely, valamint a mészárszék bérlője, Vereb Mihály.

Egy hármaskerületi település társadalmában teljes jogú polgárnak a redemptus számított. Ő választhatott, és választhatósági joggal is csak ő rendelkezett. Díjtalanul használta a legelőket, az esetleges testi fenyegetést – mint a nemesek – pénzzel megválthatta, vadászati és bormérési privilégiummal rendelkezett, vásárokon és piacokon helypénzt nem fizetett. A helybéli redemptor a Majsán külön lehetőségként számon tartott kővágásból is előnyösen részesült. Birtokvásárlásnál a redemptor elsőbbségi jogot élvezett az irredemptorral és zsellérral szemben. Ezek az előjogok a szokásjogban is rögzültek. Szűk dűlőutakon e század elején ki kellett térnie a szekeres zsellérnek az útból még az irredemptus elől is.

A jogi személyként kezelt redemptus birtokosság azonos volt a politikai községgel. Alig telik el egy-két évtized a demokratikusnak mondható megszállást követő berendezkedés óta, máris érzékelhető a redemptusok és a tőlük juszt váltó újbirtokosok együttes elkülönülési szándéka. 1760-ban megszüntetik a redemptusok fejadóját, a zselléréket és az irredemptusokét természetesen nem. A községi közmunkák (például templomépítés) elvégzését is egyre inkább a szegényebbekre hárítják, nekik kell viselniük a birtokosok terheit is.

A XVIII. század utolsó harmadában a helyben megerősödött *társadalom* szerveződésének már a település külső képén is látható jelei vannak.

„Épül a templom, a község háza, az utcák tágasságára és egyenesítésére is gondja van a tanácsnak, a szárazmalmok és a kurtakocsmák az első férfiklubok, a piacon és Demeter görög szatócs boltjában a nők cserélik ki friss értesüléseiket, s ha gyér fény szűrődik is be 15 krajcáros egyetlen ablakán, folyik már a tanítás Majsza iskolájában... Csak 1786-ra épül fel a mai helyén a község háza, ennél régebbi épület lehetett az a kőből-fából készített vendégfogadó, amelyet Bagolyvár néven ismertek a régi majsaiak... Mivel a község első lakói két víz közé települtek, Majsza ekkor csak északi és déli irányban nyitott, a település is ilyen irányban terjeszkedik... A központ a templom és a község háza köré szerveződik, itt állnak a gazdagabb családok házai, a zsellérek egyre inkább külső negyedbe, az úgynevezett Tabánba építik szegényes lakóhelyeiket. Majsza lakóinak száma háromezer körüli a századfordulóra, s a redemptio adta helyzeti előny viszonylag biztos és zavartalan megélhetést ígér a lakosság nagy része számára.“
(Részletek Csík Antal – Kozma Huba: Kiskunmajsa története a II. világháború végéig című tanulmányából)

Céhesipari, kereskedelmi előzmények

A helyi honfoglalók Üllésről Majsára költözését főbíróként dirigáló Kertész György egykorú számadáskönyve arról tanúskodik, hogy a komunitás haszonvételeinek több mint a felét két kocsmárostól szerzi. Az új telepesek maguk építik házaikat, vagy az előző évben itt inségre jutó, sikertelen telepítési kísérletet végrehajtó tőszegiek hátrahagyott házaiba költöznek. A templomépítés munkálatait kivétel nélkül más vidékről jött kőműves, kovács és asztalos mesterek végzik.

1755-ben – ekkor 107 házban 123 család lakik – mindössze hét iparos dolgozik a faluban, s hogy az effajta munkálkodás nem tartozott a legmegbecsültebb foglalkozások közé, azt az is bizonyítja, hogy köztük csupán egy redemptus származású mesterember akad. Ugyanebben az évben három malomról történik említés (kettőt még Üllésről hoztak magukkal a község alapítók), ezek lóval hajtott szárazmalmok, az első vízimalmot csak 1788-ban építteti a község.

A legrégebbi iparosok a molnárokon kívül a sütők (valószínűleg molnár-feleségek), a takácsok, szűcsök, csizmadiák, szabók, szíjgyártók, kovácsok voltak. A napóleoni háborútól kezdődően gyors és erőteljes fejlődésnek induló osztrák könnyűipar jó felvevőpiaca az itteni bőr- és gyapjúkínálatnak. Az 1815-ben királyi parancs alapján a majsai tanács által összeírt iparos-lajstrom jól tükrözi ezt az állapotot. A 33 összeírt iparos közül 15 takács, 9 csizmadia, 5 szűcs, 3 szabó és egy szíjgyártó szinte kivétel nélkül az itt előállított alapanyagot dolgozza fel, s viszi a környék vásárait. A XIX. század elején a Kamara Majsára is német iparosokat akar telepíteni, de a tanács megvédi kézművesei megélhetését, és elzárkózik a javaslat teljesítése elől.

A céhek nemcsak szakmai érdek-tömörölést jelentettek tagjaik számára, hanem társadalmi, viszonyítási, magatartási szerepeket írtak elő *befelé* és *kívülre*.

Az eladásra szánt, vásárra vitt portékák árát eleinte a községi előjáróság szabályozta, később maguk a céhek. A céhmester időközönként meglátogatta a műhelyeket, ilyenkor műlátó volt a neve. Ügyelt a *fuvar legények* és a *fuser munka* eltávolítására és a vétkes mesterek megbüntetésére. Vásárkor nem volt szabad kirakodni addig, amíg a műlátók meg nem vizsgálták az iparcikkeket. A céhek felépítése Majsán is megegyezett az országoséval. A Vízkeresztkor választott főcéhmester helyettese az alcéhmester vagy kiscéhmester volt, vezetőnek számított még a céhjegyző és a legényekre ügyelő atyamester. A legfiatalabb mester viselte a szolgálmesteri tisztet. Korához illően az ő dolga volt a legágasbogatabb, ő gyűjtja, oltja a céh gyertyáját az iparosok miséjén, lakomákon ő szolgálja föl az ételeket, ő tölt bort a mesterek poharaiba, sőt neki kell hazaszállítania az elázott mestereket is.

Kereskedőkkel Kiskunmajsa nincs olyan jól ellátva, mint iparosokkal. A XVIII-XIX. század fordulóján még mindig csak egy szatócs működik a faluban, ezt a lakosság egy századvégi községi jegyzőkönyv tanúsága szerint kifogásolja is: „Behozatott némely lakosoknak az iránt való panassza, hogy mivel Helységünkben csak egy bolt van, mindenféle portékákat kéntelenítettek igen drágán megvenni, sőt még az árendás kereskedő csak alkuba sem ereszkedik, hanem amint előbbször megmorgya, asszerint kellek elvinni. Hasznos volna tehát még egy boltot építeni, hogy így a portéka olcsóbban szereztethetnék meg.“

De 1851-ben is csak négy boltja van még a városnak.

Mária Terézia türelmi rendelete (1749), és különösen II. József felvilágosult szemléletű uralkodása következtében enyhül valamelyest a magyarországi zsidóság merev kirekesztettsége, jogegyenlőségük azonban csak az 1867-es XVII. törvénycikk értelmében valósulhat meg. A jászkun előjárók igencsak híresek antiszemitizmusukról, s szigorú rendeletekkel igyekeznek megakadályozni a zsidók remdemptus helységeiben való megtelepedését. A helyi tanács – sokszor anyagi károsodást szenvedve pedig ezzel – igyekszik eleget tenni ezeknek a rendelkezéseknek.

Egy 1870-es összeírás az akkor hétezren felüli népességű Kiskunmajsán 153 iparost jegyez fel. Közülük 71 önálló munkás, a legtöbben a bőr-, papír- és egyéb iparágaknál (65 fő), a szövőiparnál (50 fő), valamint a fém-, kő- és faiparnál (36 fő) vannak. Ugyanakkor a kereskedelemnél van foglalkozására nézve 72 fő (önálló 54). A kereskedők számának jótékony növekedése jórészt a zsidóknak az előző évtizedben történt betelepülésével magyarázható.

A század utolsó két évtizede – illetve a századforduló környéke – mint országosan is, a majsai helyi iparban és az iparosok számában is jelentős növekedést hoz. Mint a vidéki nagyfalvak, kisvárosok többségében, itt is az élelmiszeripar indul először fejlődésnek, malmok épülnek, valamint egy vágóhid. De különlegesen kurrens ágazatok ezek itt nem lehettek: a gabonatermés gyenge, az állattenyésztés pedig a kiterjedt pásztorkodás leépülése után nem tudta helyben kialakítani a maga üzemszerűbb formáit. Kedvezőbb lehetőségeket a gyümölcsfeldolgozás adhatott volna, de konzervgyár nem épült, csak két szeszfőzde, a bort nagyban felvásárló, szakszerűen kezelő pincegazdaság pedig nem ekkor, hanem csak majd 1937-ben létesül Kiskunmajsán. A nagyobb ütemű fejlődést sárba ragasztja az ide vezető utak katasztrofális, ősszel és tavasszal szinte teljességgel járhatatlan állapota.

Megépült, sőt 1877-ben, három évi működés után már Félegyházára át is költözött Kováts János gyufagyára, telepe helyén pedig a község első gőzmalma létesült. A másikat – utolsó tulajdonosáról Törtely-malomnak nevezett – 1894-ben alapítja meg egy helyi illetőségű részvénytársaság. A leginkább vásárokról termelő céhes keretek között működő helyi ipart a kiterjedt háziipar teszi színessé.

A település kiegyezés-kori társadalmának legkiválóbb forrása, a Révfy Imre főjegyző által 1870-ben összeállított helyi népszámlálás szerint Kiskunmajsa lakossága vallásilag legnagyobbbrészt katolikus (kivételt a másfélszáz főt számláló zsidó közösség jelent), a lakosság 1/3-a külterületen él, hogy az egy szobára eső lakosok átlagos száma 3,8 fő, igen alacsony, mindössze 27 %-os a felnőtt lakosság körében az írni-olvasni tudók aránya, és a hétezres városban mindössze egy továbbtanuló diák akad. Az 1815-ös 15 fős iparos-létszámmal szemben egy negyven évvel későbbi (1852-56), házastultak anyakönyvéből kiírt mintavétel már 32 oltár elé járuló iparost számlál, az 1870-es Révfy-féle összeírás pedig már 125 iparosról tud.

Az országos konjunktúrának megfelelően Kiskunmajsán is a századfordulót megelőzően kezdődik el a máig is jellemző településkép építészeti megformálódása. Közpénzen felépítik a Bazársort, kikövezik a főteret, aszfaltozzák a főutca „korzó”-járdáját. A kilencvenes években elkészül a Majsai Félegyházával és Halással összekötő műút, 1899-ben pedig a Félegyházára vezető vasúti pálya. Ezek az évek jelentik az említett malmok és a nyomda megalakításának idejét (most indul meg a helyi újság nyomtatása), s ekkor létesülnek a majsai pénzüzetek is: 1889-ben a Kiskunmajsai Takarékpénztár Rt., majd már 1910-ben a félegyházi Népbank helyi fiókja.

Az 1900-as népszámlálás a helyi iparban 440 keresőt (és 695 eltartottat), a kereskedelmi- és hiteléletben pedig 97 keresőt (és 153 eltartottat) regisztrál.

Iparosorsok a XX. század első felében

„A gazdasági válság idején itt is mindenki tönkrement. A gazda, az iparos, a kereskedő. Ezért létrehozták a gazdavédelmet. Az eladósodott gazdákat nem volt szabad elárverezni, még az adósságuk egy részét is elengedték. A kereskedők kényszerregegyezséget kértek a nagykereskedőktől, akiknek sokkal tartoztak. Így aztán a tartozásuk egy részét elengedték. Volt olyan, hogy bolettát adtak ki, ezzel lehetett az adó egy részét kifizetni.”

(Részlet Patyi Jenő [1900] önéletrajzából)

„Majsán már 1860-ban sor került az Ipartestület felállítására. De akkor még nem jöhetett létre. 1872-től 1904-ig a Félegyházán levő főszolgabíró intézte a majsai előljárási ügyeit. Hosszú idő telt el, míg nagy nehezen felállították az Ipartestületet. 32 évnek kellett eltelnie, amíg végre konzervatív iparosaink belátták, hogy szerződéses ügyekben nem lehet mindig Félegyházára utazni. 1904. július 31-én volt az első ipartestületi gyűlés, amelyben a Kiskunmajsa Ipartestületet megalapítják. Az Ipartestület, mint hivatalos hatóság, élén az elnökkel és jegyzővel, a hivatalos ügyeket intézi. A pénzügyeket a pénztáros vezeti. Az Ipartestületnek elvitathatatlanul legnagyobb érdeme, hogy 20 éves alapítása után elhatározta, hogy házat vesz. Nagy érdeme van ebben agilis elnökének Rácz F. Sándornak, aki törhetetlen kitartással le tudta küzdeni gáncsoskodó iparostársainak nehézségét és pénz nélkül neki mert vágni egy 100 millió (inflációs korona) ház vásárlásának. Ma már saját otthonukban, még pedig adósságmentes otthonukban intézhetik ügyeiket, s munkájukkal megalapíthatják a jövő nagy Magyarország feltámadását. Isten áldd meg a tisztas ipart!”

(Részlet dr. Kiss Jenő: Kiskunmajsa iparosságának múltja című kéziratos feljegyzéseiből)

Abban az időszakban, amelyről a fenti – körülbelül a húszas évek elejéről származó – feljegyzés szól, a helyi ipar és kereskedelem jelentősen megerősödött. Az 1870-es népszámlálási forrás tagolása szerinti keresők 3,4%-a foglalkozott iparral, 1,6%-uk pedig kereskedelemmel – együtt 5%. Egy másik, a XX. század elejére vonatkozó foglalkozásszerkezeti forrás (Romsics Ignác: A történeti Dél-Pest megye foglalkozásszerkezeti viszonyai a XX. század elején és Bács-Kiskun megye múltjából I. Kecskemét, 1975.) viszont már 11,6%-ra teszi Kiskunmajsán az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak arányát. Túlsúlyban természetesen ekkor is tradicionális házi kisipar volt.

Az alább következő három önéletrajzi részlet – noha véletlenszerűen kiragadott szakmákról szól – jól érzékelteti a szakmát tanulók családi indíttatását, illetve a segédde, mesterré válás folyamatát, s ez talán több szakára is általánosítható. Az első visszaemlékező szücsmester apjának – még az első világháború előttre visszanyúló – iparúzását idézi fel, a másik (egy szegény kisparaszt fia) a húszas évek elején megghiúsult továbbtanulási és szakmaszerzési kísérletét vázolja, a harmadik szöveg pedig egy 1925-ben szíjgyártó-inasnak adott napszamos-ivadék monológja, amely igen árnyalt megfigyeléseket közöl a mesterekkel való viszonytartásra vonatkozóan, és az 1929-től kezdődő válságévek „munkaerőpiaci” következményeiről területileg is széles áttekintést ad.

1. „Apai nagyszüleimnek csak egy gyermekük volt, az én édesapám. Számottevő vagyonuk nem volt, csupán az Iparhegyben volt 600 négyszögöl szántó és 500 négyszögöl szőlő. Így létfenntartásunkat a napszámkereset pótolta. Gyermeküket ipari pályára szánták. Sikerült is helyben Garas Dávid szücsmesternél leszerződtenni. Az inasévek letöltése után ott mint segéd is dolgozott. Abban az időben szokás volt az iparosok vándorlása. Pár év múlva hazajött, iparenedélyt kért, és folytatta a szakmát szülei házában. Ahogy én

visszaemlékszem, főként subakészítéssel foglalkoztak. Akkor már volt egy szücssegéd, és anyánk is segített a varrásban. Az őszi hónapokban igen sokat dolgoztak, mert a vásároknak kapós volt a suba. Azon időben vitték a kész portékát Kistelek, Halas, Félegyháza, Jánoshalma és Baja vásárait lovaskocsin. Bajára igen költséges volt az út, de megérte, mert ott voltak a legjobb vásárok. Parasztembernek, különösen ha tanyán lakott, nagyon fontos volt a suba. Nem fázott meg a kocsin, még a nagy hidegben sem. Voltak igen díszes subák is, melyekben a templomba és a szórakozó helyekre is szívesen jártak. A díszes munka sok kézimunkával járt. A gallér pedig feketeszőrű bárányból készült. Nehézségbe ütközött a subához szükséges nagyszőrű birkabőrök beszerzése, mert a környékünkön ezt a fajtát nem tartották. Kezdetben Temesvárról, később pedig a Felvidékről meg Szatmárnémediből hozták. Ott egy bőrkereskedő szárítva, nagy kötegekbe bálázva küldte vasúton hozzánk. Itt a bőroket használatba vétel előtt a község szélén lévő tóban két napi áztatás után a gyapjas oldalán szép fehérre kellett mosni, majd a bőrös oldal hústalanítása, szárítása, pácolás következett. Tehát meg kellett küzdeni, hogy a versenyképesség megmaradjon. Ebben az időben hat szücs volt Majván... A régi időben nemcsak szücs, hanem egyéb iparos is volt bőséggel a községben.

(Részlet Balogh Lajos önéletírásából)

2. „1908-ban születtem Kiskunmajván. Szüleim nyolc és fél holdon gazdálkodtak. Két nővérem volt... Az általános iskola elvégzése után polgári iskolába íratk be a szüleim. Jó tanuló voltam, javasolták is a tanáraink, hogy tanuljak tovább, végül cipésztanuló lettem, akkoriban ez igen jó szakmának számított, bár én nem nagyon szerettem. Sokat kellett ülni a kaptafa mellett, öt évnél tovább nem is bírtam, otthagytam a szakmát. 1933-ban megnősültem... Kiköltözködtünk tanyára és ott gazdálkodtunk. 10 hold földön bérlő lettem...” (Részlet Gáspár Benjámintól [1908] önéletírásából)

3. „Úgy tudom, 1911. október 21.-én születtem... nem emlékszem az apámra sem, mert hősi halált halt. Nagypapánk kivitt bennünket a tanyára, engem kineveztek libapásztornak. 1923-ban Butty Jánoshoz kerültem birkapásztornak. Huszonötben, ahogy közeledett az ősz, nekem már nem kellett iskolába mennem, hanem odaadtak inasnak egy szíjgyártóhoz a bátyám helyett, aki harmadnap megszökött az inaskodásból. Az újévet azonban meg kellett várni, mert addig a gazdám nem engedett el. 1926. január 3-án nevelőapámmal elmentünk Orosz László szíjgyártó mesterhez. Két hét próbaidő volt, én nagyon jól éreztem magam itt is. Volt ott egy másik inas is...”

Próbaidő után került sor a szerződötésre. A szerződés nekem négy évre szólt, mivel én nem tudtam fizetni. A másik inással három évre kötötték a szerződést, de ő évente fizetett három mázsa búzát. Törtély József igazgató úr mondta, hogy fiam, neked mindjárt be kell iratkoznod az ipari iskolába. Hát bizony négy év nem kis idő! No engem a gazdaaszonyom is hamarosan megszeretett. Ment a munka, sokszor éjjel-nappal dolgoztunk. Úgy emlékszem, egymillió-kétszáz ezer korona volt egy pár lószerszám. Az első vásár, amire én is elmentem, Kisteleken volt... No aztán jött a képviselőválasztás, a mesteremet is megválasztották községi képviselőnek, így a községi teendővel is megszorodott a munkája. Volt már neki a kisteleki úton tíz hold földje, meg két darab szőlője. A szőlőket eladta, és vett helyette a vadkerti úton két hold szőlőt és egy hold pusztát földet...

Mondogatták, hogy jön a pengő, meg is jött 1926. augusztusában... 5-6 pengő lett a búza mázsája. Egy pár lószerszám 80-120 pengőbe került. Az én mesterem ennek ellenére megállt a lábán, de ment is a környéken minden vásárra, ha még kisbalták estek, akkor is, mert nagyon nagytervű ember volt. A veje, a Bakró Imre is szíjgyártó volt, nagyon szép munka került ki a keze alól, de benne nem volt üzleti szellem, míg ő egy pár szerszámot eladott, addig a gazdám húszat is. Akkoriban olyan nagy vásárok voltak, hogy a gőzmalomtól a vasútig az mind vásártér volt. A kirakodó vásárokban a különböző mesterek külön-külön rakták ki a portékájukat, de kivonult ide a vendéglő is, ahol sok ember elmullata a pénzét.

Jött 1929... Apám ekkor már több éven keresztül a Gyenizse gazdánál aratott. Hatan voltak részesek. Az aratás előtt mondja az apám, hogy nagy baj érte, mert lemondta a marokverője a munkát, és nem tud mit csinálni. Kérte a mesteremet, hogy engedjen el engem. Végül elengedett a mesterem. Ezután visszamentem a mesteremhez dolgozni. Ő azt mondta, hogy szeptemberben fölszabadít, mert megélek én már magam is. Amikor fölszabadultam, kaptam a mesteremtől egy bicskát. Azt mondta, hogy ha enni akarsz, majd megkeresed a kenyered. El is helyezett engem Félegyházán Ferenczi József szíjgyártóhoz, aki vagy három évvel volt idősebb, mint én, de már mester volt... Megnéztem egy pár munkadarabot, de ilyeneket mi nem csináltunk a mesteremnél, ez nekem nagyon szokatlan volt. Négy segéd meg egy inas dolgozott itt. Hát adtak nekem mindjárt egy pár *húzó*t négy soros varrásra, és azt mondták, hogy úgy csináljam, mint az Oroszoknál. Hát megcsináltam, megnézte a mester, az első segéd meg a többi is. Az első segéd csak annyit mondott, hogy: Franc a körmödet!

Nekem itt aztán szállás, koszt, minden volt, meg egy hétre hat pengő. Egy pár hét telt el, amikor vásár lett. Azt mondta a mesterem: No, Béni, te kimégy a gyalogvásárra, én meg majd a jószágvásárra. Hát így is lett. A mesterem árult 6 pengő 50 fillért, én meg 36 pengőt. Azt mondta a mesterem a többieknek, hogy menjenek el legalább egy hétre, én meg maradjak. Hát a többiek nem valami jó szemmel néztek rám. Így hát én hajnalban fölkeltem, elköszöntem és elindultam Kecskemétre munkát keresni. Vagy tizenöt helyet néztem meg, de munka az sehol sem volt. Innen Nagykőrösre mentem gyalog. Itt elmentem egy szíjgyártóhoz, aki azt mondta, hogy várjak egy pár órát, mert neki el kell menni. Hazajött, akkor meg azt mondta, hogy várjak pár napot, erre aztán azt mondtam, hogy azt már nem. Rendes volt tőle, hogy annak ellenére azt mondta, hogy jöjjenek egy hét múlva, mert most nem ér rá velem foglalkozni. Annyit mondott még, hogy menjek az ipar-szállóba, és aludjak ott. Meg is találtam a szállót, egy szoba volt benne hat ágygal. A szálló gondnoka elvette a munkakönyvem, és azt mondta, hogy negyven fillér a szállás díja, de előre kell fizetni. Rajtam kívül egy ember volt a szobában. Vele elbeszélgettünk, egyszer aztán azt mondja, hogy ő elmegy *fektolni*. Én nem tudtam, hogy mi az. Hát azt mondja, elmegy kéregetni. És összeszed néhány pengőt, meg a napi kosztot is. Én ilyen még sosem csináltam, de addig erősködött, hogy végül rábeszél. Bementem egy cipészhöz, előadtam, hogy mi vagyok. Morgott valamit, de azért a zsebébe nyúlt, és adott 20 fillért... A következő egy hentes volt, adott egy darab kolbászt, de úgy vágta oda, mint a kutyának. Azután egy szabómesterhez mentem be, ez jól meglepődött, de azért adott tíz fillért. Végül egy pékhez mentem, ő azt mondta, hogy többet érne, ha dolgoznék, de végül adott két kilót. Hát ezt a kenyérkeresetet nem nekem találták ki... A másik ember összeszedett 2 pengőt meg egy liter bort, de azt a gondnok elvette tőle...

Elindultam hát Pécelre. Tudom, vasárnap érkeztem... Találkoztam az úton a kisbíróval, tőle kérdeztem meg, hogy van-e itt szíjgyártó. Van. Meg is mutatta a házát. Itt találtam munkát, tudom október 25-én hétfőn álltam munkába. Én már öt órákor dolgoztam, a mesterem hét óra tájban jött le, jól lebarmitott, hogy milyen vad embernél dolgoztam eddig. Azt mondta, hogy ha még egyszer leülök a *küszüre* hat óra előtt, akkor lelök róla. Hát én nagyot néztem. A mester azt mondta, hogy heti tíz pengőt tud adni meg kosztot, és ha megfelel, a műhelyben meg is alhatok. Ezután értesítettem a szüleimet, hogy hol vagyok.

Tehát Pécelen kezdtem, és itt dolgoztam huszonhat hónapot, nagyon sok szép munkát csináltunk, nagyon szép vegyesfogatszerszámot, ilyeneket ma már csak kiállításon lehet látni. Karácsonykor jó lett volna hazamenni egy kicsit, de nagyon körülményes volt, meg a munka is sok volt. A vonatköltség oda-vissza tizenöt pengő lett volna, ezért meg másfél hetet kellett dolgozni. Sokat danoltam abban az időben, hogy az én babám tisztántúli, én meg dunántúli, de a vonat nagyon drága, így hát gyalog megyek el hozzája. A hazamenetelből nem lett semmi, de még Húsvétra sem, mert a mesterem igen sokat betegeskedett, a fia meg nem sokat törődött a

szíjgyártással, inkább kárpitoskodott, nekem kellett sokat besegíteni. Ekkor már a gazdaasszonyom is Bénékémnek szólított, szinte jobban szeretett, mint a fiát. Menni kellett sokat az uraságokhoz, javításokra. Volt Pécelen is egy nagy uraság, gyönyörű kastélya volt, itt tizenöt pár ló volt, Gyömrőn meg huszonöt pár. Azután a gróf Teleki Lászlóhoz mentünk, ahol harminc pár ló volt. Majd Pusztaszentisvánra, de sorolhatnám tovább is.... A mesterem egyre betegobb lett, így hát nekem kellett jobban hajtani. Október közepén a mesterem meghalt, én meg elmentem a Teleki grófhöz, hogy az elkezdett munkát bevégezzem. Mondta a főintéző, hogy vállaljam el a gazdaságot továbbra is, meg is egyeztünk írásban, hogy évi háromszori javítást végzek meg egy új szerszámot készítek. Ha több köllött, a gazdaság külön fizette. December elején Pécelről elköszöntem és hazajöttem. 1933. január közepén kaptam az értesítést, hogy menjek a Teleki gazdaságba, ott jó három hónapig tartott a munka. No innen a főintéző átküldött Péteribe Kivicz Károlyhoz, adott ajánlólevelet is. A nagyságos úr behívott az irodába, beszélünk pár szót, aztán már intézkedett is a szobáról, ami akkora volt, hogy műhelynek is megfelelt. Másnap mentem be Pestre anyagért, elég sok anyag kellett, mert el voltak hanyagolva a szerszámaik. Megegyeztünk az urasággal az új szerszámok készítésében, páronként 25 pengőt fizetett. Nagyon kellett iparkodni, mert következett a dinnyeszezon, és minden fogatra nagyon nagy szükség volt, mert száz hold dinnyéjük volt. Hetente megcsináltam egy pár szerszámot, közben még át kellett menni a Teleki grófékhoz is, aztán megint vissza a Kivicz nagyságos úrúrhoz. Ekkor megkaptam az értesítést, hogy októberben be kell vonulni katonának. 26 hónapra kellett bevonulni, de én nem ijedtem meg tőle. Már harmadnap ott is bekerültem a műhelybe. Én a kapcsolatot közben fönntartottam mindkét urasággal, elmentem szabadságra, és hat nap helyett tíz napot kaptam, csaknem éjjel-nappal dolgoztam, de a munkát csak megcsináltam, mindkét gazdaságot fenntartottam.

(Részlet Terbe Béni [1908] önéletírásából)

Rendelkezésünkre áll 1933-ból – egy helytörténeti kutató, Csábrády János jóvoltából – egy ipartestületi névsor. Ebben nyomon követhető, hogy első visszaemlékezőnk szűcsmester édesapja további négy szűccsel szerepel a majsai testületi tagnévsorban, a másodjára idézett cipésztanuló – kiesvén a szakmából – nem kerülhetett be a harminchárom cipész közé, mint ahogy az országban sokfelé próbálkozó szíjgyártó-segéd lett mesterstátusz, önálló majsai műhely birtokosává, hiszen a 4 helybeli szíjgyártó minden jel szerint bőségesen kielégítette a helyi és környékbeli keresletet. Egyébként ez a majsai kisipari ágak többségére elmondható. Különösen a húszas-harmincas évek fordulóján, illetve az azt követő években a gazdasági válság nehéz helyzetbe hozta nemcsak a munkát nem találó szegényparasztokat, az eladósodott kiscgazdákat, de az ő fizetéseképtelenségüktől függő iparosokat és kereskedőket is. Nehéz volt inaskodási lehetőséget találni, s még nehezebb volt önálló mesteri egzisztenciára szert tenni. Könnyebb itt is elsősorban a tőkeerősebbeknek, elégséges jövedelemmel bírónak, családi műhely-üzletet-szakmát öröklőknek volt – nehezebb pedig (illetve csaknem lehetetlen) a szegényparaszt-ivadék iparos-segédeknek.

A testületi névsorról egyébként sajnos nem tudjuk, hogy valamennyi helybeli iparúzó magába foglalja-e (valószínűleg nem), illetve mely szakmában hányan lehettek, akik az ipartestületnek nem voltak tagjai. A lajstromon szereplők minden bizonnyal mesterek voltak. Tudjuk például, hogy a három molnár a malomtulajdonosokat jelenti, akik egyenként 15-20 embert (köztük molnárokat is) foglalkoztattak. Tudjuk, hogy Majsán akkor 13 vendéglő, illetőleg kocsmá volt, a listán mégis csak három vendéglős szerepel stb.

A kiskunmajsai ipartestületnek 1933-ban 37 szakmában 270 tagja van. A szakmai taglétszámok csökkenő sorrendben a következők:

Cipész 33, kovács 29, szabó 26, bognár 21, női szabó 20, mészáros, hentes 19, asztalos 17, kőműves 15, csizmadia 13, borbély 11, lakatos 10, sütőiparos 8, szűcs 5. Továbbá 4-4 szíjgyártó és köteles, 3-3 műszerész, szobafestő, vendéglős, üveges, és molnár, 2-2 órás, bádogos, takács, papucsos és kádár, valamint 1-1 késes, kosárfonó, cserépfedő, ács, kéményseprő, kefekötő, esztergályos, kocsifényező, kalapos, szűrszabó, géplakatos és nyomdász.

1933-ra egyébként megnőtt az építőmesterek száma (és az iparosokon belüli aránya), jelentősen megszorodtak a vasas és a faipari szakmák képviselői, és számában változatlan arányban viszont lecsökkent a bőrösök-kézművesek szerepe. A szövőipar takácsai (hajdan a legnépesebb céh) csak mutatóban maradtak meg, viszont annál több szabó került a helyükre. Megjelentek a már említett helyi „nagyüzemek” (malmok, szeszfőzdék, vágóhid és nyomda), amelyek alkalmazottakat is foglalkoztattak. Így az ipartestületi iparos-lista 270 tagjához számíthatunk még 40-60 alkalmazottat, illetve mesterenként-műhelyenként 1-2 inast, illetve segédet. Ezek szerint az iparosok és az iparban foglalkoztatottak száma 500-600 főre becsülhető. Ez a foglalkoztatottak 6-7%-ának felel meg.

„Én 36-ban mentem el ipari tanulóknak, 34-ben végeztem el a polgárit, szerettem volna tovább tanulni, de nem taníttatott senki. Bőgtem egy évet, 35-ben írtam Gál bácsinak Budapestre, a Losonci utca 14-be, és ő rábeszélte, hogy suszter legyek. „Felfelé törekvő ifjú Kiskunmajsai” jelígre írogatott ő nekem a cipészek lapjában. 1936-ban már országos pályázatot nyertem, 17 éves koromban segéd lettem emiatt, és hívtak Pestre is. Első évben nem mentem, de harmincnyolc februárjában már igen. Ott technológiát végeztem a Corvin mellett. Szaktanfolyamot tettem, leszakvizsgáztam, oktattam is rajtot. Nagyon jó tanfolyam volt az, este hattól kilencig tartott. Nagyon szép parkettás műhelyben dolgoztunk, de csak diplomatáknak. Méghozzá valutákat rejtegető cipőket, ortopéd cipőket csináltunk. Az üres talpakba, sarkakba, szárukba később már én helyeztem bele a valutákat. Nagyon jól fizettek. Nem is ellenőriztek, tizenhét éves kölyök voltam, de megbíztak bennem. Jól megtanultam ott a szakmát, főleg az ortopédiát.

– A háború előtti majsai iparostársadalom hogyan rétegződött?

– A cipőiparban nem volt itt gazdag ember. Zsidó tőkével dolgoztak, strómanként, a cipészek főleg a Beckék pénzével. Odaadták nekik az anyagot, és ősszel a vásárkor elszámoltak. Egyedül a Lódri bácsinak volt 2-3 sátra, ő volt a legmódosabb. A javát eladta ő is, mert kellett a pénz, a vacak áru meg a nyakán maradt. Túltermelés volt akkor, nem szabad elfelejteni, hogy a harmincas években túltermelés volt. Apámnak csak két rúd csizmája volt, ő csak egy emberrel dolgoztatott mindig. Kiugróan gazdag iparos nem volt. Bognár sem volt. A Vörös Sándor kovács is egy-két kocsiival ment el a vásárba, de többel nem.

– Az iparosokra változatlanul jellemző volt, hogy szőlővel és kisebb földdel rendelkeztek?

– Csakis az volt a jó iparos, akinek volt ilyen melléke, földje, szőleje. A föld hasznából megvásárolták az anyagot, és abból érvényesültek. A föld akkor sokat jelentett. Apám is amikor megnősült, lett egy kis földjük, csak akkor tudott lábra kelni, hogy vett egy kis anyagot. Ez akkor jellemző volt.

– Mekkora földterületük volt általában az iparosoknak?

– Fél hold körüli, nem voltak azok nagy területek. Nagyrészt az iparban voltak a szőleik, azért is hívták az iparnak. Mesze-messze szőlők, nagy szőlők nemigen voltak az iparosok kezén. Ezek köztes művelésű szőlők voltak, gyümölcsfákkal.

A kocsmárosok eladták a termést, a Rádóczi bácsi például elmérte. Abban az időben a paraszt sem élt jól. Alig egy-két évvel korábban papírt adtak a gabonáért, bolettát. Az élt meg, aki tudott fordítani. Eladta, mint bormérő például a termést. Vagy kit tudta tartani. Nem voltak ilyen nagyanyás emberek, mint most. Inkább az ügyvédek gazdálkodtak, a Balogh Imrének, a Névnyek is volt tanyája, villája a Bulyovszkynak (orvos), ma úgy mondanák, hogy a szabadfoglalkozású értelmiségieknek. A főjegyző Komáromynak, a bírónak, a százados Terbének, aki jogász lett, és később villanyszerelő, majd gondnok a félegyházi kórházban. A kereskedők közül is esetleg a Sipos volt erősebb meg az emeletes-Patyí, ezek olyan jó gazdálkodó emberek voltak. A harmincas években volt az a

váltórendszer. A Patyi eladta a prima földjét, negyven holdat, és vett Szankon – meg se nézte, hogy milyen a föld – a jó föld árából több száz holdat. Erre aztán vett föl kölcsönt, és megbukott. Azt a földet nem is művelte. Én nagyon haragudtam rá, mert apámat is ő húzta csöbe. Értessz róla, hogy defláció lesz. Adott apámnak hitelt: Vegyen föl, minél többet, Hegyes bácsi, itt a jó alkalom! – és egy év múlva a felét se érte már. Akkor nem fölfelé ment az ár, hanem lefelé. Nem kellett az áru akkor senkinek se. Eladtuk még a párnát is, hogy a váltót valahogy ki tudjuk fizetni.

– Egyszóval akkor a leggazdagabbak az ügyvédek voltak, és egy-két szabadfoglalkozású...

– És egy-két paraszt. Még a Beneth Gusztáv nevű vállalkozó tartozott talán a gazdagok közé. De azok a kigyósi földek is rosszak voltak a Jenovay-birtokon. A jó gazdák inkább itt a halasi földeken éltek. Majsja eredetileg is szegény volt, itt nem voltak jó földek...

– Az iparosok általában saját házában laktak?

– Általában igen, de ott volt a műhely is egyúttal, mint nálunk a konyhában. Kevés olyan iparos volt, mint a Juhász Pista, aki üzletet bérelt vagy a Csábi szabó is nyitott üzlettel dolgozott. Általában a háznál dolgoztak, ott is a konyhában. Baráti köröm tagjai egymás után haltak meg tüdőbajban, akkor még nem tudták gyógyítani ezt a betegséget. Poros, piszkos, szűk helyen dolgoztak az iparosok. A Neumann zsidónak is volt egy műhelye, ő is inkább dolgoztatott, a szakmához nem nagyon értett. A Máté Ferkó háza volt az övé, a parókiával szemben. Az iszonyatos volt, hat-nyolc ember ült ott fönt a priccseken, nem bírtak fölállni. Nekünk az oroszoknál a hadifogságban külön hálólhelyünk volt. A szobában olyan fejmagasságban volt a deszkapadozat és ott dolgoztak. Iszonyatos volt. Poros, piszkos, egymás után haltak meg az emberek, tele volt az piszokkal, fertőzéssel. A hatóságok is fölfigyeltek a végén már erre. Általában a két-három segéd is csak időszakos volt, molnárius volt sok. A kovácsnak is csak egy volt, aki ütötte a vasat. Sokat nem neveltek, nem tudott elhelyezkedni aki végzett. Vándoroltak az iparosok. Leültették őket, ettek egy kis kenyeret és mentek tovább. Akkoriban én a Katolikus Legényegyletben tevékenykedtem, felkaroltuk ezt az ügyet...

– Arra nem került sor, hogy gépesítsék az iparosok műhelyeiket?

– Nem ment úgy az ipar. A kőművesek közül is nagynak számított a Terbe, aki az iskolát építette. Ő szerzett azon az iskolán valamennyit, de ő is összetársult a Patyival. Azzal a Patyival, akinek a fiát fölakasztották ötvenhat után. Egyedül nem bírt a feladattal, össze kellett társulnia. Nem volt neki se annyi segédje, hogy megépítette volna az iskolát. Nem nőtt ki Majsán az ipar. A Terbe is annyit keresett az iskolán, hogy fölépítette a maga házát.

– Milyen rangja volt a faluban az iparosoknak?

– A jobb iparosokat már nem nézték le. Néhány iparos az Úri Kaszinónak is tagja volt. Persze nagyon kevés. Azok, akiket úgy elismertek, meg az Ipartestület vezetői voltak. Velük már leültek az ügyvédek is. A Nigrényi, a Czinkóczy bácsi, Ádám Jóska, ők elismertebbek voltak. De összességében nem ütötték meg azt a rangot, mint a hivatalnokok. Nem volt jó parti egy iparos. Egy iparos lány csendőrhöz szívesen elment volna, de nem volt pénz, nem tudta a kauciót letenni. Benősülés, összeházasodás ritkán volt. Birtokos birtokossal házasodott. Olyan volt egy-kettő, aki benősült birtokos családba, de megszökték érte a gazdát. A húszholdas paraszt megszökté. Elvileg egy iparos életszínvonala olyan volt, mint egy húszholdas paraszté, és mégis. Apám is így vette el anyámat, és pedig csak huszonkét holdja volt nagyapámnak, mégis az volt, hogy a szegény iparoshoz mérsz vagy a gazdagparaszthoz? Anyám a szegény iparost választotta. Kinőtt valaki esetleg az iparosok közül, ha elvett egy gazdagabb parasztlányt. Félegyházán már voltak ilyenek. De itt nem tudott az iparos megőrkésedni.

– Azzal volt mérhető a rang az iparosok között, hogy kinek hány sátora volt a vásárban?

– Úgy, úgy. Akinek volt tökéje, megjelent a vásárban. Kész árut termelt. Akkor üzlet nem volt, hogy csak méreletes csináljon. Itt a legnagyobb volt a Kerekes bácsi, négy-öt segéddel, ő már jegyezve volt. (Mikor a szövetkezetet szerveztük, nem is akarták engedni, hogy fölvegyem a szövetkezetbe.) De ez mind nem dolgozott a műhelyben, kettő-három otthon saját házában dolgozott, ezeket *zicceseknek* hívták. Megkapták az anyagot, bementek érte, hazahozták. Én is így dolgoztam évekig. A Beck Andor bőrkereskedőnek. Vagy apám a Weinberger cipőkereskedőnek. Ez a Nagy-Weinberger volt, a Kis-Weinberger itt a mi utcánkban az alvégben lakott, ő szatócs volt. Amaz meg ruhás és cipős. Ő adott bont a bőrkereskedőnek, ő vállalta a garanciát, mi elhoztuk az anyagot, és neki dolgoztunk. Mikor szállítottunk, nem pénzt adtak, hanem levásárolhattuk. A vásárban azért csalafinta volt a sok suszter, mert idegen tőke is lehetett az. Volt olyan, én láttam a harmincas években, hogy a kereskedő mindig a zsebébe nyúlt és nézte az órát. Adta potom pénzért a portékát. Mi nem bírtunk mellette árulni. Megkérték, adta. Mert tizenkettőkor lejárt a váltó. Meglett a pénz vagy lejárt az idő, csomagolt, elment. Nem lehetett mellette árulni. Kiskőrösről, Félegyházáról jöttek ide, letarolták a vásárt. Ha az ő pénze lett volna, akkor nem ezt csinálja, akkor kitart. De nem tudott kitartani, nézte az órát, hogy még hazaérjen a váltó lejártá előtt. Összefogtak azért az iparosok. A bognárok megcsinálták a famunkát, a kovács fölvasalta, aztán közösen vitték a vásárba. Egy-két-három kocsit vittek általában. Más szakmában ez nem volt persze, de ezek egymásra voltak utalva.

– Az Ipartestületnek mi haszna, értelme volt?

– Kezdetben, amikor alakult, nem nagyon adott semmit. Akkor volt érdemes tagnak lenni, amikor az Ipartestület a háború kezdetekor anyagot is utalt ki. Akkor az Ipartestületen keresztül adták ki az anyagot. De a kezdetektől fogva összetartotta azért az iparosságot ez a testület. Dalárda volt, Iparoskör, Negyvennyolcas Kör. A március 15-e nagy ünnep volt akkor. Az iparosok majdnem csak akkor mentek bálba. Mert arra elment igencsak minden iparos. Ezekben a negyvennyolcas bálokban volt fizetéses vacsora, mások nem is nagyon tartották így azt az ünnepet, csak az iparosok. Parasztok nem tartották, az urak se nagyon. De az iparosoknál ez nagyon élt. Meg aztán az Ipartestületnél lehetett szerződteni, aki nem volt ipartestületi tag, nem szerződtehetett meg szabadíthatott. Nem volt nagy pénz a tagdíj, az jelentéktelen volt. De a segéd tartásban segített, jogilag kishatóság volt azért. Itt helyben lehetett később mestervizsgát tenni... Itt általában mindenkinek volt iparja. A molnárszékűek voltak csak kivételek. Meg a kéményseprők. Az állami monopólium volt, az volt a legjobb ipar a világon, Majsán csak egy volt, a Messzi néni volt talán a leggazdagabb az iparosok közül. Mert monopolhelyezete volt. Még a pékeknek volt jó iparuk. Ők árultak piacon is, otthon is. Meg a hentesek. Pék meg hentes meg suszter, szabó, ezek voltak. Kis kosarasok voltak még, egy-két szíjgyártó, takács már alig. Azok már a gyerekkoromban is szűnőben voltak. A parasztok nagyon szegények voltak akkor, nem tellett díszes szerszámra meg miegyébre...

– Az iparosok kiket tartottak kisebbnek maguknál?

– A szegényparasztokat. Rá volt utalva az iparos, de lenézte. Mert onnan jött. Iparindasztia kevés van. Mert amelyik olyan, az már nem volt annyira szegény, hogy télen iparos volt, nyáron meg részes. Elment kaszálni, részben aratni. Az iparosok fele körülbelül ilyen volt, rákényszerült a részesesre. De negyedénél mindenképpen több. Főleg az idénymunkások, szabó, suszter. Kimentek nyáron rész munkára, jó helyekre, meglehet az is, hogy dolgozott neki, és az sem volt rossz ilyen helyekre elmenni. Beelőzte magát, hazavitt négy-öt mázsa gabonát, vett malacot, és ő már akkor volt valaki. Könnyebben hányta magát. Vágott egy disznót, nem kellett pékhez menni kenyérért. Az asszony dagasztott, kelesztett otthon, és ezt vittük a pékhez. Az ilyen ember nem volt annyira kiszolgáltatva. Nem volt ugyanis havi fizetés. Volt olyan nálunk is, hogy nem volt pénze a polgárnak, megcsinálta a csizmát hitelbe az apám és nem jött érte. Föl volt akasztva a falra a kész áru, hogy majd csak jön érte a gazdája. De nem jött. Nem volt otthon egy fillér sem, nem tudtunk venni negyed kiló húst sem. Azért mondták, hogy jó a fixeseknek, mert azok úriemberek, azok készpénzzel fizetnek...

– Mi volt az iparosok álma?

– Hogy a maguk gazdái legyenek. Hogy annyi anyagjuk legyen legalább, hogy ha bejön a vevő, meg tudja azt mutatni, hogy ebből a fából készül a szekrény. Ez a fa legyen az!, mutathasson a vevő a jó szárazfára. Cipésznek, hogy ebből a bőrből, szabónak, hogy ebből a szöveteből. Hogy két-három vég szövete legyen. A Nyerges szabó kezdett itt ilyen akciót, egy félegyházi zsidó adta neki bizományba az árut, nála volt raktározva, és nem a kereskedő adott hitelt az ismeretlennek, hanem például az én ruhám is részletre készült tizenhét éves koromban. Elmentünk a Nyerges bácsihoz, kiválasztottuk az anyagot, fekete csikosat, és részletre megvettük. Egy kisebb összeget lefizettünk, a többit meg részletre hagytuk. És volt neki legalább tíz ilyen vevője, mindig nagy volt nála a forgalom, és ő garanciát vállalt arra, hogy mivel ismerősnek csinálta, meg lesz a pénz. A félegyházi Strasszernek nem kellett a pénzre vigyázni, neki csak a Nyergesre kellett. Ez volt az iparos álma. Eladtuk mi is az első szőlőt és gyümölcsöt, ami azon a kis kétszáz négyyszögölön termett, bevittük a Fischhoff Imrének, ő adott érte párszáz pengőt, elmentünk vásárolni, készpénzért másként lehetett vásárolni, akkor ugye alku volt még, már azon megkereste az apám a kereskedőnél a vásárlásnál az övét, mert készpénzzel fizetett. Gondolkodott a kereskedő is, és odaadta az árut, nehogy a másikhoz menjen. Így már a sajátunkat vittük a vásárra. A kocsinak legyen kocsija, az asztalosnak bútora, a talicskásnak talicskája, amit meg tud mutatni. A szabónak egy kis szövete, mert ha úgy vitték oda a szövetet, abból ha megspórolt, az is kevés volt. De ha négy vég anyagból öt ruhát kiszabott, abból már tudott spórolni. Abból már egy méter megmaradt. Vagy ha nekem kiadta ziccerre a Beck az anyagot, alásimfölttem, ő kirajzolta ceruzával, én alásimfölttem, és húszon megspóroltam egy párat. Észre is vette, nem is adott többet. Pedig nem csináltam én azzal rosszat, úgyis lefaragtam volna azt a bért. Aki raktárra dolgozott, annál ez volt, hogy ne legyen kiszolgáltatva. Drágábban is adták neki az anyagot, meg le is volt neki kötelezve, ha például ziccre dolgozott.

– Mi lett, mi lehetett az inasgyerekből?

– Tanítatni szerette volna mindenki a gyerekét. Mert a fixes volt akkor az isten. Én például elmentem volna papnak szívesen. Jó tanuló voltam, azt javasolták, más nem tanítatott ingyen, elmentem a Varga Miskához (apátplébános) kétszer is apámmal, de engem már nem tanítatott, mert addigra már becsapták... Négyet-ötöt kitanítatott az öreg Varga abban a reményben, hogy papok lesznek, amikor már mi mentünk. Meg az apám flekkes is volt, szabadszájú. Meg is mondta, hogy nem szereti a papokat. Nem káromkodott ő, legfőképpen azt hallottam tőle, hogy: Ha van Isten, ezt nem tűri el! – de nem volt káromkodós. Sok igazságtalanság érte apámat. Az apósa lenézte, megátkozta, hogy: Száradjon rád a hús! Kilakoltatták, az emeletes-Patyi becsapta, hogy: Hegyes úr így, Hegyes úr úgy – aztán jött a defláció. Ő tudta már előre, hogy árzuhanás lesz, és elúszott mindenünk.

– Vállalkozói réteg nem volt Majsán?

– Egy bérlő volt, a Beneth Gusztáv, az emeletes-Patyi saját tőkével dolgozott meg bankkölcsonnel. Ő nagykereskedő volt, mézzel meg cukorral kereskedett, a Felföldi Berci kisebbben, de ő is olyan vállalkozó-forma volt. A zsidó felvásárlók se saját tőkével dolgoztak, például a Fischhoff. Inkább kofák voltak. A halasi Schneidernek dolgoztak. Szinte alkalmazottak voltak. A Neumannék kivándoroltak a háború után. A Molnár doktorék nem jöttek vissza. A Seilerék sem, pedig nagyon rendes emberek voltak. Ők gabonakereskedéssel foglalkoztak. A Sugárné hazajött, ő tollas volt abban a házban, ahol az ügyvédi munkaközösség van. A Fleischeréknél a gyerekek megmaradtak, csak a szülők haltak meg. A Beck Andoréknál mindenki meghalt.

– Ők zömmel kereskedők voltak.

– Egy volt csak iparos, a Neumann. Általában jó kereskedők voltak. Sokan megszedték aztán a cserekereskedelem idején magukat az elveszett zsidók vagyonából. A pestiek életüket és vérüket adták egy darab kenyérért akkor...

– Ha egy iparosnak tanácsra volt szüksége, kihez fordult?

– Az Ipartestülethez. Nem volt más. Másutt azért másként volt. A majsai élet elkeserítő volt, ezért mentem én is Pestre. Ha már suszter leszek, akkor csak az leszek, nem törődök mással. Egy jezsuita prédikációjában hallottam, hogy egy szegényember fohászodott az Úrhoz: Adj nekem tanácsot, hogy mit csináljak. Szegény vagyok. – Mi a szakmád? – Mindenhez értek, mégis szegény vagyok. – Mi a legrosszabb szakmád? Spekulált a szegényember és eszébe jutott, hogy a tűkészítés milyen nagy fáradtsággal jár, az a legundorítóbb. Azt mondja neki aztán az Úr, hogy ha meg akarsz gazdagodni, csak ezt csináld, semmi más! Elszörnyedt a szegényember, de ha már a bölcs Úr ilyen tanácsot adott neki, csak megtartja. Hamarosan aztán tűgyáros lett. Ezt a mesét én nagyon magamba szívtam.

(Részlet a Hegyes Ferencsel [1920] készült interjúból)

Emlékek a helyi kereskedelemről és a zsidóságról

Kiskunmajsa kereskedelmi életét (ahogyan szinte minden hazai települését) nehezen lehet ebben az időben elképzelni a zsidóság jelenléte nélkül – róluk ezért külön is beszélnünk kell. 1835-ben a községben még csak hét zsidót írnak össze, az 1870-es népszámlálás viszont már 152 majsai zsidóról tud, s mint említettük, ez a létszám nagyjából hasonló maradt a II. világháborúig.

Adatközlőink – teljesnek nem mondható – felsorolása szerint a helyi zsidóság soraiban kulcsfigurának számított egy vegyeskereskedő (Beck Sándor), akinek három fia közül az egyik bőr- és borkereskedő, a másik nagykereskedő lett. Két fa- és tüzelőanyag-kereskedő (Stein Miksa és Hauer Lipót), illetve egy gabonakereskedő (Seiler Gyula) tartozik még a nagyobb vállalkozók közé. Ugyancsak itt említendő a két legtehetősebb vállalkozás, a Székely-testvérek gőzmalma és Schwarcz Artúr már említett nyomdaja. Több vegyeskereskedő, szatócs, majd egy textilkereskedő (Nagy-Weinberger), rőfös, valamint a toll- és borkereskedők (Fleischer Andor, Weisz Lipót, Csillag és Fischhoff Mihály, utóbbi gyümölcsfelvásárlással is foglalkozott) következnek a sorban. A két világháború közötti gazdasági életre visszaemlékezők említést tesznek még Plohn József fényképészről, Weinstock órásképzéséről és Neumann Hermann cipészről. Meglepően kicsi a szerepe a zsidóságnak a szabad értelmiségi pályákon (Majsán különben is vékony az értelmiségi réteg): dr. Molnár Lajos orvos neve említhető itt csak.

A helyi zsidóság békeidőben (a századforduló környékén és a két háború közötti konszolidáltabb években) elnyerte szerepének, vállalkozókészségének illetve tőkeerejének megfelelően az öt megillető helyet és rangot a falu társadalmában – noha ezt időről időre megbolygatták, felborították, s végül széttagosták a politika közismert eseményei.

Már betelepülésükkor – a XIX. század közepén – meg kellett küzdeniük a jászkun elöljáróság antiszemizmussal, s még súlyosabb bünbakképzés történt velük kapcsolatban a forradalmak 1919-es leverése után. A húszas évek elejének Majsán is súlyos feszültségeiért itt is a Tanácsköztársaság helyi (és idegen) vezetőit és főleg a zsidókat teszik felelőssé. Már egy 1919. augusztusi helyi képviselőtestületi gyűlés foglalkozik ezzel a kérdéssel: „Napirend előtt, tárgysorozaton kívül olvastattam az elöljárósághoz érkezett névtelen előterjesztés, melyben névtelenül azt kívánják, hogy a képviselőtestület zsidó tagjai azért, mert a kommunizmus előidézői köztudomás szerint ők voltak, valamint azok a tagok is, kik nem megélhetési kényszerből, de bármi címen a Tanácsköztársaság szolgálatában állottak besúgás vagy tényleges szolgálat által, a képviselőtestület kebeléből zárassanak ki.” Így kerül sor például

Günsberger Gyula és Sasvári Sándor eltávolítására, de olyanok is találhatóak a kirekesztettek névsorában, akik – bár zsidó származásúak voltak – a Tanácsköztársaság alatt távolmaradásukkal tüntettek (például a Székely-testvérek és Beck Ignác).

Ennek ellenpontjaként mintegy, hadd idézzük azt a nekrológot is, melyet a község hetilapja, a Kunsági Hírlap közöl a direktorium egykori elnökéről: „Komor gyászjelentés tudatta a napokban a hírt, hogy meghalt Günsberger Gyula, a kiskunmajsai Székely-malom főkönyvelője. Günsberger Gyula csendes, szerény visszavonultságban élő tagja volt a kiskunmajsai társadalomnak, hogy mégis megemlékezzünk róla, azt azért tesszük, mivel valamikor ő volt a község vezetője. Amikor az őszirózsás forradalom a kommunizmus karjaiba játszotta át a hatalmat az országban, Kiskunmajsa is nagy változások történtek. A jegyzők ekkor már régen elkergetve: a hivatalokban mások ültek, az új éra emberei. A hatalmat és a vezetést a direktorium tagjai gyakorolták, amelynek elnökévé Günsberger Gyulát választották. Ma, tizenhárom esztendő távlatából is csak azt mondhatjuk, ha tárgyilagosan tudunk bírálatot mondani, hogy nagy szerencse volt ez Kiskunmajsa községre, mert személyében olyan egyén került hatalomra, aki sohasem élt azzal vissza, hanem mindenkor a türelmet hirdette még azoknak is, akik pedig akkor a vért áhítozták. Ez csakhamar gyanús is lett az akkori hatalmasok szemében és egy alkalommal majdnem az életével fizetett érte. A kommunizmus bukása után ő ellene is vizsgálatot indítottak, de csakhamar kiengedték, mivel semmi erőszakos dolgot nem tudtak számlájára írni. Ettől kezdve csendes elvonultságban élt és dolgozott, és semminemű politikai mozgalomban nem vett részt. A halál is váratlanul lepte meg, és egy szempillantás alatt vezett vele: agyvérzésben halt meg. Kötelességünknek tartottuk megemlékezni róla, hiszen személyével egy időben csaknem teljesen összeforrt Kiskunmajsa élete is, és még politikai ellenfelei is elismerhetik róla, hogy azokban a borzalmas időkben községünk véráldozat és túsok nélkül úszta meg az ellenforradalmak napjait is. Kedden temették nagy részvét mellett.”

„Megértem a 14-es háborút, az apám négy és fél évig volt katona, már akkor öt gyerek a világon volt. Négy fiútestvérem volt. István, Imre, Sanyi és László. A Pista bátyámat 44-ben átvitték Dunántúlra, azóta nem tudunk róla, elpusztult. A 19-es forradalmat is átvészeltük. Sok kínkeserves élményem volt. Emlékszem, hogy sok pesti képviselő úr lejött Majsára annak idején, akkor is volt rablás, akkor is kirabolták a zsidó kereskedőket. Sőt az hiszem, akkor volt a legnagyobb rablás. Tizenkilencben itt volt Gömbös Gyula, és nagy beszédet tartott a piactéren. Vége volt a beszédnek, mi nem mentünk ki, itt a Patyi-háznál néztünk kifelé, és később hallottuk, hogy a beszéd végén kiadták a jelszót, hogy: A zsidókhoz! Megkezdtek a Lázárnál, de ő nagyon okosan csinálta, kinyitotta az üzletét, beengedte az egész népet, hogy: Kérem, nem kell betörni, tessék, itt van az áru! Mindenki azt visz el, amit akar, de ne törjék össze az árumat. Mindenki vigye, ami neki kell. Nem vittek el semmit, megszegyenültek és elmentek. Aztán a Nagy-Weinbergeréktől kezdve lefelé a Beck Ignácékat kirabolták, a Steinéket kirabolták, a Flajserékat kirabolták... Mikor lezajlott a vörös uralom, jöttek a fehérek, azután a román katonák. Sok mindenben keresztülmentünk. A román tisztek rettenetesen szigorúak voltak a közkatonákkal szemben, mindenért megverték őket. Nálunk a Patyi-házban volt a konyhájuk... Mikor vágták a jószágot, apám bőrkereskedő volt, ő mindig megvette a bőröket.

(Részlet az Emerichné Fischhoff Annával [1911] készült interjúból)

„Emlékezetem szerint 165 zsidó család volt Majsán. Volt külön iskolájuk, sahterük, papjuk. Az iskola a Bulyovszky-házzal szemben volt. Ők különálltak. A fatelepek tulajdonosai a Hauer és a Stein zsidók voltak, akiknek a háza helyén a kenyérgyár van. A múzeum helyén lakott a Seiler, ő gabonakereskedő volt. Az ő lányát vette el feleségül a Molnár doktor. Annak a fia orvos most Amerikában, nagyon jó módban él, már nyugdíjas. Jó üzleteket tartottak fenn a zsidók, gazdag raktáraik voltak. Volt tíz-tizenkét szatócsobolt, itt télen is lehetett kapni narancsot, fűgét, szentjánoskenyeret. Zsákokban árulták a szentjánoskenyeret. A szegény gyerekek csemegéje volt az. Staniclik voltak kikészítve, és úgy kellett kémi, hogy: Kérek négy filléréért gyerekbevaló cukrot! ...A Csillag-házban (szemben a volt egészségházzal) a Kunsági Hírlappal konkuráló újság nyomdája volt. Ez inkább ellenzéki, zsidó érdekeket védett. A Schwarcz Artúr nyomdája eredetileg ott volt a bazárépület sarkában, aztán átvitte a nyomdáját a Csillag-házba.

(Részlet a dr. Kováts Lászlóval készült interjúból)

„A kereskedők között elsősorban itteni zsidó kereskedők, azok voltak eléggé elterjedve. De alkalmam volt látni, amikor zsidó ember – hátán a nagy batyu – ballagott, jött a vasútról, aztán akkor hát... Elég sok volt már azelőtt is zsidó Majsán, üzletek, és akkor ha az egyikhez vagy a másikhoz bement valaki, megkapta a támogatást, meg hát valószínű, hogy anyagi támogatást is kapott. És akkor vagy először alkalmazott volt valamelyiknél, később aztán egy kis üzletcskét csinált...

Általában azért mindig eléggé összeszedték magukat, nemigen volt olyan, aki itt tönkrement volna közülük. Ugye, ők jól értettek a munkásember nyelvén, vagy ha bement a boltba az a parasztember, szívesen fogadták: Mivel szolgálhatok? Parancsoljon! Így van, úgy van...! Sőt, nem csak ezt, hogy megvárta, hogy bemenjen, hanem amikor szünet volt, akkor igencsak kinn állt az ajtóban. Ha már jött arra egy olyan kinézésű ember, hogy lehet hogy ennek valami köllhet, akkor megszólította, hogy hát: Mi járatban? Mi érdekelné? Gyűjön be, nézzen szét! Hátha tanál olyat. Oszig igencsak tanált valamit.

Volt két zsidó fakereskedő. Az egyik volt a Stein Miksa. Ott lehetett kapni építkezéshez deszkákat, különböző faanyagokat, aztán árult aprított fát is, akkor szenet is árult. Aztán amikor odakerült, hogy a zsidókat kezdték így összeszedgetni, üldözni, akkor aztán már őneki is nehéz helyzete lett, már nappal odahaza volt, de inkább a felesége, mert ő bujkált, az én anyám is többször befogadta ezt a Steint, hogy mégiscsak biztonságosabb, mint ha odahaza lesz a lakásában éjjel. Mert bizony rájuk verték az ablakokat is, meg hát annyira ki voltak téve a veszélynek, sose tudhatta, hogy mi vár rá.

Aztán volt egy másik zsidó is, ilyen vasáru üzlete volt neki. Az is, így összetanálkoztunk délután – mert én nem voltam az, hogy támogattam volna őket, se ellenségük nem voltam, csak az ember mint ember sajnálta, hogy annyira ki vannak téve mindennek – azt összetanálkoztunk vele, aztán azt mondja, hogy: Máma sajnos már úgy néz ki a helyzet, hogy éjszaka már jönnek értünk. El lehet képzelni, hogy milyen kétségbeesítő helyzete lehetett. De azt azért akkor még nem vitték el, de később aztán őket is elvitték, családját is, meg minden... Hát voltak ilyen történetek sajnos...

Na így az összeszedésekre, az is egy nagyon szomorú eset volt – a dátumot már nem tudom, hogy melyik nap hanyadikán – csak az egész járás községeiből akik zsidók voltak, azokat összeszedték. Lovaskocsin hordták be őket. Akkor én már a községházán dolgoztam; a munka az már nemigen ment, az ember olyan ideges állapotban volt, az ablakon keresztül néztem, hogy szaporodnak a községháza udvarán a zsidók. Voltak ott asszonyok, férfiak is, kisebb gyerekek, aztán egy része a földön üldögélt, de volt, aki keresett magának kisebb ülökét, padot, valamit, üldögélt. Este aztán összeszedték őket, és kivitték Kömpöcre. Ez a Kömpöcpusztai uradalmi föld, nagybirtok volt, és ott csináltak nekik valami barakkot, és oda terelték ezeket a zsidókat, és ott etették őket jó pár hétig. Onnan aztán bevitték őket Szegedre. Állítólag a Kendergyárbán dolgoztatták aki bírt, és csak azután ez se tartott sokáig, mert bevagonírozatták őket, és vitték ki.

Itt a szemben levő házban is volt egy Fischhoff nevezetű, ő beszélt el, hogy ott aztán mindig arra vártak – illetve nem vártak –, hogy mikor kerülnek be a kemencébe, mert égették ottan őket... Aszongya, alig volt már néhány, aki után ő is következett volna, nagyon el

volt keseredve, meg az a kétségbeesés, hogy látta, hogy égetik őket, de olyan szerencséje volt, hogy valami meghibásodás történt a kemencével, úgyhogy ő már nem jutott be... De akkor már az oroszok közel voltak, és felbomlott az egész, és ő aztán szerencsésen hazakerült...

Akkor aztán előről kellett nekik kezdeni az életet, mert ugye amijük volt, azt mind széjjelhordták... Volt azért egynéhány, aki utána valamennyire összeszedte magát, csak már olyat nem tudott egy se, mint azelőtt. De azért nyílt még zsidó bolt egy-kettő a Fő utcán is. (Részlet Balogh Lajos önéletírásából)

A zsidóság tragédiáját szemlélteti az a sírfelirat, amelyet a majsai zsidótemető egyik obeliszkjén találtunk. Az ismeretlen emlékező az 1928-ban elhunyt családfőhöz, Beck Gáborhoz intézi megrendítő sorait: „Az emberiség szegényére 1942. év január havában, Újvidéken, gyilkos csendőrgolyótól találva, a Duna hullámaiban mártírhaltak haltak gyermekeiből Beck Bella 54, Beck Jenő 48, Beck Jenőné 28 és unokáiból: Beck Mira 11 és Beck Andrija 9 éves korában. És 1944. július havában otthonukból elhurcolva, kirabolva, emberségükben meggyalázva, idegen földön mártírhalt halt a legjobb édesanya, özvegyed, Beck Gáborné Fischer Rozália 79 éves korában, gyermekeiből Beck Lajos 51, Beck Lajosné 42 és unokáiból Beck Vera 18 és Beck Gáborka 8 éves korában. Legyenek átkozottak és földönfutók minden ivadékukban azok, akik halálukat előidéztek.”

„Volt egy időszakunk, amikor hagytak minket élni, 1925-től 1935-ig. A Bethlen miniszter idején kezdődött ez. Károlyira emlékszem még, akkor volt egy időszak, amikor tűrhetően, becsületesen lehetett élni. A apám a Schneider cégnek dolgozott 35 évig egyhuzamban. Először gyümölcsöt vásároltunk neki, aztán később az Imre bátyám vette át a baromfit. Akkor becsületesen tudunk volna élni. Saját pénzünk sohasem volt, mindig úgy vásároltunk, hogy ők adták a pénzt, és mi voltunk a fővásárlók.

Nagyon sokat dolgoztunk, az egész család együtt dolgozott. Pista bátyám ugyan szakot tanult, rőfössegéd volt. Itt lakott a Beck Jóska, ők átmentek Halasra lakni, ott nála szabadult föl a Pista. Akkor volt ő vöröskatona utána...

Az 1925-35-ig tartó időben tudunk létezni, akkor nem bántottak bennünket. Majsán olyan zsidóság volt, akik itt születtek. Apám testvérei is mind. Akkor éltünk egy olyan tíz esztendő. Akkor nem bántottak bennünket. A lakossággal nagyon jó viszonyba voltunk. Ha a zsidóhoz bement valaki, akkor – a majsai parasztság nagyon szegény volt, egy bizonyos felső réteg, még a mezőgazdasági rétegben is, akik nagybirtokosok voltak, azok kihasználták a szegényparaszt munkásságot – nagyon sokszor eljöttek a zsidókhoz, a zsidó boltosokhoz, a zsidó kereskedőkhöz, de hát mind kereskedő volt itt. Talán az egy Plohn-féle ipar (fényképész) volt meg a Schwarcz-nyomda. A többiek mind kereskedők voltak. De úgy nem mentek be és nem jöttek ki, hogy amit ők kértek vagy amiért ők jöttek, az ne lett volna. Ha azt mondták, hogy pénz kellene nekik:

– Mennyi?

– Ennyi.

– De hát Tésúr vagy Tésasszony, nem tudom én megfizetni, csak ekkor meg ekkor.

– Azt nem kérdeztem.

Szóval bárhová bementek, úgy nem jöttek ki, hogy amit ők kértek, ne kapták volna meg. És meg is becsültek minket. Mert akkor nem volt zsidózás. Abban a tíz évben nem. Mikor ez a Felvidék-ügy meg Erdély kezdődött, a bevonulások, akkor már itt volt a szele, akkor már éreztük, hogy az a létkör már nem az, ami régen volt.

Aztán eljött 1940. Én Halason jártam fehérnemű-varrást tanulni, egyszer csak hívták a bátyáimat munkaszolgálatra. Nem tudtuk, hogy milyen az a munkaszolgálat. Én akkor hazakerültem, mert minden bátyám munkaszolgálatos lett. Apám harminchatban meghalt, én negyvenben hazakerültem, hogy anyám ne legyen egyedül, maradtam. Aztán jöttek sorba a munkaszolgálatos behívások. Egyszer az egyiket hívták, aztán a másikat. Érdekes, hogy Pista bátyámat, aki a legidősebb volt (ő 1900-as), őt nem hívták, csak 1944-ben. Fölszabadult a Beck Jóskaéknál Halason, fölment Pestre, és Aczél Györgynél tizenhét évet töltött egyhuzamban. Aztán Sanyink is szakot tanult. Először vaskereskedő lett, aztán kitanulta a fűszert is, sőt a textilt is. Sanyi beteges volt és nem nősült meg. A Laci meg Szegeden járt iskolába, műbútorasztalos szakot végzett polgári után. Ekkor soha el nem hangzott egy zsidózás Majsán ezekben az években.

Nekem volt egy pesti vőlegényem, egy zsidó fiú. Ez 1941-42-ben volt, akkor már a csendőrök kezdtek nagyon legénykedni Majsán. Elmentünk, mikor itt volt nyaralni a vőlegényem a Rádóczi-vendéglőbe. Ott volt az egész Fischhoff-család, a Juhász Lojzi meg a Menyus. Jó barátok voltak, focisták is, mindannyian nagy focibarátok voltunk. Ez az én vőlegényem hegedűművész volt. Akadémiát végzett, elhozta magával a hegedűt is. Leült egy négy-öt tagból álló asztaltársaság a szomszédságunkba, fiatal csendőrtisztek voltak. A fene gondolta, hogy ezek kikezdenek velünk. Az Elemér elkezdett hegedülni, és a cigányfiúk mind bejöttek az ajtón és odaálltak hallgatni, hogy hogyan játszik. Olyan csodálatos zenét nem hallgathattak minden órában. Hogy bosszút álljanak ezek a csendőrök rajtunk, elkezdtek énekelni ők külön, másik nótát. Elemér úgy intézte mindig a dolgokat, hogy kísérte őket, ezzel megpróbálta kisimítani a dolgokat. Nehogy zűr legyen. De ők aztán rákezdtek, hogy eregerberger-sósberger – minden zsidó gazember. Ez már több volt a soknál, fogtuk magunkat, lejöttünk a porondról. Még másik három keresztény fiú is jött velünk. Ahogy én eljövök az asztal mellett, valahogy olyat mondtam, hogy a szavakat már nem tudom visszaidézni, de olyan csúnyát mondtam nekik, hogy az egyikük fölugrott, és pofon akart vágni. Nem álltam meg, mentünk tovább, kiértünk az utcára, és amikor az iskolához értünk, két lövés hangzott el az utcán, de nem ért már bennünket, mert befordultunk azon a sarkon. Másnap – ez egy szombati este volt – jött egy csendőr, hoz egy névjegykártyát, amin az a csendőr fiatalember bocsánatot kér. Tehát, kedves kisasszony – írja le a névjegykártyán –, szeretne személyi rendelőt kérni tőlem, és bocsánatot kérni azért, ami tegnap este történt. Nem tudta, hogy mit csinál, egy kicsit be volt szíva, de szeretne személyesen is bocsánatot kérni. Rettentő puskaporos lettem, és azt mondtam annak a kocsisnak, aki ezt az üzenetet hozta, hogy mondja meg a gazdájának, hogy ne kérjen entőlem bocsánatot, nem vagyok én az ő bocsánatjára kíváncsi. Nagyon nagyfiú voltam én akkor. Mert nem tudtam elképzelni, hogy a világon senkit nem bántunk, és akkor miért bántanak minket. És én rettentő hazafi voltam. Meg is kaptam érte sok minden jót, amiért olyan nagy hazafi voltam. Így aztán nem lett randevű. De az Imre bement a csendőrlaktanyába, hogy följelentést tesz. A parancsnokkal mi jóba voltunk, mondja az Imre, hogy panaszt akar tenni. Azt mondja erre a parancsnok, hogy ide figyeljen, Fischhoff úr, ne csináljon semmit. Elmondta, hogy ennek az apja kicsoda. Csendőrpapancsnok volt Szegeden. Ne csináljon semmit, mert csak neki lesz igaza. No de ezt a fiút áthelyezték Majsáról, rögtön. Utána pár hétre rá eltűnt.

Itt akkor már megkezdődött, 41-42-ben az a... 41-ben lezárták az üzletünket, elvették az iparendélyt, lelakatolták a raktárunkat. Volt egy kis toll is benne, de mire hazajöttünk, már nem volt semmi. Nem mehettünk se piacra, se sehova. Engedély nélkül nem mehettünk. Elvették a rádióunkat is. Akkor állandó rettegésben éltünk 41-44-ig. Minden este járkáltak a csendőrök, és ha már hallottuk a csendőrlépteket az utcán, akkor: Na, már megint jönnek valamiért! Kezdődött a felvidéki és újvidéki ügy, a Beck Bellát akkor lötték ott a Dunába, meg a testvérét is... Akkor annyira csúnya világ volt, mindenért megbüntettek bennünket. Ötven pengő, száz pengő. Nem is tudtunk ráadásul keresni. Akkor jöttek idegeneket keresni, kihúzták az összes kis fiókokat, keresték az idegeneket.

(Részlet az Emerichné Fischhoff Annával készült interjúból)

(Írásunk egy 1986-ban Kiskunmajsa társadalomszerkezete 1945-ig címmel írt dolgozat részlete.)

Sümegei György

A „kiskun Madonnák” fölfedezése

A népművészeti szakirodalom ma már evidenciaként emlegette – valójában az 1970-es évtizedtől kiállított és ismertetett – plasztikai emlékkört mintegy utolsó tárgyegyüttesként 1944-ben Andrassy Kurta János szobrászművész publikálta először.¹

A fölfedezés lehetséges motivációinak számbavételekor szükséges megvizsgálnunk a tárgycsoport múzeumba kerülésének útját és körülményeit, valamint Andrassy Kurta kora, ill. környezete által befolyásolt és egyéni indítékait.

Föltehető, hogy az 1902-ben alapított kiskunfélegyházi városi múzeum legkorábbi gyűjteményébe, induló kollekciójába már bekerült, bekerülhetett néhány példány belőlük.

A beadók, a tárgyakat múzeumba juttatók és a begyűjtő, első félegyházi múzeumőr(ök) nyilvánvalóan kétfelé nyitottan gondolhatták megőrzendőnek e munkákat – anélkül, hogy a konkrét, a szobrokat magáénak valló szakterületet a muzeológián belül (néprajz, népművészet, művészettörténet) kizárólagosan megnevezték volna, vagy egyáltalán meg kellett volna nevezni akkor. Egyfelől föltehetően eleven valóság (a mainál bizonyosan elevebb) lehetett a 19. század végén, a 20. század elején e munkáknak a nép életében és a szakralitásban betöltött szerepe. Ebben a körben a használatukra, a helyükre és helyzetükre vonatkozóan még sok minden fölgyűjthető lett volna. Azonban mivel szegényes információkkal, szűkszavú, sovány adatolással kerültek a múzeum legelső lajstromába – így azt hihetjük, hogy nem tartoztak a fontos vagy kiemelkedően fontos emléktárgyak közé. Sem régiségük, sem pedig szerény kivitelük nem indokolhatta ezt.

A másik megfontolási sorban e szobrok bizonyos szempontból túl is mutattak a kiskunsági népművészet tárgyi emlékkörén. Ahogyan a szépen, igényesen faragott kásakavarók, kutyagerincek, festett vagy karcolt díszítésű ládák, székek (és más fából készített tárgyfeleségek) a hétköznapi, pontosabban a mindennapi funkcionális használat körében egzisztálnak – ez nem jellemezte a faragott Mária-szobrokat. A munkák, ezen faragott tárgyak művek inkább, a hétköznapi tárgyhasználat fölé emelkedő, általánosabb művészeti jellegzetességeket (nem elsősorban népművészetieket) kifejező darabok. A hétköznapiság fölé emelkedett vallásos népelethez, a templomi vagy otthoni (tisztá szoba, Mária-ház) ájlatossághoz, devócióhoz, a búcsújárás, a körmenetek és Mária-ünnepek ünnepköréhez kapcsolhatók közvetlenül. Vagyis a néprajzi, az akkor még haloványabb nyomaiban észlelhető népművészeti megközelítésnek nem lehettek kiemelkedő fontosságú tárgyai, mert azok elsősorban az életmóddal, életmódokkal (pl. pásztorkodás, állattartás, céhek élete) kapcsolatos tárgyfeleségekből adódtak. Annál is inkább így volt ez, mert a céhjelvények vagy a pásztorkésztségek darabjai önmagukért beszéltek; első látásra, egy ránézésre az evidencia erejével gyorsan átláthatóvá tették hétköznapi funkcionalitásuk teljes vertikumát. Míg a kisméretű, a többszöri átfestések miatt szó szerint ütött-kopottnak látszó Mária-szobrok nem voltak ilyen módon megszólaló, beszédes tárgyak. A magukkal kapcsolatos információkat legföljebb közvetetten, áttételesen hordozták, hiszen máig rákérdezhetünk eredetük homályosságára, készítőik körére és használatuk bizonytalan pontjaira.

Andrassy Kurta János² publikációja az ismeretlenségből kiemelte e műveket, nevet adott nekik. Andrassy Kurta érdeklődése mögé odarajzolódik fontos háttérként az 1923-ban elkezdett és 1934-től, az első östehetség kiállításától fénykorát élő östehetség-kultusz mint művészettörténeti-társadalmi jelenség. Hiszen a fölbukkanó tárgykészítők és festők jobbára befejezett akadémiai előképzettség nélkül kezdtek munkálkodni, és a vidékről, zárt falusi közösségekről valamint egyéni világukról sajátos nézőpontból, a kifejező eszközök személyre szabott használatával szuggesztív művekben adtak számot. A magyar alkotótehetségeknek ez az új raja – szélsőséges esetben – kelthette azt a tévképzetet, hogy a magyar alkotóerő megújulását csak csupán e vadvirág-tarkaságú, valóban sokszínű alkotói körtől remélhették volna. Ez közel sem volt így, hiszen a kortársi magyar képzőművészet eleven egyesületi (pl. KUT, UME, Szinyei Társaság) és kiállítási életet élt, s az egymást váltó generációk is lehetőséghez jutottak. Két, a politikai elkötelezettségeket, politikai vegyértékeket is tartalmazó orientáció (katolikus, konzervatív, római iskola, illetve a modern művészet, az avantgárd szellemiségét elfogadó École de Paris) mellé az 1930-as évtizedben fokozatosan megerősödött egy, az előző kettőt egymással szemben is kijátszani akaró, harmadik és kizárólagosként uralkodni akaró irány, a nyilasokkal végképp szélsőjobbra tolódó német orientáció.

Tulajdonképpen e háromféle orientációs pont, kristályosodási pólus között, mintegy negyedik út lehetőségeként bukkant föl az itteni talajból kivirágzó östehetségkultusz. Ennek mintegy tudatos alkotói reflexiójaként, a magyar szobrászati stílus megújításának nehéz földatát is vállalva indult el a 32 éves Andrassy Kurta János a magyar népi plasztika nagyrészt ismeretlen világát, terra incognitáját föltérképezni. Fél évszázad távolaból³ így vallott erről:

„Gyűjtöttem, s eljuttattam Kiskunfélegyházára is. A Madonnák ottan a szemétkben heverték, egy tanárember volt a múzeumban, de nem volt különösebb múzeumi képzettsége. Elöttem senki nem foglalkozott ezekkel. Egyáltalán nem értékelték, primitív dolognak tartották őket. Kiskun Madonnáknak én kereszteltem el őket. 1949-ben jártam újra ott,⁴ akkor már főhelyen voltak a félegyházi múzeumban.”

Andrassy Kurta gyűjtőmunkáját s könyve megírását is gyorsan, az idő szorításában, szinte sebbel-lobbal végezte, talán ezért is kerülhetett ki ellentmondásosan megítélhető mű a kezéből.

A magyar nép szobrászata előszavában dr. Kádár Zoltán művészettörténész megállapítja, hogy „a múlt művészetében az idegen formákban nem tudott igazán érvényesülni a magyar lélek. Bármennyire is fáradozott az újabb magyar műtörténetírás (főleg Divald Kornél, majd Gerevich Tibor, legújabbban főként László Gyula és Bogyay Tamás), hogy a múlt magyar művészetében a sajátos magyar vonásokat kimutassa.” Kádár beszél a „magas” és „mély” kultúra különbözőségeiről, az „úri” és a „népi” műveltség „állandó egymást megtermékenyítő kölcsönhatásáról”, idézi Neumann fogalmát („versunkenes Kulturgut”), kijelenti mestere, Gerevich Tibor szellemiségét követve, hogy a „legmagyarabb szobrászati stíluskorszakunk a román-kor”.

Leszögezi, hogy a „magyar népi szobrászat tanulmányozása nemcsak az etnográfus számára lehet hasznos, de műtörténész számára sem fölösleges!” Fölteszi ő is az egész könyv alapkérdését: „lehet-e magyar népi szobrászattól (...) új magyar szobrászati stílust teremteni”. Közvetetten felel is a föltett kérdésre azzal a tétellel, hogy „a magyar szobrászat (...) a magyar élet egészét kell hogy adja, s ebben az egészséges magyar életben a népi, »paraszi« élet az alap”.

Andrassy Kurta János a *Bevezetésben* munkája célját tűzi ki, jelöli meg így: „képzőművészetünk szellemének és kifejezési formájának magyarabbá tétele” – s ezért a kutakodás, az eddig együttes publikálásra nem méltatott művek összegyűjtése és közreadása azzal a valóságos céllal, hogy okulásul, a magyar plasztikai formakísérleteknél segítségül használhassák. A tanulságok, a művészi fölhasználhatóság miatt jelenti ki azt is, hogy a „népi plasztika bár szerves része a népművészetnek, mégis inkább a

képzőművészet tárgykörébe tartozik.” A népi szobrászatot két csoportra osztja:

1. díszítő jellegű, azaz a szoros értelemben vett népi szobrászat, ennek fő jellemvonása: az alkalmazott jelleg, „vagyis mindig valami gyakorlati tárggyal való kapcsolatos volta”;

2. az alkalmazott művészet kötöttségéből kilépett művek, amelyek már nem gyakorlati, hanem kizárólag esztétikai jellegűek. Ilyen az ún. őstehetségművészet, a művészi igényekkel előlépő népi szobrászat, amely átmenet a népi művészet és a magas művészet között.

A könyv II. fejezetében Andrassy Kurta a népművészet szellemi sajátosságairól értekezik. A III., *Népi szobrászok* c. fejezetben M. Horváth Antallal és Madarassy László *Művészkedő magyar pásztorok* című könyvében bemutatott egyes faragókkal (Nagy Pál Miklós, id. Kapolai Antal) foglalkozik. Az alkalmazott népi szobrászatról szóló negyedik fejezetben tárgyalja Molnár Mihály beretvatokjait, az emberfejet formázó dudákat és pásztorbotokat, Bagi Károly bognármester faragópadját.

A csillaggal elválasztott második részben, a fejezetben belül foglalkozik a vallásos élet tárgyaival, köztük tárgycsoportunkkal is. „A katolikus vidékeken szentképekkel, kereszttel, Mária vagy más védőszentek szobraival ékesítik a házak homlokzatát. Természetesen az ilyen szobrokat is a falu ezermestere vagy faragója készíti. Hogy ezen szobrok nem olyan tetszetősek, mint a templomok idegenből hozott szobrai, az nem baj. De talán nem is igyekeznek azokat utánozni. Erre példát láthatunk a »kiskun Madonnáknak«, amelyek valaha részben házak homlokzatán mint védőszentek, egy részük pedig a kiskunfélegyházi régi, ma már lebontott fatemplomban állottak.” Andrassy Kurta a 18. század közepére teszi származásukat, kivéve az Ó-templom padlásáról előkerült „Holdsarlós Madonnát”, amelynek „stílusa gótikus, arányai viszont a román stílust idézik. Ugyanakkor mozdulatában a barokk szobrok hullámosságát lehet érezni.” Azt is jól veszi észre, hogy nagyon hasonlítanak egymáshoz, mintha egy kéztől származnának. Származásukat, rokonsági körüket a ruházatuk és a fejkorona alapján délszláv szentképek által befolyásoltaknak tételezi. Azt is jelzi, hogy a figurák mozdulatai a pátoszt és légiességre törekvést, barokkos idealizálást mellőzve „a magyar faji sajátágnak megfelelően természetes arányúak”. Leltározó pontossággal írja le az egyik szobrot („mozdulata szinte bálványyszerű, merev, zárt állású. A keze is zártan tapad a testhez és a gyermek lábához. Ruhája ugyanolyan, mint a többié (...) Az arca erősen mongolos.” A csoporthoz tartozóként emleget egy Pieta-szobrot is. Végző konklúzióként állapítja meg, hogy a szobrok „egyszerű magyar parasztasszonyokat ábrázolnak”. Állítása alátámasztására két vallásos éneket is idéz az emberi környezetbe vontan megénekelte Krisztusról és a Szent Családról.

Andrassy Kurta János könyvének utolsó, leghosszabb fejezete az őstehetség-művészetéről szól, és jó minőségű fotótáblái (összesen LXXVI tábla) sorában hét kiskunsági Mária-szobrot fotón is bemutat. Ezek is jó alapjai a későbbi kutatásoknak.

Andrassy Kurta János könyve 1944 decemberében, „két héttel karácsony előtt” jelent meg – a második világháború végvonaglója, a magyarországi frontharcok idején. Keletkezésének körülményeit, a megírás, az anyaggyűjtés és a kötet összeállításának az indítékait a szerző egy hozzám írott levelében (1976. november 8-i keltezésű, tulajdonomban) így idézte föl:

„A magyar nép szobrászata c. könyvemet rendkívül zavaros körülmények között készítettem. A könyvben feldolgozott anyag töredéke az eredeti tervnek. Ugyanis a gyűjtő munkát 1944 márciusában, az első nyilas puccs és a kialakult hadi helyzet miatt félbe kellett hagynom. Mivel a front és a halálveszedelem házhoz jött, úgy határoztam, hogy ezt a munkát, ha töredékesen is, elvégzem, hogy nyoma maradjon a kezdeményezésemnek. Az ekkor már állandósult légi támadások közötti rövid szünetekben írtam. A könyv Budapest ostroma előtt két héttel került ki a nyomdából. Ez a körülmény talán mentségül szolgált a könyv esetleges gyengeségeinek. De talán lényegesebb szempont, amit figyelembe kell venni, hogy én nem folklór, hanem képzőművészeti szempontból foglalkoztam a kérdéssel. Olyan forrásművek, amelyek az én szándékaimat segítették volna, nem voltak. Madarassy László: *Művészkedő magyar pásztorok* c. könyve volt az egyetlen ilyen munka, de ez is kizárólag a pásztorfaragásokra szorítkozott, holott a népművészetbe más is beletartozik.

A vallásos tárgyú szobrokkal mint külön csoporttal nem foglalkoztam, viszont a „Kiskun Madonna” nevet én adtam a félegyházi madonnáknak.”

Mindezek magyarázzák-índokolják azt is, hogy hatását ez az Andrassy-mű nem fejthette ki megjelenésekor, és a kiskunsági Mária-szobrok tekintetében is csak évtizedekkel később érvényesülhetett.

Tulajdonképpen Andrassy Kurtát megelőzően látott, s egy versében megörökített ilyen Mária-szobrot a Bankfaluban 1941-ben többedmagával gyűjtőúton járt, akkor Győrffy-kollégista Csanádi Imre költő. Beszámolójában rögzíti, hogy „A falu – ezt meg lehet rögtön állapítani – az elproletáriusodás útján van. Az az ún. népviselet már alig látszik meg valamiben (kucsma, kendő, suba).” Beszél a kasztosodásról, a romló viszonyokról (kétszer étkeznek naponta). Részletesebben a házak berendezését mutatja be.

„A szobaberendezést, a szobadíszítést is nézegettem egy kicsit. Egész díztelen szobát, úgy emlékszem, csak egy helyen, Horváth Imrénél láttam. (Igaz, hogy a belsőben nem voltunk.) Itt a falon nem volt a világon semmi – igaz, hogy pingált fal volt. Viszont meszelt falat is csak egy helyen láttam, Bajákiéknál. Bajákiné igen élesen beszélt a pingáltatokról, azt mondta, hogy azok nem jó gazdasszonyok. Különböznék ők maguk végzik ezt is, vagy jobban hozzáértő emberek, de igen rossz festékanyaggal. – Fali dísznek főleg képet használnak – szentképeket (ezek rosszak és olcsók), vagy bekeretezve fényképeket, egy-két boltból kapott falinaptár, tükör vagy ilyesfélék. A »sublat« tetejét telerakják pohárral bögrével (...) Nagy Lászlónééknál volt egy »lorettói szentház«, egy kicsi kis gipsz emlékecske.”

Csanádi a bankfalusi szobaberendezések hűségese aprólékos leírása, rögzítése mellett azt is észreveszi az 1941-es télfordulón a Déli Kiskunságban, hogy ott minden változatlan. Miközben „Petőfi nyomait tapostam a mezőn” – kezdi *Félegyházán* című versét, mottóként elébb Adyt idézi: „Magyarországban... 1847 óra alig változott valami”. S ehhez nemcsak saját, Petőfi valahai szándékát, akaratát hiába kutató lesújtó fölismerését („Hiába az élet, / hiába láz, eszme, szándék és akarat? / Hány susterző csillag gyúl föl és kilobban – / S minden marad, marad”) fogalmazza meg, hanem még Vörösmarty egyetemes halálvíziójának a megidézésével fokozni is tudja állapotrajzát: „Csönd.Hó. Szélmalmait / vedli csupán a táj.”

A bankfalusi szegényembert, Száraz Nagy Mátyást megint csak szociografikus hűséggel idézi elénk – egy fényképről. Száraz Nagy Mátyás életében először Mária-szobrával lépett a fényképezőgép elé. Nyilvánvalóan azért, mert a Mária-szobor fontos volt az ő számára a múltból, a családja hagyomány-világából. Ez a mű meglétén túl bizonyosfajta vallásosságra, ájtatos hitre is egyértelműen utal.

Máriás szegényember

Egy bankfalusi (félegyházi) fénykép alá

Száraz Nagy Mátyás, a vén heptikás...

Ő lengette szörnyen a sapkát

*láttunkra, sőt kárálta, hogyhát
így-úgy áldjon minket az Isten.
Hálálkodott – a jó szóért-e?
Hó fehérlett, az úton frissen.
Szegény szánandó... Nyűtten, sután
Baktatott egy szekér után.*

*Látható most egy fényképen
(először, amióta él):
fog egy ütött-vert fa-Máriát
két csontos-görcsös kezében.
Mintha kútból emelné föl
kincse mögül tekintetét, –
két eb-szeme úgy bámul onnan,
tömlőc-ajtót mint akire nyit
néhány századnyi vaksötét:
szőrös, elkínzott arcával,
áll tépett-csüggedt bajszával.*

*Szobrát mégis tartja hősen...
Tudván tudja: ilyen fontos
soha eddig nem volt ő sem.*

*Ezüstözött Máriája
szuvas már, idő-, por-, füst-fogta, –
múlhatott kétszáz esztendeje,
hogy „valami paraszt” faragta.*

*Vele szegény Száraz Nagy Mátyás
most egy képről messzire néz;
együgyű arcán üdvözül
minden halál és szenvedés.*

*A kisded, olcsó ereklyét
úgy húzza ősi rongyához:
mintha vér kötne a fához.⁵*

Csanádi Imre nemcsak hogy egy korabeli fényképről ír, hanem a módszer maga a korszaknak a társadalmi mélységekbe bevilágító, a Tiborcok panaszát szociofotókon megrögzítő eljárásához, a szociográfiához, a szociofotóhoz hasonlatos. Távolról, bizonyos rálátásból közelítve láttatja legelőször a szekér után baktató vén heptikást, aki Áldjon Istenet köszönt rá. S azután a második versszakban egymásba csúsztatottan jut premier planba az elkínzott arc és fénykép, pontosabban a fénykép-tükör. A költő hűséges pontossággal, tüéles részletzettséggel, ugyanakkor az objektív hűvösségével tapogatja végig a csontos-göcsörtös kezét, a tekintetét, az elkínzott arcot, a tépett-csüggedt bajszát. S mindezek együtt sors-jelzővé, sodró sors-leírássá emelkednek. A szuggesztíven megsejtett-kibontott, küzdelmesen nehéz életút megidézése mögött pontos a Mária-szobor leírása, költői megidézése is. Megtudjuk róla, hogy ezüstözött (vagyis valószínűleg ezüsttel átfestett, átmázolt a szobor), szuvas, hogy az „ütött-vert fa-Máriát” idő-, por-, füst-fogta, vagyis hiányos és sérült is lehetett egyúttal. Készülésének idejét „múlhatott kétszáz esztendeje” is mintegy meghatározza: az 1740-es évekre téve az időpontot. Készítőjeként a „valami paraszt” összetétellel korabeli névtelen faragóra utalhat, s még azt is közli, hogy kisded-olcsó ereklye a szobrocška, ami az azt a fényképen oly elszántan magához szorító Száraz Nagy Mátyásnak mintha utolsó menedéke, végső életlehetősége, sorskijelölője lenne. Bizonyosan nem véletlen, hogy a falukutatásban részt vevő Csanádi Imre a pontos adatok megőrzésével-tárolásával még a költőileg átszellemített versben is számot ad a Madonnáról.

Az ő kiskunsági Mária-szobor fölfedezése, versbeli megörökítése a vers létrejöttékor nem vált nyilvánvalóvá, felfedezés-értékűvé. Két okból sem: egyrészt a költemény csak később jelent meg, másrészt pedig indirekt a szobor bemutatása. (Vers-szobor fénykép csak most lett sorba, egymás mellé állítható.)

Ilyen módon nem versenyezhetett soha Andrassy Kurta elsőségével, azt még áttételesen sem kérdőjelezhetette meg soha. A tények pontos rögzítéséhez azonban hozzátartozik: Csanádi Imre *Máriás szegényember* verse idézett meg legelőször, legkorábban kiskunsági Mária-szobrot.

Az 1941-ben Bankfaluban folytatott gyűjtés anyagában föllelhető a Füvestő u. 12. szám alatt lakó Száraz Nagy Mátyásról egy fölvetel. Kiderül, hogy a Csanádi fényképen és versben megrögzített Száraz Nagy Mátyás 62 éves hadirokkantnak „négy családja van (...) 3 gyerekük meghalt (...) 13-ban vették a házat. Az asszony törlesztgette az árát a háború alatt, azóta azonban nem törlesztik az adót, úgyhogy 140 P adóhátralékuk van (...) Az iparendélyükben benne van, hogy imakönyveket, szentelt képeket is eladhatnak. Miután nincs annyi pénzük, hogy ezeket beszerezzék, ilyet nem árulnak. 5,10 P-t tudnak beleölni a szentképekbe, s 5 P-t hitelre vesznek fel, amit azután a kiárult képek árából megfizetnek. Ennyi az egész forgótökéjük.” Száraz Nagy Mátyás tehát búcsúí árusításra iparendellyel rendelkező árus, abból tartja el magát és családját. „2 P 12 P árulásból a haszon. Ez jut megélésre, csnivalóra. 16 fillér a tapéta 5 íve s az egész portéka nyersanyaga 3 P 59 fillérbe kerül, a többi fuvar, meg a helypénz, s ami marad, a haszon.” Száraz Nagy Mátyás legutolsó mesterségnek tartja a búcsúszkodást. Múltkor is, amikor Jakabra mentek az árujukkal, jött a nagy eső, mindent tönkretett, és nem tudtak árulni. Monostorra, Szentkútra járnak még búcsúra. Panaszodik, hogy az a baj, hogy sokszor egyszerre 4 helyen is búcsú van, és nem tudnak mindenütt árulni. Panaszodik a nagy adó miatt.

Száraz Nagy Mátyás feleségét is megkérdezték, ő is a szerény jövedelmet adó munka nehézségeire utal: „Ilyen szentképeket csinálunk most. Ugy van e, hogy egyiket kifizetem, a másikat meg elhozom hitelbe. Az egyik bótba van 5 P adósságom, a másikba 30 P. Ha meg árulok 5-6 P-t abbu 4-5 P a fuhar.” Száraz Nagy Mátyásék nehéz sorsában, küzdelmes életében még ketten osztoznak: „Nálunk lakik egy asszony, ki a fiával vadházasságban él, írástudatlan (...) Segít csinálni a szentképeket”. Vagyis a keresethez, a

jövedelem szerzéshez ő is hozzájárul; Farkas Juliánának hívják, 1941-ben 31 éves. Jó két évtizeddel később, 1965. III. 26-án Bankfalu, Fűves tó út 12. számú házban, özv. Kalmár Sándornétól gyűjtött Lükő Gábor egy Mária-szobrot a Kiskun Múzeumnak. Az eladó akár lehetett az 1941-ben még lánykori nevét használó Farkas Julianna, aki férjhez ment, majd megözvegyült. A szobor pedig föltehetően csak az lehet, amivel Száraz Nagy Mátyás fényképezte magát, s ami Csanádi Imre verse rögzített meg. A költő jól vette észre és szuggesztíven fejezte ki az „öreg heptikás” viszonyát a búcsúi árukhoz, a talán általa is faraghatott, árusított Mária-szobrokhoz: „mintha vér kötné a fához”. Száraz Nagy Mátyást a kiskunsági Mária-szobrával megörökítő fotográfia a Kalmárnétól származóval azonosnak mutatja a szobrot, azzal a különbséggel, hogy 1941-ben még országalmát tartott a kis Jézus a bal kezében; később ez eltűnt, elkallódhatott. Andrassy Kurta János könyvének 1944 végén – az ismert történelmi körülményekben – nem volt semmiféle visszhangja; sem a néprajzi, sem a művészettörténeti irodalomban, sem folyóiratokban, napilapokban.

A második világháború befejezését követő újjáépítésben és a koalíciós években sem reflektáltak a műben fölvetett problémákra, pedig a népi kollégiumok elindulásánál, a népi tehetségek útjának egyengetésénél számba vehető lehetett volna a népi plasztikai kultúrából a kortársi szobrászatban is megújulásra készítő üzenet. Saját ötletének maga a fölfedező Andrassy Kurta maradt a szószólója.⁷

Jelzi azt is, hogy 1944-es könyve „a népművészet képzőművészeti jellegű ágának föltárása”. Mindezen munkára alapozva fogalmazza meg a célt: „különösen képzőművészetünknek van nagy szüksége a népi szellemből való felfrissítésre, mert csak népművészetünk szellemével ellensúlyozhatjuk a külföldi hatások túltengéseit.” Az izmusok fenyegetését, ismételt térhódítását, kiszorítását gondolta megoldhatónak így Andrassy. Gyakorló szobrászként azonban a faszobrászat, a famegmunkálás nehézségeire is figyelmeztetett: „a szobrászkodás fegyelmesebb lelkületet alakít ki az emberben. A szobrászat, különösen a faragás, nagy figyelmet és megfontoltságot követel. Minden vágást, mit a fán ejt, előre meg kell gondolnia a faragónak, mert egy meggondolatlan vágással a félig kész munkát, sokszor a majdnem készet is tönkre teheti. Úgy látszik, hogy ennek a munkafolyamatnak természete teszi a szobrászkodó népművészt elhatározásaiban is tartózkodóbbá, megfontoltabbá.” Andrassy Kurta János értelmező mondatai, a faragás természetére és milyenségére vonatkozó megjegyzései általános érvényűek. A kortársi hazai szobrászatot fölfrissíteni akaró szándéka – ahogy sok más művészi akarat is – véglegesen megtört a fordulat éve fölmagasodó falán. A könyvet író szobrászt a kizárólagossá tett szocialista realizmus kánonja szerint elméletiróként minősítették. A „narodnyik csoport” (a könyv bevezetőjét író Kádár Zoltánnal és Littkey Györggyel együtt) teoretikusainak veszélyét abban látták, hogy az 1930-as években erősödő befolyásra tettek szert, magukkal ragadva egy csoport képzőművészt; ideológiailag pedig Móricz Zsigmondból és Veres Péterből merítettek.⁸ E minősítéssel politikailag nem kívánatos törekvésre tettek messzeható, megpecsételő, Andrassy munkálkodását teljes mértékig befagyasztó, leállító bélyeget. Pedig Palotay Gertrud jogosan vetette föl az Andrassy fölfedezte plasztikai kör kétarcúságát. „S vajon ide, a népművészet körébe tartoznak-e még (hogy egy további lépéssel távolodjunk a szorosán vett népi díszítőművésztől) pl. azok a kiskunsági madonnák, amelyek már szobrászati alkotások (kiemelés: Palotay Gertrud) ugyan, de készítőjük társadalmi hovatarozása, stílusbélyegeik, valamint »közönségük« szerint népművészeti termékek. Ezeket az alkotásokat már nem sok választja el az ún. őstehetségek műveitől, amelyeket a néprajz már (kiemelés: P. G.) nem, a művészettörténet pedig még (kiemelés: P.G.) nem akar a maga tárgykörébe tartozónak tekinteni, s amelyeknek hagyományos szellemű és felfogású ábrázolásmódja, valamint alkotójuk parasztszármazását tekintve még itt, a népművészet, de tárgyak megválasztása és közönségük szerint, valamint megszólalási formájukat tekintve már a képzőművészeti alkotások körében volna a helyük.”⁹ A már és még dilemmáját emeljük ki, vagyis mivel az őstehetség-kultusz látszólag érinti e művek körét, a néprajz már nem veszi tárgykörébe, a művészettörténet pedig még nem érzi saját kutatása tárgyának.

Az elmúlt évtizedek, tulajdonképpen fél évszázad alatt adott e kettőségre egyfajta választ mindkét szakma, a néprajz és a művészettörténet is. Az elmúlt fél évszázad, a 20. századnak csupán a második felétől, az 1970-es évek közepétől kezdtek bemutatni a szobrokat. Az 1949-75 közötti időszakot a kiskunsági Mária-szobrok prezentálása szempontjából (még ha egy-két esetben szerepeltek is kiállításokon) meddő időszaknak nevezhetjük. Az 1970-es évek közepén azután legelőször Kovács Ákosnak a Hatvany Lajos Múzeum bemutató munkájában, kiállítási gyakorlatában¹⁰ került nyilvánosságra a szobrok egy része. Ugyanakkor a kiskunfélegyházi és kecskeméti múzeumokban dolgozó muzeológusok elkezdték gyűjteni, kiállítson, katalógusban,¹¹ tudományos tanácskozáson, és más publikációkban bemutatni a helyi szakrális emlékkör addig mellőzött műveit, emlék-együtteseit, műtárgy-köreit.

Jegyzetek

- 1 Andrassy Kurta János: *A magyar nép szobrászata*. Előszó: dr. Kádár Zoltán, Bp., 1944. 72 oldal + LXXVI képtábla
- 2 Andrassy Kurtáról lásd: Szabó Lilla: *Andrassy Kurta János szobrászművész*, Bp., 1996.
- 3 Andrassy Kurta vallomása a szerzőnek 1999. szept. 1-jén.
- 4 *A magyar nép szobrászata* (Kiskun Múzeum, ltsz. 319.) című könyvpéldány dedikációja: „A kiskunfélegyházi múzeumnak Andrassy Kurta János Kiskunfélegyháza 1949. február 2-án” – vagyis akkor járt ott.
- 5 Csanádi Imre beszámolóját egy 1978-as Kiskunfélegyházi Músor c. füzetből idézem a verset: Csanádi Imre: *Összegyűjtött versek 1936-1974*. Bp., 1975. 105.
- 6 Puskás Lajos – Lovas László – Márkus István gyűjtése: Kiskunfélegyháza-Bankfalu, 1941. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár, 15 261., 12-14., 53-55.
- 7 Andrassy Kurta János: *Paraszt művészhetségek védelme*. Bp., 1947.
- 8 (sz): *Ankét a kritika feladatairól és a magyar képzőművészeti kritika munkájáról és hiányosságairól*. Szabad Művészet, 1951/2. 69-74.
- 9 Palotay Gertrud: *A magyar népművészet kutatása*. In: A Magyar Népkutatás Kézikönyve. Bp., 1948.
- 10 *Magyarországi népi faszobrok*. Hatvany Lajos Múzeum, 1976. II. 8. - IV. 11. A kiállítást rendezte: Vörösváry Ákos, a kiállítási leporellót bevezette: Varga Zsuzsa.
- 11 *A Kiskunság népi faragása*. Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza, 1978. okt. 8. - 1979. febr. 20. A kiállítást rendezte: Korkes Zsuzsa, Sümegi György, Sztrinkó István, a katalógust bev. Korkes Zsuzsa. Kecskemét, 1978.

Bereznai Zsuzsanna

Falucsúfoló mesék Kecskemét vidékén

*Ha ismered magad – az jó,
de ha ismered a többieket is – az még jobb.
(olasz közmondás)*

A nevetés az egyetemes emberi kultúra jelensége.

A dán Kaj Birket-Smith, az etnológia tudományának egyik megalapítója szellemesen megjegyzi: *Az etnográfának, azaz az emberiséget leíró tudománynak az atyja az az első kőkori ember volt, aki a törzs többi tagjával együtt a táborúz körül kuporgott, és társait azzal nevetette meg, hogy a szomszédos hordák nevetséges és képtelen szokásairól mesélt nekik.*

A különböző európai népek folklórában gyakran találkozunk olyan tréfás népi elbeszélésekkel, melyekben a humor tárgya egy-egy ottani tájegység vagy idegen tájak népének ostobasága vagy ostobának tartott szokásai.

A magyar népi kisépikában a tréfás mesék gyakori főszereplője a cigány, a tót, a tírpák, a német vagy a zsidó ember. A mesék egy része itt valóban hordozhat a humor célpontjában álló népre vonatkozó, etnikus sajátosságokból eredő komikumelemeket, nagy részük azonban országosan vagy nemzetközileg elterjedt vándortéma.

A magyar néprajzi nagytájak lakói közül elsősorban a székely és a palóc ember alakja jelenik meg leggyakrabban a tréfás népi kisépikában. Nem véletlenül, hiszen a székelység és a hagyományosan palócnak tartott vidék népe a legutóbbi időkig megőrizte sajátos táji kultúráját, a polgárosodás itt érezte hatását a legkésőbb.

A székely ember elsősorban agyafúrtsága, tréfacsináló kedve miatt vált ismertté, a palóc pedig főleg ostobasága, tájékozatlansága, s csak kisebb részben okossága miatt lett a humor célpontja.

Természetesen szép számmal vannak olyan települések is, amelyekről különösen sok tréfás népi elbeszélés ismeretes: a kecskeméti, a nagykőrösi, a szegedi, a félegyházi, a debreceni, a széki, a rimaszombati emberről több tucat tréfát, csúfolót meséltek.

A falucsúfoló népi ráfogásokat a magyar szakirodalom rátótiadáknak nevezi egy sok csúfolójáról ismert Veszprém megyei faluról, Gyulafrátótól. A rátóti ember oktondiságán valóban az egész magyar nép nevetett. Ma már jóval kevesebb helyen tartja számon őket a néphagyomány.

A magyar népmesekincsben igen jelentős arányban szerepelnek a falucsúfoló mesék, noha a gyűjtés sokáig elhanyagolta ezt a szerényebb esztétikai igénytelű műfajt. A mesemondó alkalmak során a tréfás ráfogások, elbeszélések elmondására került sor a leggyakrabban. Ezeket a történeteket nem a hagyományos, gyerekeknek szóló elbeszélő alkalmakkor mesélték, hanem szinte mindenhol: a kocsmában, a vonaton, a vásárban, munka vagy pihenés közben egyaránt.

A nevetés, a csúfoló tréfálkozás hátterében a néprajzkutatók által etnocentrikus szemléletmódnak nevezett jelenség áll, mely azt jelenti, hogy az ember legelőször mindent saját magához mér, saját közösségéhez hasonlít, azaz megelégszik önmagával. Minden más, ami ezen kívül létezik, az „furcsa”, „különös”, lenézni való, nevetséges idegenség.

A humorérzék nem más, mint az egyén „szórakozási attitűdje”, melyben az intelligenciának, a kreativitásnak jelentős szerepe van.

Ahhoz, hogy a különböző népek humorát megérthessük, nemcsak a nyelvet, hanem az adott kor népi kultúráját is ismernünk kell. A különböző népek humora sajátos jelleget mutat, sőt egy-egy etnikumon belül is megfigyelhetjük a humor sajátos változatát, a regionális humort. A magyar nyelvterületen belül az etnikus humor ilyen sajátos változata a székely, a Szeged vidéki, a Balaton melléki, a bácskai nép humora.

Az egyes közösségek által ismert tréfás népi elbeszélések természetesen csak részben az adott nép közvetlen produktuma, hiszen számos közismert alkotás a nemzetközi vándortémák közé tartozik, s ily módon csupán a továbbhagyományozás körébe sorolható. De az is jellemezheti egy közösség hagyományát, hogy melyek azok a műfajok és alkotások, melyeket befogadnak és továbbhagyományoznak. A „világjáró anekdoták” Európa-szerte, sokszor valóban világszerte ismeretesek – de az már jellemző egy közösség folklórára, hogy a szelekciós rendszer mit emel ki ebből, azaz a közösség tagjai min tudnak nevetni.

A vándortémák nyelvi megformálása azonban minden egyes esetben olyan sajátosan helyi jelleget ölt, mely egyszerűvé és egyben megismételhetetlenné teszi a népi alkotást.

A magyar nép epikus folklóráját kifogyhatatlan gazdagság jellemzi ezen a téren. A népi elbeszélő műfajok sorában a humoros, tréfás alkotások a legismertebbek és a legnépszerűbbek.

Kecskemét, s a város vonzáskörzetébe tartozó kisebb-nagyobb települések lakói is gyakorta tréfálkoztak egymás rovására. Régente... amikor még a városi és a falusi ember is szinte minden hétköznapi helyzetben megtalálta a módját a viccelődésnek, a jó ízű, kedélyes anekdotázásnak. Meséléssel múltatták az időt a malomban, az őrlésre várakozva, vagy éppen egy-egy kiadós nyári zápor idején, az eső elálltát várva a mezei munkák végzésekor. Mindennapi beszélgetések helye volt a kút, ahová a környék lakói vízért jártak. Vasárnap és ünnepnapokon pedig az emberek a főtéren, a főutcán sétáltak, beszélgettek. Ha betévedt az ember egy iparosműhelybe, ott sem unatkozott, hiszen a mester vagy a segéd valósággal kötelességének érezte a kuncsaftok szórakoztatását, szóval tartását.

Kecskemét nevének eredete is célpontjául szolgált a tréfálkozásnak a régi időkben.

Valamikor Kecskemét – ez kecskejárás volt – tartják ma is az idős kecskemétiak. Hornyik Jánosnál is olvashatjuk, hogy a közvélemény szerint a város Kecskétől neveztetett volna el, annyira hitték Kecskeméten, hogy a Kecskét a város címerében is fölvenni nem kétkedtek...

De hogy is került bele a kecske a címerbe? Erről is hallhattunk egy tréfás népmesét Kecskeméten:

Én tudok egy történetet arról, hogy a kecske miért lett olyan híres állat, hogy a címerbe is bekerült. Ezt a történetet a nagymamától hallottuk 1925-ben. Aztán kérdeztük én is, meg anyám is, hogy miért kellett annak olyan úri kecskének vagy okos kecskének lenni.

– Hát – azt mondja –, azért fiam, mert valamikor Kecskemét az kecskejárás volt...

Na, volt köztük egy olyan pimasz kecske, hogy ha elvetettek valamit, az rögtön lelegette.

Ősz a Nagytemplomnak volt egy harangozója. Hát, mit csináljon, atyáúristen, hát akárhova veti a magot, hát mindig lelegeti a kecske. Mindig ez az egy pimasz kecske.

Hát, oszt egyszer azt mondja a harangozó:

– Na, majd kitolok én a kecskével! Fölmék...

Oszt a Nagytemplomnak van az a nagy karzatja, erkélye, oda vetette el a füvet.

Meglátja a kecske, hogy zöldül valami odafent, hát fölment.

Igen ám, de ment ez a harangozó is utána, hogy hova mén a kecske, hogy mit akar.

Hát, a kecske fölmén, fölért. Ő nem akart a sarkában lenni, csak mikor fölért, a kecske fordult vissza.

Azt mondja az embör:

– Hát, te miért gyüttél föl?

– Ó – azt mondja –, hát mögnézni, hogy hány óra van...!

Azt mondja:

– Oszt hány van?

– Egy!

– Hát, mennyire igazad van – azt mondja –, majd te leszel a vezér kecskel!

Ő lött! Azért lett a címerben.

Szinte nincsen olyan környékbeli település, ahol ne ismernék a kecskeméti savósok tréfás ráfogást. A szomszédos Nagykőrösön is savósoknak csúfolták a kecskemétiakat, azaz nem csúfolták, csak olyan finoman mondták... Azért tréfálkoztak velük így, mert olyan sok tehenet tartottak, hogy elöntötte Kecskemétet a tejsavó, oszt úgy ladikoztak benne.

Bugacon is gyakorta emlegették ezt a tréfát, mely a város nevét magyarázó laikus népetimológia:

Az apám idejében, amikor Kecskemét még nem vált várossá, két falu volt ott: Kecske és Mét. Amikor közösítették, akkor lett Kecskemét. És ezek mind birka- és kecsketartó emberek voltak. A pásztorember a savót se öntötte ki, jó kaját lehet belőle készíteni. Oszt akkor így maradt rajta, hogy savósok a kecskemétiak.

A nagykőrösi ember a következő csúfoló történetet mesélte erről:

Éppen uborkaszezon volt Nagykőrösön. Kecskeméten meg sok kecskét tartottak, elöntötte őket a savó. Oszt a nagykőrösi ember azt mondja a kecskeméti komájának, hogy:

– Na, ülj a ladikba, oszt savózzál!

A kecskeméti meg:

– Majd megladikoztatlak én! Majd ladikozol te az uborkaladikba!

A nagykőrösiek kecskéseknek is csúfolták a kecskemétiakat. Azt mondogatták nekik ingerkedve: Tik kecskések vagytok!

Ha a nagykőrösiek átjöttek Kecskemétre, így évődtek tréfásan az itteniekkel: Kecsketúró – kenyér nélkül nemigen jó...!

A nyárlőrinciek sem maradtak ki az efféle ugratásokból. Erről szól a következő tréfás találós kérdés.

– Tiszaug felől miért megy Kecskemét felé farral a vonat?

– Azért, mert fél, hogy szemem öntik savóval.

Tiszaugon nem volt hun mögfordítani a vonatot, csak kitérő volt.

Egy másik nyárlőrinci találós kérdés a kecskeméti Nagytemplomról:

– Miért van a Nagytemplomon mind a négy felől óra?

– Azért, hogy ne kelljen várakozni egymásra, egyszerre négy embör is nézhesse.

Kecskemét egyik fő nevezetessége a barack volt. A környékbeli, de még a távolabbi településeken is Barackvárosnak nevezték tréfásan Kecskemétet, a kecskemétiakat pedig barackosoknak.

A proverbiumok, a tágran értelmezett szóláshagyomány darabjai között külön csoportot alkotnak a szólás formájú csúfolók. Ha valaki nagyon éhes volt, azt mondták rá, *Éhös, mint a Széktóban a béka*. E szikes tóban ugyanis alig van állati vagy növényi élet. Ha valaki fölösleges munkát végzett, a kecskeméti ember azt mondta róla: *Hiába keresi az ágasegyházi csárdást*. Ha azt akarták kifejezni, hogy kilátzik a lóláb, átlátni a mesterkedésen, azt mondták rá: *Ide látszik a kerekegyházi torony!* Ha valaki fanyarul, erőltetett módon mosolygott: *Mosolyog, mint a szentesi kutya a máléra*. Az egészséges, jókötésű embert így jellemezték: *Egészséges, mint a kismányó gomba*. Kismányó Hetényegyháza keleti része, ahol igen finom gomba terem az erdőben. Ha valakit el akartak küldeni, azt mondták neki: *Vigyen az ördög szent búcsúra, Izsákra!* E helyhez kötött szólásokat még ma is sokan ismerik, de a háttérükben meghúzódó történeteket már csak kevesen tudják felidézni.

Ballószögön ma is emlegetik a *Messze ellátszik, mint a kecskeméti gatyásfa* szóláshasonlatot. E helyhez kötött szólást akkor használják, ha egy feltűnő dolgot kívánnak nyomatékosítani. Az *Okos, mint a kecskeméti szélmalom* szóláshasonlatot a lassú észjárású emberek tréfás megjelölésére alkalmazzák. A kecskeméti szélmalomok is gyakorta csak igen lassan jártak a gyenge széljárás miatt.

A Kecskemét környéki települések kölcsönös ingerkedése terén évszázadok óta Kecskemét és Nagykőrös között volt a legnagyobb a versengés. Ennek az ellenségeskedésnek több történelmi összetevője is volt.

A néphagyomány szerint a két város ellentéte a török időkre nyúlik vissza. E szerint addig, amíg a török keményen sarcolta Kecskemétet, Kőrös főzte a töröknek a salétromot, csinálták nekik a puskaport. Valójában 1597-től a „három várost”, azaz Kecskemétet, Nagykőrösöt és Ceglédet egyaránt kötelezte a török salétromgyártásra.

Mikszáth Kálmán török korban játszódó regényében, A beszélő köntösben több helyen utal Kecskemét és Nagykőrös vetélkedésére, mi szerint *Nagykőrös és Kecskemét úgy van együtt, mint Mekka és Medina, mint a kutya és a macska*.

A rivális város, Nagykőrös polgárai tréfás rigmust költöttek és terjesztettek a csodás köntösről:

*Boldog lehetsz, immár, Kecskemét,
Megkaptad a szultán ködmönét.*

A beszélő köntös históriája már a XVII. században is afféle vándoranekdota, nemcsak országosan, hanem széles körben ismert nemzetközi vándortéma volt.

A több évszázados viszálykodás fő oka a határkérdésben keresendő. Az első konfliktus a XVII. század végén történt, Borbás és Szentkirály puszták birtoklása kapcsán. Hornyik János történelmi krónikájában igen sérelmezte azt, hogy Nagykőrös városa *szemet merészelt vetni* a Kecskemétet *illető* pusztákra, s a kőrösiek *e két pusztába bebújtak*. Kecskemét nem nyugodott bele a kezdeti vereségbe, s 1860-ban peres úton megszerezték a kiszemelt területet. További okot szolgáltatott az ellenségeskedésre a Szentlőrinc nevű pusztá körüli vita. Ezt a Kecskemét által már régebben birtokolt pusztát 1738-ban a nagykőrösiek *elkaparintották*. Ezt

Kecskemét azért sérelmezte különösen, mert ezzel megfosztották őket a jó kenyeret adó búzától, melyet Szentlőrinc termelt Kecskemétnek. A körösiek megtudták, hogy kiadó a Szentlőrinc nevű pusztá. Mivel a kecskemétiak ekkor még nem figyeltek föl rá, így harminc esztendőre bérbé vették a körösiek. Ez az eset a *büszke kecskeméti tanácsot* igen sértette. Majd harminc év után a kecskemétiak ígétek rá nagyobb bérleti összeget – így az övék lett. Szentlőrincen olyan jó minőségű gabona termelt, mely a kecskemétiakét fölülmúlta: *szép domború kenyeret* lehetett a búzájukból sütni. A kecskemétiak sokáig azt sérelmezték, hogy a szentlőrinci búza nem nekik, hanem a nagykörösieknek terem, ezért *nagyon megharagudtak*. A XVII–XVIII. században országos híre volt a Kecskeméten sült kenyérnek.

A XIX. században újabb konfliktusok adtak okot arra, hogy a két város egymással *nagyon nem barátkozott*. 1838-ban Ágasegyházát szerezték meg a nagykörösiek. Ez a terület egy Galgóczy nevű család tulajdonában volt, akik Pozsonyba költöztek. Ezt a körösiek megtudták, s anélkül, hogy szóltak volna a kecskemétiaknak, elmentek és megvették, azaz *bebújtak* Ágasegyházára is.

A határbeli vitákat tetézte az az ellentét is, mely a két város pásztorai között alakult ki. A pusztákon szarvasmarhát, lovat, birkát legeltettek. De ahol a birka legelt, ott a ló nem legelhetett, mert a szagot nem bírta. A különféle pásztorok általában is ellenségeskedésben voltak, ha *átlegeltettek ide-oda*. Ezek az *átlegeltetések* ellentétet szültek a két város között is.

A Kecskemét–Nagykörös közötti ellenségeskedésnek vallási oka is volt: míg Kecskemét a XIX. században katolikus többségű volt, addig Nagykörösön ekkor főleg reformátusok éltek. A kecskeméti katolikusok *vastagnyakú kálomistáknak* csúfolták a körösieket. A körösiek pedig viszonzás képpen *pápisztáknak* emlegették tréfásan a katolikus kecskemétiakat.

A szájhagyomány szerint az ellentét a kecskeméti református iskola kapcsán is fellángolt. A nagykörösiek ma is úgy emlegetik ezt az esetet, hogy a kecskemétiak ravaszsággal szerezték meg a református akadémia létesítésének az engedélyét 1830-ban.

A néphagyomány elbeszéli, hogy a kecskemétiak, nem kisebb furfanggal, mint a török időkben deputációt menesztettek József nádorhoz. Szabó Kálmán kecskeméti anekdotái között olvashatunk erről:

Tudták a kecskemétiak, hogy a királyi helytartótanács illetékes döntenie afölött, hova tétessék a főiskola, de azt is tudták, hogy ha a helytartótanács elnökét, József nádort sikerül a maguk részére megnyerni, ügyük biztosítva van. Éppen ezért furfangos tervet eszeltek ki. Két küldöttséget állítottak össze, az egyik csupa délceg polgárokból állt, a másikat pedig úgy választották ki, hogy tagjai lehetőleg sánták, félszeműek és egyéb szánalmas külsejűek legyenek. A két küldöttség felment Pestre, és audienciára jelentkezett a nádornál. Az első küldöttség szónoka gyönyörű, cicerói latinsággal kérte József nádor pártfogását a kecskemétiak nevében. József nádornak megtetszett a délceg küldöttség, annak minden egyes tagjával kezét szorított, szintén klasszikus latin nyelven – melynek nagy kedvelője volt – biztosította őket pártfogásáról. A másik küldöttség körösinek adta ki magát s szónokuk gyalázatos rossz modorban, konyhalatinsággal beszélt, módfelett hosszasan, minduntalan belesülve, úgy hogy a nádor nem győzte végét vágni, rosszkedvűen közbeszólt és elbocsátotta őket a tanácsal, hogy olvassák gyakrabban a klasszikusokat.

Alig távoztak, megérkezett az igazi körösi küldöttség, és bejelentette magát. A nádor abban a hitben, hogy a félbeszakított beszédet befejezni jött vissza az előbbi küldöttség, kiüzent, hogy nincs ideje őket fogadni, menjenek haza. Az igazi körösiek hosszú orral érkeztek haza, a kecskemétiak pedig jót nevettek s megkapták az engedélyt a főiskola felépítésére.

Ezért a nagykörösiek igen bosszankodtak, s a gyűlölet annyira ment a két város lakossága közt, hogy amikor egy utas kecskeméti ember kocsikereke összerogyott a nagykörösi tanyák között s a legközelebbi tanyán kölcsönkereket kért, a becsületes nagykörösi gazda az úthoz már ki is vitte, de midőn itt megtudta, hogy kecskeméti emberek kell, bosszúsan fakadt ki: – Én bizony Kollégium-építő embernek nem adok kereket.

A református püspök először Nagykörösnek ajánlotta fel a főiskola létrehozását, és végül Kecskemétnek adta, mert az *rangosabb dolog* volt, a kecskemétiak jóval többen voltak, mint a körösiek, ezért *nagyon volt a rangjuk*.

A vallási versengés kapcsán történt az is, hogy a kecskemétiak Kőröstől akarták elhódítani a nevesebb professzorokat a református gimnáziumból. Fördös Lajos, a híres pap meglevő levele szerint: *Nagykörös gyengítése Kecskemét erősödése!* A kecskeméti református egyház irattárában található levele szerint Arany János ekkor ment át Kecskemétre, *tisztelettel bár, de visszautasította a meghívást*.

A nagykörösi Törös László tanár úr visszaemlékezéseiből is megtudhatjuk, hogy a nagykörösi és a kecskeméti református diákok közötti versengés mindvégig megmaradt. Jó példa erre Ágai Adolf *Arany János és a zsidó fiú* című tárcanovellája, mely a Pesti Hírlapban jelent meg 1882-ben. Ágai Adolf a nagykörösi református gimnázium 9. osztályába járt 1852–53-ban. Elbeszélésében Kecskemét csipkedése is körösire vall:

Hogy Körös nevezetes város, azt minden bolond ember tudja – hogy leginkább gimnáziuma miatt lett nevezetes, azt aztán kénytelen elismerni mindenféle halandó – kecskeméti embert kivéve.

Igenis, a gimnázium miatt. Igaz, hogy az Kecskeméten is van: csak hogy nem is az épület itt a fő, de maguk a nagy-tiszteletű professzorok.

A Katona szobra se bolondság Kecskeméten, s még kevésbé az a nagy kollégiumi könyvtár, dehát ez mind eltölpül ahhoz képest, hogy Arany János, a haza legelső költője is nagykörösi professzor volt előbb.

Régekte sok tréfát emlegettek a vallási rivalizálásról.

A gimnáziumi tanárunk mesélte a következő esetet az 1950-es években Nagykörösön. Régen Nagykörösnek még csak egy temploma volt mindkét felekezetnek. Állítólag kecskeméti sugallatra történt az az eset, hogy a kecskemétiak egy döglött kutyát tettek a szószékre. Ez a nagykörösi templomban történt.

Nagyköröst a kecskemétiak régekte taligás városnak nevezték tréfásan. Rengeteg taliga volt itt, a terméköket taligán hordták a piacra. Én is sokat húztam a nagyapa előtt a taligát a homokban, míg kiértünk a szőlőből. Azon is sokat viccelődtek a kecskemétiak, hogy a körösiek a taligát húzzák, és nem tolják. Azt mondták róluk: Nagykörösön nem merik a taligát tolni, mert félnek, hogy belelépnek. E helyhez kötött szólás magyarázata így szól:

Találkozik a kecskeméti taligyás a nagykörösivel. A kecskeméti maga előtt tolja a taligát, a körösi ellenkezőleg – húzza maga után.

Kérdi a kecskeméti:

– Szomszéd, miért húzza kend a taligát, amikor tolni sokkal könnyebb?

– Azért – feleli a körösi –, mert félek, hogy belelépek.

A kecskemétiak még ma is gyakran megkérdézik a nagykörösiektől tréfaképpen:

Fütyül-e még Körösön a gyorsvonat?

Ezt a csúfolót Szabó Kálmán is feljegyezte az 1930-as években:

Volt idő, amikor a gyorsvonat nem állt meg Nagykörösön. Akkor terjedt el a ma is élő közmondás: *Fütyönt, mint Nagykörösnek a*

gyorsvonalat.

A kecskemétiak a nagykőrösieket *uborkásoknak*, *uborkaomúaknak* és *salátásoknak* csúfolták. A *kőrösiek uborkája igen híres volt. Az nem volt keserű, meg jó volt. És azt mondták, hogy Kőrösnek van egy uborkaegyenestítő gyára, ami azt jelenti, hogy a görbe uborkát is kiegyenesítették – olyan jól értettek hozzá. Azt mondták régen annak, aki Nagykőrösre ment, hogy menjetek az uborkásokhoz*

Nagykőrösön is számos olyan tréfás történetet emlegettek a hitelesség tudatával, melyek országszerte ismeretes rátótiadák.

Nagykőrösön megkérdezték a kecskeméti embert:

– *Látott-e már ürgét?*

– *Láttam, hát!*

– *Oszt mit csinált vele?*

– *Hát, meglőttem röptébe!*

A kecskeméti ember esetét Jókai Mór is feljegyezte a múlt század közepén. *A röptében lelőtt ürge* a magyar népmesekatalógusban is szereplő vándortéma, melyet egy falusoroló versben is megtalálhatunk:

*Kecskeméten az ürgét röptében meglőttem,
Nagy-Lédeczen a létrát keresztbe cepelték,
Rátótiak a rákot szabónak megtették,
Hetényben a rókát farkasnak nevelték.*

A vers utolsó csúfolója a Szolnok megyei Hetény településre vonatkozik.

Ma is igaznak tartott történetként emlegetik Kőrösön azt a tréfás esetet, hogy *Kecskeméten félreverték a harangot, amikor meglátták, hogy egy piros szoknya volt kiakasztva, s a lisztes hordót meg csapraverték.*

A két város lakóinak kölcsönös évődéséről, vetélkedéséről Szabó Kálmán is számos népi elbeszélést gyűjtött össze az 1930-as években.

A következő történet arról szól, hogyan *ütötték agyon a kolerát* Nagykőrösön. A kőrösiek szerint az egészszet a kecskemétiak találták ki:

Az 1878-as kolerajárványnak Nagykőrösön is sok áldozata volt. A nép kereste az okát. Végül is egy okos ember kifundálta, hogy a kolera nem lehet más, mint az a furcsa állat, amit nemrég egy kőrösi úr hozott haza külföldi útjáról. Ő hozta tehát a kolerát Kőrösre. Ez a veszedelmes állat pedig nem volt más, mint egy jókora majom.

Miután a nép nyitjára jött a kolerajárványnak, kicsalták a majmot a kertből és agyonütötték.

A rossznyelvek szerint Nagykőrös városa sehogyan sem tudott kibékülni azzal a dologgal, hogy Kecskemétnek olyan nagy embere van, akinek már szobrot is emeltek. A nagykőrösiek is készítettek egy saját szobrot.

– *De hát aztán minek maguknak a szobor, ha nincsen hozzá nagy emberük? – kérdezték.*

– *Sebaj, csak szobor legyen, majd akad hozzá nagy ember is – felelte egy kőrösi.*

A nagykőrösiek beszélték a kecskeméti Széktőről:

Amikor a kecskemétiak ki akarták sütni, hogy a Széktónak gyógyvize van, felküldték Budapestre, az orvosi vegyvizsgáló intézetbe. Türelmetlenül várták az eredményt, s pár hét múlva ez a válasz érkezett: Az illető nem cukorbeteg.

Az 1860-as években állítólag így könyörgött esőért a kőrösi református pap:

Adj Uram esőt Kőrösnek az egészsnek, Kecskemét felének, Halas ügyis hatalmas.

Vitatkozik a kecskeméti és a kőrösi ember:

– *Hát hiába – mondta a kecskeméti –, mégis csak előbbre való Kecskemét, mert annak két követe van, Kőrösnek pedig csak egy.*

Mire a kőrösi:

– *Igaz, igaz, de annak az egynek aztán több esze van, mint a ti kettőtöknek.*

Amit el is lehetett hinni, mert akkoriban Eötvös Károly volt Nagykőrös követe. Igaz, az 1860-as évek legelején Kecskeméten is lakott...

Egy kőrösi szőlősgazda és egy kecskeméti kuncsaft között történt meg az alábbi eset:

Az egyik kecskeméti birtokosnak a tanyáján, amely a kőrösi határ mellett feküdt, vendégek voltak. A bőséges vacsora feltalálásakor tűnt ki, hogy a tanyán nincs bor. A házigazda lóra ültette a kocsisát s átküldte egy szomszédos kőrösi gazdához, hogy néhány üveget töltsön meg borral. A kőrösi gazda levitte a kocsisát a pincéjébe és sorba kínálta a hordókban rejlő különféle jó borokkal. A kóstolgatás után megkérdezte a gazda a kocsisát:

– *Na fiam, jók-e a borok?*

– *De még milyen jók! – felelte az őszintén.*

– *Nahát, ha jó, akkor mondd el a gazdának, hogy milyen boraim vannak, de tedd hozzá, hogy kecskeméti emberek nem adok belőle.*

A Kifelé nyílik, mint a nagykőrösi ajtó helyhez kötött szólás meséje a következő:

Közmondás szerint országszerte az utcai kisajtók mind befelé szoktak nyílni, az udvarra. Csak a kőrösi kisajtó nyílik, mint mondják, kifelé az utcára. Kapcsolatba hozzák ezt azzal, hogy talán a vendéget nem látnák szívesen Kőrösön. Kecskeméten azonban azt tartják, hogy valamikor a kőrösi kisajtók is befelé nyíltak, azonban volt egy hetvenkedő ember, akinek az asszonya viselte a süveget, és a férjemuram bizony gyakran kapta ki a nyaralót, hol a piszkafával, hol a nyújtófával. Hogy a ilyen baleseteknek elejét vegye, utcai kisajtóját kifelé nyílóra csináltatta, hogy ha az asszony odabent megszorítaná, biztosabb szaladás essék kifelé.

A csúfoló Móricz Zsigmond által gyűjtött változatában a kőrösi kisajtó nem éppen a kőrösiek nagy vendégszeretetéről híresült el: *Kecskeméten az ember hamar megtanulja, hogy Nagykőrösön minden ajtó kifelé nyílik, hogy a vendég kitaláljon.*

Kecskemét és Nagykőrös versengéséről Móricz Zsigmond is megemlékezett 1935-ben a Magyarország című lapban. Az újságcikk címe: *Ambrus kontra Balázs.*

Kecskeméten ugyanis nagyon szerették az Ambrus nevet: *Ha Ambrus, kecskeméti. Ha Balázs, kőrösi! Ha Barack szaga van, kecskeméti! Ha uborka szaga van, nagykőrösi!*

De már olyan irtó harc folyik, hogy a Balázsok azt állítják, hogy ha a kecskeméti Ambrus el akarja adni az uborkáját, Kőrösre

csempézi s a kőrösi piacon adja el, mint kőrösi uborkát... Ambrus gazda meg azt állítja, hogy a kék kötős kőrösiek Kecskemétre hozzák a barackjukat. Talicskán tolják át, mondja a kecskeméti Ambrus, bezzeg, mikor eladta Balázs, akkor már nem tolja a talicskát, hanem maga után húzza. Attól fél, hogy belelép.

Móricz Zsigmond szerint *Legjobb a kőrösieket Kecskeméten megismerni, a kecskemétiakat pedig Nagykőrösön.*

Rendkívül kedvesek ezek a nép nyelvén termő apró csaláncsípések. Kedvesek, mert ártatlanok. Igazán nem a harag és a gyűlölet, mégcsak nem is az irigység szüli őket, hanem a gőg. Gőgös mind a két város a maga erejére, gazdagságára és városára...

Kecskeméten még ma is emlékeznek arra a szólásra, hogy *Elkölt a kun Kőrösön*. E helyhez kötött szólást akkor használták, ha már túljutottak a dolog nehezén, ha már nincs semmi baj.

Szabó Kálmán egy 1799-es kecskeméti levéltári forrásban bukkant a következő szólásra: *Az ajtó előtt állana a kőrösi vásár is*, mely azt fejezi ki, hogy az említett dolog most lenne nemsokára.

Ugyancsak Kecskeméten ismeretes szólás a közömbösség kifejezésére: *Se (nem) árt, se (nem) használ, mint a kőrösi szenteltvíz*.

Kecskemét és Nagykőrös mellett a leginkább a csúfolódás célpontjává tett város Kiskunfélegyháza volt.

Nincs olyan település a környéken, ahol a régi öregek ne ismernék a következő félegyházi falucsúfoló mesét:

Félegyházán a templom tornyán fű nyőtt ki. És akkor möglátta a kisbíró, hogy ott fű nyőtt ki.

– Hát, hogy kéne azt má lövönni?

Hát, oszt azt tanácsolta az előljáróság, hogy föl köll húzni egy bikát, oszt az majd lelegeli.

Hát, így is történt, hogy föl húzták, oszt amikor már jól fönt voltak, azt mondja:

– Nézd má, előre nyújtja a nyelvét, le fogja sodorintani a fűvet...!

De hát, ugye, ez azért volt mondva, hogy kötéllel húzták föl az állatot és mögfulladt – mesélte a hetényegyházi Répás János.

E falucsúfoló mese másik variánsát Ballabás Lajos, ballószögi kovácsmester így mesélte el:

A félegyháziak felhúzták a bikát a templom tornyára. Akkor még szalmából volt a tető, zsuptetők voltak. Na és aztán az kizöldelt, mert ugye gabona volt benne, oszt kizöldelt. S hogy találják el, hogy hogy legeltessék le?

Hát, a bikát felhúzták...

Mikor húzza fölfele... Persze, akkor már a nyakán volt a kötél.

Azt mondja, hogy:

– Na, nézze, hát már kezd sodorintani!

Mögfulladt. Kinyújtotta a nyelvét.

Hát, ilyenek voltak régen... Ilyen régi mesék.

Félegyházát *Gyíkország*nak is nevezték, a félegyházi embereket pedig *gyíkosoknak* csúfolták a környékbeli települések lakói. A kecskemétiak szerint azért csúfolták őket így, mert egyszer valamelyik félegyházi ember elkiáltotta magát, hogy:

– *Ásóra, kapára, gyík van a határba!*

Gyakran évődtek így: *Menjetek Félegyházára, majd találtok ott gyíkot!*

Ballószögön úgy emlékeznek rá, hogy a félegyháziakat *gyíkhaltosoknak* csúfolták, mert azt mondták, hogy nagyon féltek a gyíktól:

A félegyházi ember meglátta a gyíkot a határban és azt kiabálta: Gyík, halt! Azaz: Állj! Ez rajtuk is maradt.

A kecskemétiak *Fülekegyházának* is csúfolták a szomszédos település lakóit, utalva a gyíktól való félelmükre.

Helvécián tréfásan azt mondogatták: *Mönjetek Félegyházára, majd találtok ott gyíkot!*

Ha a félegyháziak átjöttek Kecskemétre, az itteniek így évődtek velük:

– *Na, gyöttek a félegyházi paskák.*

A paska szó modortalan parasztot jelent.

A csongrádiak és a szentesiek *hideg hónaljú jászoknak*, *hideg hónaljú kunoknak* nevezték a félegyháziakat – utalva származásukra. Ugyanakkor szinte minden környékbeli településen ismeretes volt a félegyháziak *palóc* gúnyneve is.

Félegyháza palóc nyelvjárási sziget a Kiskunságban. A város népe ma is számon tartja, hogy a települést övező tanyavilág lakói közül kik honnan települtek be. A Majsja, Szentkút, Ferencszállás felé eső tanyák, s Kunszállás, Páka, népének beszédét ma is *palócosnak* nevezik, melynek lakói a Jászságból, s a hagyományosan palócnak tartott hevesi, nógrádi és felvidéki területekről települtek ide (vagy települtek vissza) a XVIII. század folyamán.

A félegyházi majsai határban élő emberek s a majsaiak palócos beszédét a következő tréfás párbeszédben csúfolták:

– *Neeezd mó, komóm! A számór lerógja a kis fóró af fakadóst!*

– *Kapt fel a kapót, vógd le a nyakót, az anyja Móriójót! Ne rógja mó le a kis fóró af fakadóst!*

Egy másik tréfás párbeszédben is a félegyháziak beszédén viccelődnek:

A félegyházi gyerek és az anyja a vásárba nézelődnek. A gyerek csodálkozva szól:

– *Neeezd mó, anyóm! Milyen madór ez?*

– *Nem madór ez, te számór, hanem papagójj!*

A félegyházi Nemes István sok csúfoló mesét ismer a palócokról. Ezeket a történeteket még a nagytatától tanulta, aki 1848-ban született.

Az első történet *A furulyának nézett puska* című közismert magyar rátótiáda.

Ezek a palócok olyan barbárok voltak, hogy hát nem tudtak valamit fölfogni.

Csak olyan csoportosan mentek ezek többször. Egyszer is mentek, osztan előttük meg vadászok mentek. A vadászokkal volt kocsi is, ami szedi össze a nyulakat. Osztan, hát egy puskát leejtettek a vadászok, mert azok is aztán becsiccsantanak sutfyomba...

No, aztán, jól van, ahogy mentek a palócok, találtak egy puskát. Volt köztük egy legokosabb, de azért sokszor ő volt a legbutább. Osztan látják, hogy ott egy olyan furcsa tárgy van. Térdel oszt mindjárt le, azt mondja:

– *Mi ez, komé?*

– *Ez, tudjátok micsoda, komé? – azt mondja – Alföldi furulya!*

Osz fölvette.

– *Na, komé – azt mondja –, te fújjad, én meg majd bellentem!*

De közben a puska be volt töltve. Addig babrált, addig babrált, hogy durr! – nagyot durrant.

Aki befogta a csövöt, az azonnal hanyatt esett, a fogát kivicsorította, emez meg megijedt rémségesen.

No, amikor észhez tért emez a durranásból, látja, hogy a másik vicsorgatja a fogát.

– Vigyázz, komé – azt mondja –, ez neked csak nevetség? Nekem ijedtség!

Fenét, már halott volt.

No, most látják, hogy nem mozdul a koma tovább. Akkor meg a legokosabb azt mondja:

– Magja volt – azt mondja – az alföldi furulyának, oszt lenyelte.

– Köpd ki, komé, a magját!

De nem köpte ki. Akkor azt mondja a legokosabb:

– Hagyd itt, majd kiköpi a magját, oszt jön utánunk.

Még ma is megy utánuk.

A kigyónak nézett kasza története szintén országosan ismert vándortéma.

Hát, én hallottam gyerekkoromban olyant, hogy a palócok még nem ismerték a kaszát, a kaszálást. De már került olyan polgár arra, aki tudta a kaszát használni.

Híre terjedt annak. Mén arra a palóc a fával:

– Mi lehet ez?

– Nem tudom – azt mondja –, valami görbe gyík, mert olyan szépen lelegeti a szénát.

Azt mondja:

– Ezt lopjuk el!

De nem mertek közel menni, hogy megfoghják. Akkor oszt kieszelték, hogy befoghják a lovakat a szekérbe, és egy hosszú kötelet rákötnek a gyíkra, utánakötik a szekérek, oszt elhúzzák haza. De olyan idegesek voltak, hogy nem a saroglyához kötötték, hanem a küllőhöz.

Azt mondja:

– Papa, hajts! – a gyerek vezényelt – utolér a görbe féreg bennünket!

A templomépítés, a keresztállítás gyakran szerepel csúfoló történetekben. A palócok templomot építenek, de nincsen papjuk:

Hát, a palócok is hallották, hogy templom van. Mert ezek olyan külön voltak, ezek a palócok. Buták voltak, így mondta nagytata.

Ezek nagyon barbár emberek voltak.

Hallották, hogy templom, templom van. Eltalálták, hogy építenek ők is egy templomot, mert falat azért tudtak verni.

No, oszt akkor építettek egy templomot. Hát akkor, amikor kész lett az épület – nem templom volt, csak mint egy istálló –, akkor a legokosabbak azt mondták:

– No, mostmár, komé, ebbe pap kék! Te vagy a legokosabb, eredj el a püspökhöz!

– Jól van – beleegyeznek.

Elmegy, oszt köszön, hogy:

– Jó napot pespek bátyám! – így e!

Látja oszt a püspök mindjárt, hogy milyen emberrel áll szembe. Mondja oszt a püspök:

– No, mi járatban vagy?

– Hát, tudja, pespek bátyám, abba a járatba vagyok, hogy építettünk egy templomot, oszt pap kék bele. Azért jöttem a pespek bácsihoz.

– Hát osztán, milyen a ti templomotok, amit építettetek?

– Hát, olyan, pespek bátyám, hogy két hídjászol meg két keresztjászol elférne benne.

Az istállóhoz hasonlította!

No, ekkor azt mondja a püspök neki:

– No, hát van-e köztetek okosabb ember?

Azt mondja a palóc:

– Dehogy, dehogy van, pespek bátyám – azt mondja –, engem is csal il-ol helekre küldöznek.

– Na, jól van. Majd küldök bele papot.

Ma is küldik azt is...

Nemes István követhető meséjében két nemzetközi vándortéma kapcsolódik össze: A megúszott hajdina és A rátótiak nem tudták megszámolni, hányan vannak. Az utóbbi mese komikuma a hibás számolás által következik be: egyik palóc sem számolja saját magát, így azt hiszik, belefulladt valaki a „tengerbe”. E rátótiáda változatai német, finn, svéd, litván, norvég, ír, angol, angol-amerikai, francia, vallon, katalán, orosz, indiai nyelvterületről is ismeretesek, s Naszreddin Hodzsa török meséi között is szerepel.

No, még egyet a palócokról elmondok...

Hát, a palócok, azok olyan barbár emberek voltak. Buták voltak, no! Mentek azok úgy csapatosan. Ilyen megtörtént, azokról sokat mesélt a nagytata.

Egyik alkalommal is mentek csapatosan. Heten voltak. No, oszt volt köztük egy legokosabb. De azért az is buta volt, sokszor az volt a legbutább. Osztan hát az útjuk egy nagy darab lenen vezetett keresztül. Hosszú volt, a végibe resteltek kimenni. Osztan akkor a len meg éppen virágzott. Csupa kék az, amikor virágzik.

Virágzott a len, amikor mentek rá a palócok. Hát osztan, kérdezik oszt a legokosabbat, hogy mi ez, komé, mert olyan fél térdén fölül ért.

– Ez, komé – azt mondja –, tudjátok kik tenger! Hanem ezt át kell úszni!

No, hozzáfogtak akkor, hogy négykézláb átmásszák. De előtte megolvasta magukat az első, hogy megvannak-e heten.

Hát, aztán átmásztak, gondolhatja, jól letörték a lent. Amarról meg egy út vitt el mellette, olyan dülőút.

No, oszt mikor átérték, akkor megint felálltak, oszt akkor kigyűttek belőle. No, oszt azt mondja a legokosabb:

– No, most megolvassuk, hogy veszett-e a tengerbe valaki, ugye, bele.

Olvassa, hát őmagát sose olvasta!

– Hát, halljátok-e – azt mondja –, egy csak belefűlt!

Azt mondja:

– Hatan vagyunk, heten voltunk.

De őmagát nem számolta. Amazok meg még butábbak voltak, nem tudták fölfogni.

No, jól van... Ott is ment arra egy szabadságos katona, azon is rajta volt a szapora. Osztan hát, no még nem is végezte el. Odamén, azt mondja:

– Min dévánkoznak?

– Höjj, vitéz úr! – azt mondja – Úsztuk át ezt a kik tengert, oszt egy belefűlt.

Látja oszt a katona, hogy nagyon le van törve. No, a katona is, ugye, szeret kitolni azért a másikkal...

– No – azt mondja –, majd én akkor nektek előteremtem. Elővarázsolom. No, hányan voltatok?

Azt mondja:

– Heten voltunk.

Rájuk nézett: megvan mindnyájik.

– No, jól van... Majd én elővarázsolom nektek.

Leült akkor, mert rajta volt a szapora, oszt kitett akkor egy jó rakást.

– No, gyertek ide! – azt mondja – Verjétek bele az orrotok hegyét mindnyájan!

No, beleverték... Azt mondja a legokosabbnak:

– Gyere, oszt olvasd meg!

Megvolt mind a hét!

Oszt akkor megköszönték a katonának a jóakarátát.

A félegyházi Ágó József a következő csúfolót ismeri a palócokról, mely az egyik legelterjedtebb magyar rátótiáda:

A palócok nem úgy vitték a létrát, hogy a vállukra vették, hanem az erdőn keresztbe vitték. És olyan szélesen kivágták a fákat, előbb kidarabolták a fenyőfákat, amilyen hosszsan kifért. Ez is olyan csúfos.

Innen ered az a szóláshasonlat, hogy *Úgy viszi a létrát, mint a palócok, Keresztbe viszi, mint a lehócki ember a létrát.* E szólást akkor használják, ha valaki ostoba dolgot cselekszik.

A keresztbe vitt létra meséjét nemcsak a palócokra, hanem a székelyekre is ráfogták Félegyházán. Seres József parasztgazda így beszélte el:

A székelyek kérték a királyt, hogy nyeshessenek fát az erdőből, tüzelőt. Azt mondta a király, hogy hát derékig a fákat föl szabad nyesni, de följebb nem, csak derékig. Amilyen hosszú volt a fa, fele maradt, felét elvihetik.

Hát, jól van... Nyeskedték a székelyek az erdőt, de hát derékig föl kellett volna mászni. De hogy ne kölljön mászni, létrát kellett vinni.

Osztán a létrát nem bírták vinni a fáknál, elment valamelyik kémi Mátyás királytól engedélyt, hogy csak annyi fát kivághassanak onnan, hogy a létrát elviszik.

Mátyás azt mondta:

– Vágjatok ki annyi fát, hogy a létrával férjete!

Fogták magukat a székelyek, a létrát köröszbe fordították, oszt úgy vitték. Ami fa beleakadt, azt mind kidarabolták.

Mátyásnak nem volt szavazati joga, mert megadta az engedélyt.

Míg a palócokat csúfoló mesében „valódi” ostoba emberekről van szó, a székelyekről szóló variánsban azonban a góbé, a ravasz paraszt jelenik meg, aki a földesúri tilalom ellenére fufanggal szerez magának fát az erdőn.

Számos közismert falucsúfoló mesét már csak helynév, vagy a csúfoló népcsoport megnevezése nélkül tartanak számon Félegyházán.

A következő mesében a rátótiáda és a legendamese motívumai egyaránt megtalálhatók. Két nemzetközileg ismert falucsúfoló mese kapcsolódik össze benne:

Mikor megteremtette az Isten – höjj, fölhozzuk még az Istent is – az első emberpárt, hát a Paradicsomot nekik ajándékozta az Isten:

– Ádám és Éva! Itt a Paradicsomkertbe tik vagytok az urak!

Az állatokkal együtt voltak, nem félt se ember, se állat, egymástól nem féltek.

Találtak egy gyönyörű szép csíkos dinnyét. Nézi Ádám:

– Nézd má, Éva, hogy milyen! Mi lehet ez?

Nézegetik nagyon...

– Hát, ez lótojás!

A lovat má nagyjából ismerték.

– Ki kék kelteni! Kis ló lesz-e belőle?

Hát, hogy keltsék ki? Ülték külön, mint a galambok. Hol Ádám ülte a dinnyét, hol Éva ülte a dinnyét. Éva gondosabb volt!

Mikor Ádám ülte a dinnyét, akkor odament Éva, aztán megforgatta, nézegette:

– Na, má nemsoká kikel!... Má mozog!...

Mer Ádámnak csak megmozdult.

– Nézd, há má kikelt!

Ezen elcsodálkoztak, hogy tényleg, má mozog a lótojás. Egyszer tényleg összeroppant a dinnye. A bokorban meg egy kisnyúl feküdt. A roppanásra a kisnyúl felugrott. Szaladt..., ahogy csak bírt a kisnyúl.

– Arra szalad a kisló! Arra szalad a kisló!

Addig zavarta Ádám meg Éva a kisnyulat, futtukba találtak egy órát.

– No, ez má micsoda?

Felvették, nézegették, forgatták. Hát, zsebóra volt!

– Mi lehet ez? – tanakszanak.

– Hát, egy fittyegős fittyfene! Hát, ezt nem lehet tartani!

Az órát kitették a tisztásra, oszt mind szétverték...

Aztán nagyon sok időbe telt, míg az emberek kitalálták, hogy óra is legyen a világon. Ádám meg Éva szétverte az első órát.

Szegény Ádám...

E falucsúfoló mese korábbi variánsát Berényi Nagy Gyula gyűjtötte Félegyházán, 1935-ben:

Hun vót, hun nem vót, hetedhét országon is túl, volt egy szegény ember. Annak a szegény emberek vót két kisló. Az egyiket úgy hívták, hogy Izma, a másikat meg úgy, hogy Kozma.

Izma meg Kozma nagyon szerettek lovacskazni. Egyre azon törték a fejüköt, hogyan szerethetnének maguknak egy igazi lovat vagy leginkább egy csikót...

Tanakszanak, tanakszanak... Hát, egyszer csak meglátnak egy linkai tököt a kertbe. Gondolnak egyet, kettő lesz belőle! Megfogják ketten a nagy tököt, oszt cipelik befele a házba. A kuckóba pipázgat az öregapjuk.

A kispapok oszt mondja neki:

– Öregapám! Üljön kend rá erre a nagy tökre, majd csak kikel belőle egy kiscsikó...

Az öregapjuk nem akarta kedvüket szegni, hát csak rákuperodik a tökre, a gyerkőcök meg egyre várják, mikor lesz mán a tökből kiscsikó.

Várják, lesik. Telnek a napok... Egyszer csak elkezd a tök a meleg kuckóba romlani. Megérzi az édesanyjuk... Megsokallja... Megfogja a tököt, oszt viszi kifelé. Mén vele a kertbe. A két gyerek meg utána... Lesik... Kiér az anyjuk a kertbe, hát, csak meglóditja a tököt, oszt eldobja... A tök leesik a bokorba. Ahogy leesik a tök a bokorba, hát kiugrik alulla egy kispapocskó, oszt szalad, mintha puskából lőtték volna ki...

Azt mondják a gyerekek erre az anyjuknak:

– Minek dobta ki édesanyánk ezt a tököt? Hisz má volt benne kiscsikó!

A nyulat gondolták annak.

Ha az anyjuk a tököt ki nem dobta volna, Izmának meg Kozmának azóta tán lova is lett volna...

Szentkirályon a félegyháziaakra azt mondták, hogy körülásták a falut, hogy ne hallatszon ki belőle a harangszó.

A ballószögiek szerint két félegyházi legény a mezőn meglátott egy repülőt, fenn a levegőben.

– Nézd, pajtás, micsoda ekefaliga! Hogy az Isten csudájában került az oda?

A kecskeméti Domján Gergely így emlékezik a félegyházával kapcsolatos tréfálkozásra:

Félegyházi különlegesség, hogy katolikusok, és nem ismerték a reformátust vagy protestánst. Egy vásárba – akkor mindönfelé mentek – az illetők láttak egy kecskeméti embört, akiről mögtudták, hogy az kálomista.

Mondja a szomszédnak:

– Hej, Paja! Láttam egy kálomista embört...

– Milyen az?

Azt mondja:

– Éppen olyan, mint Lócse Pali, csak hogy szénát eszik.

Az volt, hogy a fogát szénával piszkálta.

Ha valaki ferdeszájú, elkeseredett ember, azt mondták rá Kecskeméten: *Úgy áll a szája, mint a félegyházi mécs.*

Kiskunfélegyházán számos epikus vándortémát ismernek a környező s a távolabbi települések lakóiról. Gyakran meséltek csúfoló meséket annak a településnek a lakóiról, ahová búcsúra jártak. Seres József félegyházi parasztgazda így emlékezett erre:

Egerszalókra jártak el a félegyháziai búcsúba. Ott hallották: az egriek felhúzták a bikát a toronyba. Azok olyan barbár népek voltak...

A templomnak a teteje kizöldült, fű nőtt.

– Hogy kellene azt értékesíteni?

A bikát felhúzták, de mire fölért a bika, akkorára megfűlt.

Oszt odaöntött tátott szájjal nézték az emberek:

– Az anyja úristenit – mondták az emberek –, tátott szájjal legeli a fűvet, de nem halad előre!

Akkor már meg volt fulladva.

Jankovácra, azaz Jánoshalmára is eljártak a félegyháziai búcsúra. Erről szól a következő csúfoló mese, mely országszerte ismert vándortéma: *Miért nem harangoztak a püspök elé?*

Régen mentek innen Jankára búcsúra. Oszt az a szokás volt, hogy mikor meglátják a búcsúsokat, hogy gyűnnek, akkor harangoznak. No, oszt akkor a Jankára mentek a búcsúsok, a pap is ment velük. Hát, osztan odaéremek, de nem harangoznak.

Kérdi oszt a pap mindjárt:

– Hát, miért nem harangoztatok?

– Hát, ennek hetvenhét féle oka van...

– Hát, oszt akkor micsoda, micsoda?

– Elsősorban is – azt mondja – nincs harangunk...

– No – azt mondja –, tovább ne is mondja!

A Félegyháza melletti Kiskunmajsa lakóit sündisznósoknak csúfolták a környéken. A bugaci Bányai Péter így emlékezik erre:

Voltak olyan viccek is, amikor a kisbugaci vasút még járt, oszt kérdezték, hogy a kisbugaci vasút miért tolatva mén be Majsára. És hát akkor, ha nem tudja, akkor azt mondja:

– Azért, hogy ki ne szúrja a szemét a sündisznó!

A focicsapatukat is sünicsapatnak hívják még ma is.

A bugaciakat betyároknak csúfolták, mivel igen verekedősek voltak. Azok szerettek lóháton jámi, régen szerettek rabolni.

Tarhonyásoknak is hívták őket, mert a pástozember tarhonyát, lebbencset vagy tarhót evett.

A kunszállásikat egybicskásoknak nevezték tréfásan, mert olyan szegények voltak, hogy nem volt kanaluk, villájuk, csak egy bicska volt a háznál.

A távolabbi Kiskunhalasra is sokféle tréfát ráfogtak a kecskemétiéik. A halasiakat sülttökösöknek csúfolták, mivel sok sülttököt ettek, szegények voltak. Azt mesélték róluk, hogy a halasiak karikásostorral hajtották ki a sülttököt a kemencéből.

Nyárlőrincen Puskás Ferenc gazdaparaszt beszélt el a következő csúfoló mesét:

A halasi embör vött egyszer két malacot. Ötegette őket, de valahogy nem tetszett neki semmi sem, oszt elkezdte őket ütni.

Oszt kérdi a szomszéd:

– Miért üti a malacokat?

– Azért, mert egyik se áll középre!

Hát, a két malac nem állhat középre...

Méntelegen, Lajosmizsén a következő tréfás verssel ingerelték az abonyiakat:

Emberek, asszonyok!

Ásóra, kapára!
Ürge vagy az abonyi határba!
Szegény ürge hun lelankad,
Hun föláll,
míg a lukra nagy nehezen rátalál.

A szomszédos Cegléd lakóit svájci gatyás ceglédieknek csúfolták Kecskeméten, mivel azok svájci gatyában jártak.

Az ugyancsak távolabbi Kalocsáról is közismert volt egy tréfa: madzagosoknak csúfolták őket, mivel mindig a madzagos játékot játszották.

Kerekegyházát Kukáliának nevezték tréfásan. Szabó Kálmán is feljegyezte, hogy ezt a nevet Kerekegyházán nem ajánlatos emlegetni. Állítólag azért kapta a falu ezt a csúfnevet, mert tótok és svábok is betelepültek, s nem értették egymást, kukák voltak.

Az ágasegyházi kovács, Ballabás Sándor ezt a történetet hallotta erről:

Kerekegyháza – Kukália. Azért hívták Kukáliának, mert a fiatal pár házat épített. Oszt elmentek megnézni a házat, hogy is épül a ház. De még nem volt bepucolva, osztán az új ember felesége Ália volt. Oszt, a vályogon keresztül azt mondja az ember:

– Kukk, Ália!

A vályognyíláson átnézett.

Hetényben tótoknak csúfolták a kerekegyháziakat. Mert a falu annak idején tót község volt. Haragudtak érte. Nem mehetett be hetényi ember oda, vagy azok se gyűhettek ide, mert akkor nagy baj volt...

Kadafalván Pankotai Mihálytól hallottam a kerekegyházi csúfoló egy további változatát:

Régen voltak itt országos kirakodó vásárok. Ott is fiatalok árultak, a sátorban iszogattak.

Oszt a sátorban ivás közben elég volt annyit mondani a kerekegyháziaknak, hogy:

– Kukália, sátor nélkül, nincsen a lány legény nélkül...

Oszt erre aztán hatalmas verekedés tört ki. Még orvost is kellett hívni, úgy összeverekedtek.

Hetényben úgy tartották, hogy Kerekegyházán van a világ vége, mert nem ment tovább ott a vonat sem. Nagyon haragudtak érte, ha ezt mondtuk nekik.

A szikraiak ezt a tréfás rigmust költötték a kecskeméti rovására:

Kecskeméti lánynak
lekváros a szája.
Majd lenyalja a babája...
Sajó, ne!

A kadafalviakat csángóknak csúfolták Hetényben az 1920–30-as években. De ez a csúfoló hamar elmaradt.

Ballószögön, Helvecián úgy csúfolták a köncsögpusztai lakókat, hogy Köncsög! Az Isten tülle mönts mög! Szegénységük miatt tréfálkoztak így velük, a jakabszállásiakhoz hasonlóan: Régen azt mondták, hogy hopp – Jakab! Hopp – Köncsög! Lakik ott sok paraszt, de egynek sincs kenyere. Van ám nagy kutyája, a fene egye meg veled együtt! Szegények voltak, mert az homokpuszta volt, oszt arra mondták.

A köncsögpusztaiakat azzal csúfolták Hetényben, hogy Köncsög – köcsög. A köcsögről csúfolták őket, mert ott a portákon köcsögök voltak a kerítésre akasztva.

Fülöpszállás gúnyneve Kócpönöge volt. Ágasegyházán úgy emlegették a falut, hogy Pönöge. Ezt azért mondták, mert a sarkantyút föltötte a legény a csizmára:

– Pönög, komám, pönög? – kérdezték tőle.

Oszt a falut elnevezték Pönögének.

A kecskeméti a hetényieket culándereknek nevezték. A kecskeméti és a hetényiek nagyon-nagyon hosszú ideig ellentétben voltak egymással. A kocsmában, vagy ha valahol összejövetel volt, mindig mögverték egymást... – emlékezik vissza Répás János a régi időkre.

Hetényegyházát Csongrád megyei kubikusok alapították, akiket 1902-ben telepítettek ide. Ezeket a bevándorlókat nevezték culándereknek azok a nagygazdák, akik már régebben Hetény vidékén laktak. A betelepülőket lenézték, mivel azok szegény kubikusok voltak, a nők pedig Miklóstelepre, Katonatelepre jártak a szőlőbe dolgozni. Az „öslakók” a culándereket gyűtt-mönteknek nevezték, a culik mög nagyon haragudtak ezért. A culánderek az ótott cigányok elnevezéssel viszonozták a tréfát – így csúfolták a régi helyben lakókat, akik nem mentek vándorolni, kubikus munkára, hanem a szőlőt művelték.

A környékbeli községeket megcélzó tréfák, népmesék mellett néha távolabbi vidék népét csúfoló történeteket is megőriz a népi emlékezet.

Vidám kalandozásunkat egy valódi rátótiadával, falucsúfoló mesével zárjuk. A következő, Ágasegyházán gyűjtött csúfoló mese a rátótiakat gúnyolja, mely egy országszerte ismeretes vándormotívum:

Rátóton a templom nem jó helyen volt.

Osztan a nép összegyűlt, hogy azt a templomot arrébb kell tenni. A bírót aztán kihirdette, hogy ezön és ezön a napon gyűljenek össze, és akkor eltolják a templomot, a falu apraja-nagyja.

No, és akkor a bírót letette a kabátját.

– Na – azt mondja –, ide tegyék, ideig toljuk a templomot.

Igen ám, de ezt a cigány meglátta, a bírót kabátját ellopta, és akkor nyomták:

– No, gyerünk! Nyomjuk, ahogy csak lehet a templomot – nyomjuk, nyomjuk!

Hát osztan... Na, sokáig nyomták, el voltak már fáradva.

– No, nézzük mög, mi van!

– Hát – azt mondja –, már rátóta, mert a kabát nincs ott...

Adatközlők: *Ágó József* (Kiskunfélegyháza), *Balanyi Béla* (Nagykörös), *Balla András* (Kecskemét), *Ballabás Lajos* (Ballószög), *Ballabás Sándor* (Ágasegyháza), *Bíró László* (Kecskemét), *Csontos József* (Nagykörös), *Dányi József* (Kiskunfélegyháza), *Juhász Pál* (Kecskemét), *Kovács Sándor* (Nagykörös), *Nemes István* (Kiskunfélegyháza), *Seres József* (Kiskunfélegyháza), *Szabó Sándor László* (Nagykörös), *Puskás Ferenc* (Nyárlőrinc), *Terbe Imre* (Ballószög), *Viczek Lajosné Patkós Erzsébet* (Kecskemét)

Irodalom

Bereznai Zsuzsanna: *A palóc ember alakja a félegyházi csúfoló mesékben*. In: Bárh János (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1994. Kecskemét, 1995. 113–118.:

Bereznai Zsuzsanna: *A félegyházi ember humora*. In: Bárh János (szerk.): *Cumania* 14. Kecskemét, 1997. 65–144.

Bereznai Zsuzsanna: *„Kecskemét gyarapszik – Nagykörös haragszik” – A két szomszéd város vetélkedése*. In: Bárh János (szerk.): *Cumania* 15. Kecskemét, 1998. 307–323.

Bereznai Zsuzsanna: *Egy kovácsműhely folklórja*. In: Romsics Imre – Wicker Erika (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1998. Kalocsa, 1999. 207–218.

Bereznai Zsuzsanna: *A félegyházi mesekirály. Seres József félegyházi parasztgazda meséi*. Kecskemét, 1999. (A kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 9.)

Hornyik János: *Kecskemét város története oklevéltárral*. I–IV. Kecskemét, 1860–66

Jókai Mór: *A magyar nép adomái*. Pest, 1856

Jósa Iván: *Barackváros* (Kézirat. Katona József Múzeum, Néprajzi Adattár)

Kovács Ágnes – Benedek Katalin: *A rátótiádák típusmutatója*. Budapest, 1990

Mikszáth Kálmán: *A beszélő költős*. Budapest, 1992

Novák László: *A három város*. Budapest, 1986

Orosz László: *Kecskemét irodalmi öröksége*. Kecskemét, 1990

Szabó Kálmán: *A „hírös város” anekdotakincse*. Kecskemét, 1935

Törös László: *Arany János Nagykörösön*. Nagykörös, 1978

Orosz László

Katona József és Kisfaludy Károly

Az 1819-es év sorsforduló volt mind az akkor 28. évében járó Katona, mind a nála több, mint három évvel idősebb Kisfaludy Károly életében. Katona hiába dolgozta át négy éve írt *Bánk bán*-ját abban a reményben, hogy a Pesten vendégszereplő székesfehérvári színtársulat bemutatja, a cenzor közbelépett. A kinyomtatásra adott engedély megmentette a drámát az utókor számára, de a szerző maga sem bízott abban, hogy színre nem kerülő műve fölkelte az olvasók figyelmét. Felhagyott a drámaírással, 1820-ban hazament Kecskemétre ügyésznek. A korábban sok mindennel próbálkozó Kisfaludy számára azonban 1819 a további pályáját meghatározó siker esztendeje volt. Viharos tetszést aratva mutatták be és adták ki egymás után több darabját, egy esztendő alatt a magyar drámairodalom csúcsára hágott.

Vajon a sorsfordító év előtt tudtak-e egymásról?

Kisfaludy 1809 és 1811 között még katonatisztként mintegy másfél évet Pesten töltött. Megismerkedett néhány íróval, el-eljárhatott a német meg a magyar színházba is. Láthatta Katona az időben színre került három drámafordítását, nem valószínű azonban, hogy fölfigyelt a fiatal joghallgatóra.

Rakodczay Pál föltételezte, hogy Kisfaludy *Zách Klára*-ja hatott Katona *Bánk bán*-jára. A két dráma közötti hasonlóság valóban csak nehezen magyarázható tárgyak hasonlóságával és a kor színházi konvencióival. Bajza József (1885-1938) nyomtatékos ellenérvére, hogy az 1812-ben írt *Zách Klára* nem került színre, nyomtatásban pedig csak 1843-ban jelent meg, Rakodczay azt hozta fel, hogy Katona kéziratban olvashatta.¹ Azért látszik ez valószínűtlennek, mert Kisfaludy 1811 őszétől, miután kilépett a hadseregből, 1817 elejéig távol volt Pesttől, a *Zách Klára*-t Bécsben írta vagy fejezte be, hogyan juthatott 1815, a *Bánk bán* első kidolgozása előtt Katonához, akit aligha ismert. Visszatért erre a kérdésre kandidátusi értekezésem opponenseként Nagy Imre, nem zárva ki annak a lehetőségét, hogy a kézirat közvetítő, közös ismerős révén Katona kezébe kerülhetett. Arról, hogy a cenzor a *Zách Klára*-t ugyanúgy betiltotta, mint a *Bánk bán*-t, Katona később, dramaturgiai tanulmányának írása előtt bizonyára tudomást szerzett, azért említette a cenzúra elleni kifakadásában többször együtt Bánkot és Zách Feliciánt.²

1819 végén vagy 1820 elején Katona bírálatot írt Kisfaludy *Ilka vagy Nándor-Fehérvár bevétele* című „eredeti hazai drámájáról”, amelyet 1819 júniusában mutattak be Pesten a székesfehérvári színészek, s amely augusztusban már nyomtatásban is megjelent. Császár Elemér azt gyanította, hogy bírálatát a Tudományos Gyűjteménybe szánta, de vagy a folyóirat vonatkozott közölni tekintettel a dráma nagy sikerére, vagy Katona áttallotta „a nyilvánosság előtt megtépdetni ünnepelet költő-társa babérait.”³

Kisfaludy tudta, hogy drámái bírálatra szorulnak. A Bécsben élő Gaal Györgyöt, Esterházy Miklós herceg könyvtárosát, aki azokat németre kezdte fordítani, s akit a dramaturgiában föltétlen tekintélynek tartott, már hozzá intézett első levelében hálájáról biztosította Trattner útján vele közölt bíráló észrevételeiért. „[...] minden tanítást és útbaigazítást hálás szívvel fogadok, s minden olyan érdemi kritikának is, ami az igazságot és a jobbítást célozza, jogosságát elismerem” – írta 1820. febr. 8-án.⁴ Következő levelében nemcsak feljogosította, hanem kérte is Gaalt, hogy fordítás közben változtasson a szövegein, küszöbölje ki a hibáikat, különösen a túlzott magyarkodást. „Ami darabjaimban a magyaroknak tetszhet, az a külföldieknek gyakorta laposnak és tartalmatlannak tűnhet[...].”⁵ Március 13-i levelében pedig egyenesen egy Katona bírálatában kifogásolt rész megváltoztatását kérte. A recenzióban ezt olvassuk: „Ilkának egész fájdalma ki volna merítve ezen három szóban: »Alexis! – megholt – megholt!« a nagy fájdalom néma[...] Vajha itt Ilka elhallgatható volna az ő kadenciás búcsúztatójával.”⁶ Kisfaludy arra kérte Gaalt: „Ha még lehetséges volna legyen szíves az *Ilka* harmadik felvonásában[...] megrövidíteni Ilka Alexis halála fölötti panaszát.”⁷ Egy nappal később, ugyancsak Gaalnak írt levelében azonban felháborodva utasította vissza „a még teljesen ismeretlen recenzió” bírálatát: „Egy recenzió jelent meg az Ilkáról, de nem azokat a hibákat rója meg, amelyekről joggal tartottam (bizonyossága ez annak, hogy a recenzió sohasem gondolkodott az irodalomnak ezen ágazatáról), hanem olyan hibákat, amelyekről nem is álmodhattam. Pl. azt mondja: »Micsoda cikornyás érzés az, és az akkori időhöz illetlen, amit Alexis Ilkához szól: *Viszonyt érzést nem; – nem szerelmet / Kívánok én tőled – mert érdemtelen / Vagyok mind arra; mélyen érzem / Nagyságát lelkednek. – De engedj meg / Ha szívem erővel hozzád hajlik, / S egész valómat elragadja. / Nem vétek az, – ha a szegény halandó / A porbul felteként az örök / Világosságához és imádvá / Szemeit az égre veti stb, stb. Mely természet ellen való kifejezések magyar szívhez nem szólnak.*» Tehát ahogy akkor a magyarok nem éreztek, nem éreztek a görögök sem?

Nagyon goromba, és nem érti, mi tetszett ebben a darabban annyira a közönségnek. Asszonyinak nevezi a stílust. – Meg kell azonban vallanom, örömmre szolgált, hogy mindazok, akik csak olvasták ezt a kéziratot, nevetve dobták félre, és hangosan méltatlankodtak. Már többen ajánlkoztak, hogy felelnek a még teljesen ismeretlen recenziósnak, én azonban soha egy sort sem kívánok válaszolni. Érzem, hogy munkáimban nem nemtelen ösztön vezérelt, és amíg öntudatom emel, rekedtségig kiabálhat a rágalmazás és az irigység. Mi a véleménye?”⁸

Több kérdés is fölmerül itt, amelyekre nem könnyű a válasz.

1. Valóban Katona recenzióját olvasta-e Kisfaludy? Kétséget kelthet, hogy az általa idézett rész hiányzik a csonkán ránk maradt szövegből. Benne lehetett azonban a megsemmisült részben. Hasonló hibáztatást olvashatunk a fennmaradtban: „Kár, hogy akkor, midőn Alexis maga láttatik magát kinyilatkoztatni akarni, mégis Ilka nógatja őket arra, és Alexis mint egy együgyű azt feleli:

Ilka! Ó csak azt ne kívánd!

De ennél még helytelenebb és inkább a mostani századunk cikornyás románjába illene az a szava:

Nem vétek az, ha a szegény halandó

A porból felteként az örök

Világosságához, ---

A belgrádi vezér fia, egy rab asszonyinak! – Ezen piperének ízetlenségét el nem törli még a nyomban következő szép maga megállítása is:

----- *Ilka!*

*Szenvedni tanultam és fogok.*⁹

Nem tudunk arról, hogy az *Ilkáról* más, egykorú bírálat is készült volna. Úgy véljük, az imént idézett részlet is bizonyítja, hogy Kisfaludy a Katonáén háborodott fel.

2. Ilka monológjának rövidítését valóban annak a recenziónak a hatására kérte-e Kisfaludy, amelyet egy napra rá indulatosan elutasított? Nem kifogásolhatta-e ezt a monológot előttünk ismeretlen levelében Gaal is? A március 13-i levélben szó esik egy másik kifogásról is: „monológjaim melankolikus fordulataikban egymáshoz hasonlóak s a Carl Moorra emlékeztetnek”. A folytatásban a „kigúnyolhat a kritikus” Katona recenziójára vonatkozhatna, a „mindazonáltal köszönet észrevételeiért” inkább Gaalnak szólhat. Katona csonka recenziójában kifejezetten nincsen szó Schiller Carl Moorjának melankolikus monológjaival való hasonlóságról, a gyakori monológok hibázatásáról azonban igen, s arról is, hogy a drámában szereplő Gyula egyik megnyilatkozása, monológja „sokat hasonlít Moor Károly éjszakájához.”¹⁰ Az utóbbiról ezt is olvashatjuk: „Ez a jelenés az egész játéknak remeke. Oly szép, oly elragadtató, hogy szinte kifeszik a játékból, azt kiáltván: nem ide teremtett engem az én Prometheusom!” Vagyis a Moor Károlyéra emlékeztető monológ nem illik az *Ilka*-ba, líraisága miatt eleve nem drámába. Természetesen találhatunk magyarázatot arra, hogy Kisfaludy egyet-mást elfogadott abból a bírálatból, amelyet egészében elutasított. Talán azért került egymás utáni két levélbe az elfogadás meg az elutasítás, mert Kisfaludy nem akarta Gaalnak bevallani, hogy tanult is abból, amin felháborodott.

3. Tudta-e Kisfaludy, hogy a recenziót Katona írta? Ismeretlenek és dramaturgiában járatlanok nevezték Kisfaludy azonban tudhatott a *Bánk bán* cenzori tilalmáról is, Katona *István*-jának 1819-i felújításáról, talán más darabjairól is. Lehetséges azonban, hogy álnévvél szignált bírálat került hozzá. Ha mégis Katona neve volt rajta, a sikertelen vetélytárs irigységét érezhette benne. Levélben azért nevezhette ismeretlennek és hozzá nem értőnek, hogy Gaal előtt a jelentéktelenségét hangsúlyozza. Gaal nem olvasta a recenziót, csak azt, amit Kisfaludy idézett belőle. Ennek alapján neki adott igazat. A „magyar szív” említése szerinte inkább egy szolgabíróhoz illett volna, mint egy kritikushoz.¹¹

Pedig Katona nem vetélytársként kívánt fellépni. Azt hihette, hogy Kisfaludy úgy fogadja majd a bírálatát, mint ő Bárány Boldizsárét fogadta a *Bánk bán* első kidolgozásáról. Bárányét követte Katona recenziójának felépítése, idézett is belőle. Az a dramaturgiai felfogás azonban, amely Katona bírálatából kiolvasható, fölülmúlja Bárányét: benne van a *Bánk bán* átdolgozása során szerzett tapasztalata is.

4. A recenzio megcsonkult kézírata Kecskeméten a Katona-házban került elő. Az 1850-es évek elején találta meg a kisdíakként Katona József öccsénél lakó Miletz János. 1886-ban adta ki, majd adta el a kecskeméti levéltárnak; a kézirat 1944-ben megsemmisült.¹² Kérdés, ez a példány járt-e Pesten kézzől kézre, ezt olvasta-e Kisfaludy, ez került-e vissza Katonához, vagy volt másolata is. Ha, mint föltehető, volt, hova lett? Abban sem lehetünk bizonyosak, hogy a Kecskemétre került, meg a Pesten többektől olvasott példány teljesen azonos szöveget tartalmazott.

Kisfaludy szerint többen olvasták Katona recenzióját, többen kívántak felelni rá. Vajon hányan és kik? Nem tudunk róla, hogy a kor irodalmárai közül valaki is említette volna vagy emlékezett volna rá. Az irodalmi világban Katonának a Tudományos Gyűjtemény 1821. áprilisi számában megjelent dramaturgiai tanulmányát (*Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?*), pontosabban ennek a nemzeti dicsekedést elítélő részét tartották Kisfaludy elleni támadásnak. Megelőzte ezt a „vetélytárrsal” való kapcsolatának három ismeretessé vált mozzanata. Az egyik a *Bánk bán* dedikációja: „Kisfaludi Kisfaludy Károly Úrnak, szíves tisztelete és állandó barátsága jeléül a szerző m. p.”¹³ Ez a *Bánk bán* megjelenése, 1820. november 15-e utánról való. A másik Katona levele Kecskemétről Kisfaludynak 1820. dec. 7-i keltezéssel. A harmadik, személyes megismerkedésük nem sokkal előzhette meg ezt a kettőt. Ismét találgatásra szorulunk: Kisfaludy tudta-e, amikor megismerkedett Katonával, hogy ő írta az *Ilka* bírálatát. Lehet, hogy nem, s Katona hallgatott róla. De az is lehet, hogy tudta, és sértődése, haragja már lecsitult. Jó ismerői, bátyja is jószívűnek, könnyen békülőnek tartották. Amikor Katonával megismerkedett, korai drámáinál már jobban foglalkoztatta Aurora című almanachjának az előkészítése. Katonától is írásokat kérhetett bele, azért mellékelte a leveléhez verseket. (Megjelent közülük a *Vágy* *Vágyam* címmel az Aurora első kötetében.)

Kisfaludy Katona levelére írt válaszáról nem tudunk. Monográfusa, Bánóczi József szerint többnyire válasz nélkül hagyta a hozzá írt leveleket.¹⁴ Horváth János szerint talán válaszolt: írhatott a kolozsvári drámapályázat eredményéről, amelyről Katona a *Bánk bán* Jegyzése szerint nem tudott, a „tudós világ” közönyéről a dráma iránt, az *Ilka* recenzióját viszonzó bírálatot is küldhetett róla.¹⁵ Mindez azonban nem valószínű, sőt az sem, hogy levelének válasz nélkül hagyása ingerelte Katonát Kisfaludy ellen. Kétségtelen, hogy nem hiányzik tanulmányából a sikertelen írónak a sikeres elleni támadó indulata, ennek a gyökere azonban mélyebbre nyúlik.

Nem tudjuk bizonyosan, mikor írta Katona a Tudományos Gyűjteményben megjelent tanulmányát. Horváth János szerint – mint a fentebbiekből kiderül – a levelére kapott válasz után, vagy azután, hogy azt hiába várta, tehát 1820 végén vagy 1821 elején. Waldapfel József szerint azonban még a *Bánk bán* nyomtatásakor, 1820 nyarán vagy őszén adhatta át Trattnernek.¹⁶ Ez a valószínűbb. Katonának ügyészi munkája kezdetén nemigen lehetett ideje tanulmányt írni. A tanulmány utolsó bekezdésének „itt fűzfám alatt” helymeghatározása is nyári időre utal. Az élelméről gondolkodó (még nem gondoskodó!) madárról szóló mondat pedig arra, hogy megérlelődött már benne a kecskeméti állásvállalás szándéka, de még nem valósult meg. A jutalmazásról szóló részt is bizonyára másként írta volna meg a *Bánk bán* 1820. november 22-i kecskeméti megjutalmazása után. Nem bizonyos, hogy amit a kortársak Kisfaludy elleni támadásként olvastak, s amit ma is úgy olvasunk, kizárólag ellene irányult. „[...] az írónak [...] ha dicsőséget akar aratni, nem jóalkotás, hanem csak dicsekedéssel teljes hazai drámát kell írni; – még a szép *tettek* is elmaradhatnak, elegendő az, ha telitömöttetik a darab azoknak *dicsekedő emlegetésével*. Most hát támadjon egy, aki e mód szerint írjon, már Magyarország mindjárt megtalálta fénikszét; az egész nemzet nevében feláll egy, aki kötelességének tartja (hazája dicsőítésére) a nagy lelket és szép ízlést dobolni, anélkül, hogy még lenne valahol egy csekélyebb valami, mellyel amazt öszvehasonlítva, lehetne *nagy*-nak és *szép*-nek mondani. – Visszarezzenti ez az egyszerre való erőszakos fellépése egynek a másikat induló szándékától, mert teljességgel meg lehet győződve, hogy soha el nem tépheti amannak kizáró privilégiumát; és mivel az ember oly gyáva, hogy mindenik előtt szebbnek tetszik önnön tökéletessége, mint azé, akit ily (Deus ex machina) módon maga eleibe hágni szemléli, inkább eláll (a dramaturgiáról szólunk) szándékától, mintsem egy csekélyebbnek vélt mellett második személyé tétetessen.”¹⁸ De vajon a „támadon egy”, „erőszakos fellépése egynek”, „egy csekélyebbnek vélt mellett” kifejezésekben az *egy* (én emeltem ki) határozott személyre, Kisfaludy Károlyra vonatkozik-e, nem helyettesíthető-e ezzel: valaki, bárki? A folytatásban ezt olvassuk: „Eléggé balgatag magát megsértettnek érezni, midőn látja, mikép lesz egyik egyszerre magyar O, a másik magyar K, a harmadik magyar C, anélkül, hogy még láthatott volna magyar X, magyar Y, vagy magyar Z-t, kiken amazok a győzedelmet megvévén, őket e polcra az egybevetés (correlatio) emelte volna.” A betűkkel jelölt rangsor azt érzékelteti, hogy az előbbi *egy* nemcsak egyetlen személyre vonatkozhat. Ez a jelölés eszünkbe juttatja a *Bánk bán* első kidolgozása Előversengésének végén Katonának ezt a szerény ítéletét saját művéről: „A szép magyar *literatura* egy / L. s O.-val ismét sokszoroztatott volt”, vagyis a betűk a dramaturgiai tanulmányban azt az igényt fejezik ki, hogy a kritika meg a közlés érdemük szerint rangsorolja a magyar drámaírókat.¹⁹ Katona tehát nem is annyira az érdemtelenül elsősége jutó író, mint inkább az igazi értéket felismerni nem képes ízlést s tanulmányának egy másik részében a kritika hiányát hibáztatta.

Kisfaludy, noha természetesen személye elleni támadásként is olvashatta az idézett mondatokat, korai drámáinak megítélésében

hamarosan egyetérthetett Katonával: a *Tatárok*-ról, az *Ilk*á-ról, a *Szécsi Mária*-ról az 1820-as évek közepén önmagán gúnyoló epigrammákat írt és jelentetett meg.²⁰ 1826-ban írt *Kritikai jegyzetei*-ben pedig olyan részleteket találhatunk, amelyeket Katona is írhatott volna: „Hazafiságból valami munkát dicsérni annyi, mint a hazával elhívetni, hogy szebbre, jobbra számot nem tarthat. Vagy oly nyomorult állapotra jutánk, hogy minden magyar nyelven írt apróságért már hálával tartozunk, s ezt toroktátva hirdetni kötelességünk? [...] Mi marad az érdemnek, ha a gyöngét is isteníjük?” „A józan kritika az érdem védője; koszorút oly könnyen nem osztogat, de a tiszta törekedést szerényen megismeri; csak az elbizottra, ki mindent megvet, ki látkörét túlhagyja vagy külön pályát választ, ki büszke erőszakkal a jobbat fitymálva lép fel a mezőre, arra méltó, hogy ostorát emelje. Mely literatúrában ily kritika mély gyökeret verhet, ott nem fog minden hivatlan kevély hánykódással dicsőséget osztogatni s a csendes érdemen packázni.”²¹

Eltűnődhetünk azon, vajon Katonának és Kisfaludynak nem egymás mellett lett volna-e a helyük. Ha irodalmárok együtt említették őket, hosszú ideig Katona rovására tették. Pápay Sámuel 1821-ben ezt írta Kazinczynak: „[...] csupa kíváncsiságból elolvasám Bánk bánt is a Tudom. Gyűjteményben a dramaturgiáról értekező Katonától, de bosszúsággal vetém el. A cenzúra ezt, úgy hallom, eltiltá, s ez jól esett, ámbár tudom, nem azért tiltatott el, amiért én bosszonkodám. – Kisfaludy Károly szerencsésebb lépéseket tesz dramaturgiánkban[...].”²² A 19 éves Arany Jánost kinevették, amikor a *Bánk bán*-t Kisfaludy *Stibor vajdá*-ja elé helyezte.²³ A *Bánk bán* korai méltatójának tartott Garay János abban látta az érdemét, hogy Dugonics András drámái után abban lehet a magyar világot föllelni, Kisfaludy Károly azonban hosszabb pályáján belső erőben szerinte is fölülmúlta Katonát.²⁴ Toldy Ferenc kitarított a mellett a nézete mellett, hogy a *Bánk bán* elmarad Kisfaludy drámáitól.²⁵ Gyulai Pál pedig, akinek már ezzel ellentétes volt a véleménye, úgy érezte, mentegetőznie kell emiatt: az akadémiai székfoglaló tanulmányát közlő Budapesti Szemle szerkesztőjének, Csengery Antalnak írta: „[...] meg vagyok győződve, hogy cikkem visszatetszést fog szűlni, mert Katonát nem valék képes úgy méltányolni, hogy Kisfaludy Károly tragédiáit ne devalváljam [...]”²⁶

Mind a ketten 1830-ban haltak meg: Katona áprilisban, Kisfaludy novemberben. Katonát csak a család és néhány hivatalnoktárs kíséerte utolsó útján, Kisfaludyt író társak és olvasók, tisztelők tömege. Katonáról, a „percegő pennájú fiskálisról” kevesen tudták városában, hogy író is volt, Kisfaludy író társai hamarosan róla elnevezett irodalmi társaságot hoztak létre, s műveit már a halála utáni évben tíz kötetben adták ki. Katona remekművével megelőzte a korát, Kisfaludy a közepszerűt csak ritkán meghaladó alkotásaival képes volt író társai körében tekintélyt szerezni, az olvasókban érdeklődést ébreszteni. Életműve terjedelemben is, műfaji változatosságban is jóval meghaladja Katonáét. A kortársak róluk kialakult véleményét bizonyára befolyásolta az is, hogy a többnyire komor, szőllan, kapcsolatok kiépítésére nehézkes Katonával szemben Kisfaludyról joggal írhatta Horváth János: „Emberi egyénisége a legkedvesebbek egyike, melyet irodalmunkban ismerünk.”²⁷

Rövidítések

ItK – Irodalomtörténeti Közlemények

KJÖM – *Katona József összes művei*, kiad. Solt Andor, 1959, II.

KKVM – *Kisfaludy Károly válogatott művei*, kiad. Kerényi Ferenc, 1983.

Jegyzetek

1 Rakodczay tanulmánya, vitája Bajzával: ItK 1906, 292–207; 1907, 249–253.

2 KJÖM II. 84–85

3 Császár Elemér, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*, 1925, 89.

4 KKVM 818. Kisfaludy és Gaal németül leveleztek, a leveleikből való idézetek fordítások.

5 KKVM 820.

6 KJÖM II. 66.

7 KKVM 826.

8 *Kisfaludy Károly Minden munkái*, kiad. Bánóczi József, 1893, VI. 301–302.

9 KJÖM II. 54–55.

10 KJÖM II. 59. és 61–62.

11 Komáromi Béla, *Gaal György levelei Kisfaludy Károlyhoz*, ItK 1936, 235.

12 Kiadása: Miletz János, *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái*, 1886, 208–223; a kéziratról: Joós Ferenc, *Katona József hátrahagyott kéziratának története*, Kiskunság 1958, 10–11. sz. 29–36.

13 In: Toldy Ferenc, *Magyar költők élete*, 1871, II. 182.

14 Katona levele: KJÖM II. 646; a válasz hiányáról: Bánóczi József, *Kisfaludy Károly és munkái*, 1883, II. 157.

15 Horváth János, *Jegyzetek Bánk bán sorsáról*, in: H. J., *Tanulmányok*, 1956, 232.

16 Waldapfel József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780–1830*, 1935, 264.

17 1820 áprilisában Katona sikertelenül pályázott a megürült alügyészi állásra, csak a novemberi tisztújításkor nyerte el.

18 KJÖM II. 79–80.

19 Az 1815-i Előversengésben és a dramaturgiai tanulmányban szereplő betűk hasonló értelmezése található Tóth Dezsőnek, a budapesti Radnóti Miklós Gimnázium tanárának 1971-ben írt tanulmányában. Gépirásos szövegéhez Nagy Miklós közvetítésével jutottam hozzá, tudomásom szerint nem jelent meg.

20 „*Ilka*” Jambus-e, próza-e vagy micsodás mű? – Dráma pedig szép! / Szép? – Hm! Győz a magyar: s tapsra az ottfen elég. In: KKVM 54.

21 KKVM 794–795, 797.

22 *Kazinczy Ferenc levelezése*, kiad. Váczy János, XVII. 499.

23 *Önéletrajzi levél Gyulai Pálhoz*, in: *Arany János válogatott prózai munkái*, 1968, 993.

24 Garay János, *Dramaturgiai füzér*, Honművész 1835, 361–363.

25 Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, 4. kiadás, 1878, 217. és 220.

26 *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*, kiad. Somogyi Sándor, 1961, 405.

27 Horváth János, *Kisfaludy Károly*, 1936, 81.

Kerényi Ferenc

„Ibolyák” Petőfitől

A tudományos felfedezések esetében is hinni kell a véletlenekben, sőt akár a meseszerű, szép történetekben. Dr. Mészáros Vince, aki muzeológus, bábtörténész, művelődéskutató egyaránt volt, valamikor az 1970-es évek elején vásárolt – 200 forintért – egy 15 levélből álló, kéziratos versesfüzetet. Magánszemélytől, aki kéziratokkal, festményekkel, megymással kereskedett. Múlt századi másolatgyűjteménynek tekintette, eredetének feltárására vagy szakértői vizsgálatára nem gondolt. Ezért az *Ibolyák* kézirata csak halála után, hagyatékának rendezése során került elő, 1995 októberében.

Akinek számára ez a história túlságosan is romantikusnak tűnik, szinte a népmesei Petőfi legendáriumból valónak, azt emlékeztetjük, hogy nem egyedülálló, hiszen még ennél is kalandosabb történet a selmeci evangélikus líceum önképzőköri érdemkönyvéé, benne *A hűtelenhez* c. verssel, Petőfi első sajátkezűleg bejegyzett költeményével. Ezt a líceum vallásánára mentette magához 1919-ben, a cseh legionáriusok első dúlásai alkalmával, majd – kiutasítva Csehszlovákiából – elhozta Magyarországra. Mivel maga akarta, személyesen visszajuttatni egy remélt jövőben eredeti helyére, ebben a tudatban élt és halt meg 1973-ban – anélkül, hogy publikálta, vagy akár csak említette volna az utóljára 1901-ben látott, és azóta elveszettnek hitt kéziratot. Fia a hagyatékából ajándékozta az érdemkönyvet oda, ahol ma is látható, az Evangélikus Országos Múzeumnak.

Petőfi Sándor kéziratainak XX. századi sorsa (akarjuk vagy sem) kicsiben az elköszönő évszázad történetét is felvillantja: határok mozgásával, életforma-változásokkal és padláslesöprésekkel, értékmentéssel és rejtegetéssel, meg azzal a légkörrel, amikor még a szakembernek sem volt célszerű kérdezősködni a műtárgyak, kéziratok eredete után, kivált, ha birtokolni akarta... Így veszett el a tudomány esélye az *Ibolyák* előtörténetének szakszerű kutatására is: marad ismét a véletlen, vonatkozó dokumentumok váratlan felbukkanása. Valahol, valamikor.

*

A csillagászok képesek arra, hogy bonyolult számításokkal bizonyítsanak és lokalizáljanak olyan égitesteket, amelyeket észlelni még nem tudnak. A Petőfi-filológiában ilyen bolygónak számított az *Ibolyák* kézirata, bár címét ekkor még nem ismerte senki. Létezéséről közvetett adatok, emlékezések szóltak. Tudható volt például, hogy Petőfi verseinek egyre gyarapodó kéziratkötegét vitte magával vándorútjain. A legelső tanú megbízható: Orlai Petrics Soma, a költő unokatestvére, a későbbi neves festőművész már 1839-ben, közös ostffyasszonyfai tartózkodásuk idejére emlékezve, tudott ilyenről, és azt később (Pápán? 1841 márciusában?) végig is olvasta. 1841 őszén Pozsonyban Petőfi megajándékozta hajdani iskolatársát, Neumann Károlyt („baráti emlékül”) egy – az *Ibolyák*hoz hasonlóan címlappal, tartalomjegyzékkel ellátott, tehát akár kiadásra is előkészített – 17 költeményt tartalmazó füzetet, a *Lanc* verseivel. Van is olyan emlékező, aki szerint az ajándékozás azután történt, hogy a koronázó városban Wigand Károly Frigyes ottani könyvtáros elutasította a versek kiadását. Ismét Orlai Petrovics Soma következik tanúskodásra: 1842 szeptemberében és októberében Petőfi náluk, rokonainál vakációzott Mezőberényben, és az unokatestvérek közös kötet kiadásán meditatáltak, amibe Petőfi verseket, Orlai Petrics novellákat adott volna. Se pénz, se kiadó: az ötlet megmaradt diákkori álmodozásnak.

Ha most már ráközelítünk kéziratainkra, akkor Szuper Károly színész naplóját vehetjük kézbe. Szuper szemtanú, de utólagos lejegyző. 1889-ben megjelentetett emlékezései megbízhatóak a vándorszínész-élet mindennapjairól (a kecskeméti adatok nagyon pontosak), túlzóak és felnagyítottak (Petőfi világirodalmi rangjának tudatában), ha a költő körüli saját szerepeire emlékezik. 1842. november 18-i dátum alatt, Székesfehérvárról ezt tartja érdemesnek a feljegyzésre: „Ma áthozta hozzám Petőfi összeszedett verseit, s én kiszemeltem belőle néhány szavalni valót...” Milyen jó érzés lehetett az öreg, visszavonult, félévszázados színészi jubileumát is megélt komédiásnak a maga teremtett fénykörben, Petőfi verseinek válogatójaként és bírálójaként tündökölni! (Rárimel erre a napló kecskeméti, 1843. február 2-dikái bejegyzése, a Petőfivel és Jókaival alkotott hármas írói kör képe: Jókai vigjátékot ír a számára, Szuper *Bolygó király* c. regényét olvassa fel, „Petőfi pedig verseit producálja s bírálgatjuk egymás műveit.”) Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára őrzi (Fond VII./152. 6. jelzeten) Orlai Petrics Somának azt a kéziratban rekedt adatközlését, amelyet Gyulai Pálnak küldött felhasználásra, minden bizonnyal Gyulai 1854. évi nagy Petőfi-tanulmányához: „... játszott többi közt Fehérváron Borostyán név alatt, s már akkor szándékában volt egy kis füzet költeményeit kiadni.” Igaz, hogy Orlai Petrics ezúttal nem volt jelen, mint volt Ostffyasszonyfán vagy Pápán, ám értesüléseit aligha szerezhette mástól, mint magától Petőfitől: a Borostyán álnevet valóban és kizárólag Székesfehérvárott használta, s ez akkor 1854-ben még korántsem volt köztudott.

A törekvés folyamatos, az alaphelyzet azonos. Létezett egy teljesebb versgyűjtemény (ebből válogatott Szuper), és időnként készült belőle egy kiadásra szánt, füzetnyi tisztázat (erre emlékezett Orlai Petrics). Az *Ibolyák* kézirata nem mond ellene: van címlapja, mottója a címlap hátoldalán, valamint tartalomjegyzéke: mindez Petőfi kézírásával, pontos tisztázattal.

De miért éppen Kecskemét? Hiszen a gondosan kalligrafált címlapon csak ennyi áll: „Ibolyák. / Irta /Petőfi Sándor./ 1843.” A költő életének kecskeméti szemtanúi hasonlóan nyilatkoztak, amint azt – most már – Ostffyasszonyfa, Pozsony, Pápa, Székesfehérvár stációjánál tapasztaltuk. 1870-ben megszólalt Ramazetter Károly veszprémi nyomdász, aki 1843-ban Szilády Károly nyomdatulajdonos segítségére volt Kecskeméten. Ő úgy emlékezett, hogy Szabó József színidirektor társulatának cédula – (= színlap) kihordója, Petőfi „egy búcsúzó könyvecskét nyomtatott, amely teljesen saját műveit tartalmazta.” A 27 év utáni tévedés könnyen érthető: a színtársulatok rendszeresen nyomtattak ilyen almanachokat, hogy bevételükből fedezzék a továbbutazás költségeit. Nem tettek másként Szabó Józsefék sem: *Játékszíni zsebkönyvük* valóban megjelent, és tartalmazta (a szokott módon) a társulat névsorát, köztük „Petőfi Sándor úr” jelenlétét is igazolva, valamint az 1843. január 15. és április 2. között lejátszott műsort. A nyomdászsegéd természetesen erre emlékezett, a zsebkönyv pedig nyilvánvalóan nem volt kéznél, mert abból kiderült volna számára, hogy a társulat „cédula osztó”-it Veszprémi Gábornak és Kovács Jánosnak hívták... Szilády Károly nem késett a válaszával. A *Disznótörben* cenzúratörténetét elevenítette fel: hogyan vitte el személyesen a kéziratot a piarista gimnázium igazgatójához, Schembera Calasantius Józsefhez, aki hivatalból látta el a könyvbíráli feladatokat; hogyan háborodott fel a cenzor a vers zárósortán, és hogyan tagadta meg ezért a kinyomtatás engedélyezését. Márpedig a *Disznótörben* ott olvasható az *Ibolyák*ban is.

Jókai Mór, a kecskeméti koronatanú későn és szépíróként nyilatkozott meg ebben a kérdésben. Későn, mert csak 1874-ben, és

akkor is Petőfi színészi talentumát helyezte írásának középpontjába. Szépiróként, mert nemcsak átvette, de továbbszínezte Szilády történetét. Eszerint a diákok lemásolták és kéziratban terjesztették a tilos költeményt. (Az irodalomtörténész ezen a ponton kételkedni kezd: szemben Petőfi többi betiltott és valóban szívesen másolt versével, a *Disznótorban* vidám strófái egyetlen egykorú másolatban nem maradtak fenn. De nem is kellett körmölni a verset, hiszen az 1843. augusztus 1-én megjelent, mégpedig a kor legrangosabb folyóiratában, az Athenaeumban.) Jókai azonban mondott újdonságot is: egy olyan közös kötettervre emlékezett, amelybe ő novellákat, Petőfi és közös diákbarátjuk, Ács Károly pedig verseket adott volna. A kézirat (ebben a vonatkozásban) „hallgat”, az *Ibolyák*on nincs cenzori vélemény, nyomdának adott utasítás – viszont valamennyi emlékezésnek megintcsak van „magja”. Annyi belőlük bizvást elfogadható, hogy Petőfi kecskeméti ismeretségi köréből többen is tudtak valamiféle kiadvány tervéből, és hogy az *Ibolyák*nak legalább egy darabja megjárhatta a közlés cenzori előszobáját.

Közvetve utalt Kecskemétre a mottó is: „Jár számkivetetten az árva fiú, / S dalt zengedez... (Vörösmarty)” A másfél verssor A *magyar költő* c. Vörösmarty-műből (1827) való. 1842 karácsonján Petőfi – még Székesfehérvárról feluccanva – felkereste Pesten a verseit közlő Athenaeum két szerkesztőjét, Bajza Józsefet és Vörösmarty Mihályt. „Baldog fél nap!” – emlékezett a személyes megismerkedés élményére 1843. március 5-i, Kecskemétről küldött levelében Szeberényi Lajosnak, a hajdani iskolatársnak. A Vörösmartyt már évek óta költői példaképének tekintő Petőfi a találkozás után aligha választhatott volna mástól mottót.

Ebben a ritka esetben az irodalomtörténet-írásnak is sikerült a csillagász-bravúr: az új bolygó létének, sőt helyének meghatározása.

A „hol?” kérdése után most következhet a „mikor?” és a „mit?” megválaszolása. Azaz: pontosabban mikor másolta egybe költőnk az *Ibolyákat*, és mit tartalmaz a füzet? Az utóbbira a sajtókező tartalomjegyzék adja meg az elsődleges feleletet; a kézirat oldalszámainak rendjében így:

„Az első dal 3
Engesztelés 6
Népdal 8
A párbaj. Novella 9
Pál-napkor 13
Disznótorban 15
A bajazzo. Beszély 17
** Színésztársamhoz 25”

Petőfi 1843. január 15. és április 7. között tartózkodott a Szabó József vezette társulat színészeként Kecskeméten. Az időkeret azonban szűkíthető. A *Pál-napkor* alkalmi költemény: Gyenes Pálnak, Kecskemét város mérnöke fiának január 25-én tartott névnapjára készült. A kötet egybemásolása tehát nem történhetett korábban 1843. január 25-nél. Későbbben sem március 5-nél. Ehhez *Az első dal* c. vers 42. sora szolgál bizonyítékkal: „Hogy hitvány föld alatt.” Említettük, hogy Petőfi március 5-én levelet írt Szeberényi Lajosnak. Melléketül odamásolta a költeményt is. A sort ugyanúgy kezdte írni, ahogyan az *Ibolyák*ban áll: „Hogy hitv” – ezt azonban „Hogy romlott”-ra javította. Ezt a változatot („Hogy romlott föld alatt”) küldte meg március 14-én Bajza Józsefnek, hogy a verset az Athenaeum közölje. Az *Ibolyák* változata tehát a legkorábbi, mégpedig március 5. előtti.

A kötet összeállítása tehát 1843. január 25. és március 5. között történhetett, Kecskeméten.

Ha kikövetkeztetett dátumainkat rávetítjük a Szabó-társulat krónikájára, hasonló eredményre jutunk. Szuper Károly naplója február 2-án még „folytonosan szép jövedelmeik”-ről számolt be, Petőfi azonban Bajzának március 14-én már arról írt, hogy „... nem a legjobban megy társaságunknak”, valamint, hogy igazgatója Pesten jár (vendégszereplőt keresve a lankadó közönségérdekklődés újraélesztésére). Ha a költő április 7-én aláírt kötelezvényének hétheti kosztadósságát visszaszámoljuk, a fordulatot február 20. tájára tehetjük. (Tegyük rögtön hozzá: nem történt semmi rendkívüli, a vándorszínészet szakott problémája jelentkezett csupán, amikor a társulat „lelakta” a várost.) Petőfi sokat vitatott március 25-i jutalomjátéka is, a Bolond szerepe a *Lear királyban*, minthogy megosztva kapta a lehetőséget egyik kollégájával, legalább annyira tekinthető jövedelemkiegészítésnek, mint színészi előrehaladása elismerésének. Amikor az *Ibolyák* kéziratát másolta-szerkesztette, talán még ettől remélte jövedelmi helyzete jobbrafordulását. (A régi színészek nem rögzített, havi gázsit kaptak, hanem „proporciora” szegődtek, azaz a bevételen – ha volt – művészi súlyuk, közönségvonzó hatásuk arányában osztoztak.) A társulat lassú, de biztos tönkrejutása viszont ennek a kötettervnek is útját szegte. Mert miből fizette volna a kosztpénzzel is adós színész a nyomdaköltséget? Arra pedig végképp nem számíthatott, hogy társai, akik „többnyire asini ad lyram” (szamarak a költészethez), a zsebkönyv szokásos kiadása helyett verseskötetet támogatnának. (Netán mégis megpróbálta? A nyomdászszegedét nemcsak emlékezete tréfálta meg?)

„Művész és költő! barátom, mint hevülök. De már rég meg van mondva, hogy én középszerű ember nem leszek...” – írta Petőfi a már említett Szeberényinek, 1842. november 2-án. Aznap, amikor (romantikus pátosz nélkül) számot vetett anyagi lehetőségeivel, és elhagyta a pápai kollégiumot, hogy újra, immár harmadszor, színésznek álljon. A 19 éves fiatalember – nem először és nem is utoljára rövidre szabott életében – a szűkségből próbált meg erényt faragni: a szolgadiák státusa helyett az önmegvalósítás színészi útját választva. Illúziói nem lehettek, ám a színpad varázsa, hivatástudata töretlen:

A színpad célja nagy,
A színpad célja szent;
Ez a szív parlagán
Erkölcstől fejt, terem.
(Az első dal, az *Ibolyák* nyitóverse)

Ez a színházfelfogás még nem Egressy Gábor, a színészeszmény radikális elképzelése a politikai szószékké tehető és teendő játékszínről, hanem inkább Vörösmartyra, az *Árpád ébredése* színházavató prologusára és színikritikáira utal. A fiatal Egressy – egy 1839-es metszetről tudjuk – alkátát tekintve igencsak Petőfit előlegezte: alacsony, vékony termet; szűk mellkas, ennek megfelelően nem színfaldöntőgető orgánus; mozgékony, de nem szép arc. 1839-ben a Pesti Magyar Színházban, 1842-ben a pápai nézőtérről csodálva a vendégművészt, Petőfi közelről szemlélhette Egressy diadalmas harcát, hogy a magyar romantika nagy „átlényegülő” színészeként alakításával mintegy felülemelkedjen fizikai adottságain. Petőfi előtt sem állhatott más lehetőség, hogy „művész” legyen: a kecskeméti filozofikus Bolond-alakítás egy hagyományosan komikusnak tekintett, Szuper Károlynak való szerepben komoly lépés ezen az úton. A Bajzának küldött levél csöndes öntudattal szól erről: „... noha még csekély, de mégis észrevehető haladásom...”

A színészetmatikát hangsúlyosan megjelenítő *Ibolyák* is olybá tekinthető, mint helyzetjelentés, állapotrajz a kettős célkitűzés megvalósítása közben. A kézirategyüttes szerkezete önmagáért beszél:

Az első dal – prolóógus, ars poetica (színháztéma, költészet együtt)
Engesztelés, Népdal – a költői bemutatkozás
novella I.
Pál-napkor, Disznótorban – alkalmi költészet
novella II.
**Színésztársamhoz – epilógus

A versekkel a költő igyekezett bemutatkozni, és természetesen legjobb oldaláról. Ezért átemelte vagy átdolgozta ide korábbi, de jónak és fontosnak tartott költeményeit is. Itt van mindjárt a prolóógus, a már idézett *Az első dal*. Benne Petőfi nem kevesebbet állított, mint hogy – kettős programja jegyében – ő az első magyar színészköltő:

*Kit a dal istene
Szent csókjával füröszti,
Első vagyok, hazám,
Színházad népe közt.*

Nem egyértelmű, melyik elszegődését tekintette Petőfi színészelete kezdetének: a lehetőséggel mindenesetre el-eljátszott. Az 1842. november 2-i Szeberényi-levéliben („Most már harmadszor színésszé!”) és az *Uti jegyzetekben* „bevallotta” az 1839. évi statisztikakodást; a *Levél egy színész barátomhoz* (1844 őszén) 1841 nyári vándorszínészeletét írja le, a Székesfehérvárott írott *Első szerepem* (1842. november) viszont a Szabó József-társulat tagjaként határozta meg játékszíni pályakezdését, holott szöveges, hosszabb szerepeket – éppen verse tanúsága szerint – már 1841-ben is játszott a Dunántúlon. *Most* azonban ez volt a fontos; Bajzának, aki egyszerre kapta meg az *Első szerepem* és *Az első dal* kéziratát, meg is erősítette, miért fontos számára az előbbi, nyolcsoros költemény: „... első fölléptemre emlékeztet.” Petőfi büszke volt *Az első dalra* is: Szeberényinek is elküldte, március 5-én, ami arra enged következtetni, hogy nem sokkal korábban készült el vele, akkor pedig a Kecskeméten írott vers az *Ibolyákba* készült. A költeménynek furcsa utóélete lett: Petőfi életében nem jelent meg nyomtatásban. Bajza – nem tudni, miért – nem közölte *Az első dalt* az Athenaeumban (az *Első szerepemet* viszont igen), Szeberényi pedig egyenesen silánynak nevezte, s valószínűleg az életprogramja legérzékenyebb pontján bírálta Petőfi ezért szakított végérvényesen volt iskolatársával. Az igazsághoz tartozik, hogy Szeberényi megőrizte a kéziratot, és a vers, amelyet Petőfi nem vett fel *Összes költeményeibe*, végül őáltala került a nyilvánosság elé, 1861-ben.

Ami már most a vers valóság tartalmát illeti, van benne némi túlzás: a vándorszínészek műveltebbjei gyakran kényszerültek alkalmi köszöntők, búcsúversek, köszönetnyilvánítások megírására; ezek egy részét szórólapokon, színlapokon, zsebkönyvekben ki is nyomtatták. (Ilyen volt ez a hosszú időn keresztül Petőfiének tulajdonított, és éppen kecskeméti színészelete versemlékének tartott *Emlény* c. búcsúvers, amelyről azóta kiderült, hogy Barna Ignác *A költő* c. versének színészetre alkalmazott változata: „A színész útjain / Virág s tövis terem...”) Petőfi egészséges önbizalma, a magafaragta ember hite abban, amit éppen csinál, talán nem lett volna ennyire hangsúlyos, ha nem kellett volna ismét tapasztalnia a vándorszínészek műveletlenségét, alkalmatlanságát a nemzetnevelő művészi hivatásra.

Az *Ibolyák* második és eddig teljesen ismeretlen verse, az *Engesztelés* helyzetdal: a szalaggal, gyűrűvel, vallomással hiába kedveskedőre a durcás kislány csak akkor tekint szívesen, amikor az mások udvarlására indulna. Szerelmi évődése olyannyira általános, hogy nemcsak időhöz, de élő személyhez is nehezen köthető; biedermeier románc ez, Vörösmarty és Czuczor Gergely hatása alatt, közelebb a kor folyóiratainak versterméséhez, mint a népdalokhoz. Az itt *Népdal* címen szereplő másik vers [*Kakasszóra hajnal ébred...*] kezdősorával volt eddig ismert. Szintén ott volt a Kecskemétről Bajzának küldött levélben, szintén nem jelent meg sem az Athenaeumban, sem Petőfi életében kötetben – Gyulai Pál adta ki 1863-ban. Ez is zsánerkép: a biedermeier gavallér után most egy félreismert, csapodárnak tartott parasztleány szólal meg. Költőnk javában úzi azt a „lírai szerepjátszás”-t (Horváth János szavával), amelynek során több emberéltre elegendő, valós élményanyagát beleképzeléses játékkal, újabb és újabb figurák bőrébe bújva bővítette.

Az *Ibolyák* második verscsoportja más világba vezet. A falusi-mezővárosi értelmiségiek (tanítók, lelkészek, kántorok) világába, akik lekipásztori, oktató-nevelői munkájuk mellett kielégítették az egyházi esztendő és a magánéleti jeles napok versigényét is: a keresztelők, lakodalmi köszöntők, halotti búcsúztatók közhely-készletét mindig az adott név- és adatanyag töltötték fel. Ugyanígy szórakoztatták önmagukat is, családi és baráti összejöveteleiken. A *Pál-napkor* és a *Disznótorban* őrzi is a terített asztal fölötti rögtönzések élőbeszédese vonásait; az *Ibolyák* kéziratos füzetében még inkább, mint a későbbi kiadásokban. A még Székesfehérvárott írott *Disznótorban* véglegesített szövege a „Nyelvek és fülek...csend, / Figyelem!” felszólítással kezdődik; az *Ibolyák*-béli változat még hívebben őrzi a pohárcocogtatással figyelmet kérés, a pohárcszöntőre emelkedés pillanatát: „Csend körünkben, csend és / Figyelem!” A *Pál-napkor* 15. sorában a kötetkiadásban „a kulacsnak kotyogása” úzi el a kinti, januári fagyot. A kulacs az útonjáró ember kísérője; a Gyenes-ház kecskeméti helyszínére jobban utalt az eredeti: „a kancsó kotyogása”. A kulacs óhatatlanul az alkalmi költészet klasszikusát, Csokonai Vitéz Mihályt idézi. S nem véletlenül: az említett értelmiségi réteg most kedves Csokonaija újjászületését ünnepelte Petőfiiben. Helyzetdalainak, zsánerképeinek, bordalainak ők lettek olvasói, másolói, terjesztői, sőt tanítói is.

Az *Ibolyák* kéziratát egy eddig ismeretlen vers, a ****Színésztársamhoz** zárja. Egyetértünk első közlője, Szekeres László véleményével (1996), hogy a címzett a tanúként már idézett fehérvári és kecskeméti színésztárs, Szuper Károly, aki valóban családijával, Mórocza Antónia színésznővel és 1842 augusztusában született kisfiukkal vándorolt. Jelenlegi ismereteink szerint Petőfi tollán itt szólal meg először a feleség és a családi otthon utáni vágy. Nem véletlenül: a költő 1842 októberében járt utoljára szüleinél, Dunavecsnél – és a nyomorgó vándorszínész akkor sem kereshette fel őket 1843 januárjában, amikor Fehérvárról Kecskemétre tartva, a szalkszentmártoni révnél kelt át a Dunán, jó 5 kilométerre Dunavecstől. Efölötti szélsőséges indulatait éppen Szuper rögzítette, naplójának 1843. január 14-i bejegyzésében. (Petőfi csak 1844 húsvétján áll majd – élethelyzetét rendezve, az irodalmi beérkezés küszöbén – szülei elé.) Az érzés őszinte, szinte szét is zilálja a vers strófikus szerkezetét:

Övé a nő... s hogyha volna hangom
Megénekelni őt!
Szép, mint a fátyol, melyet bíborújjal
Május koránya a napútra szőtt.
Miként az erdők rejtegett lakói,
A bút panaszló gerlicék, szelíd;
S jó?... de hová? csak a rá gondolás is
Szívet, vért melegít.

A költői megoldás még nem tart lépést az érzelmekkel: a vers „kiöblösödése”, a 11 / 6 / 11 / 6 szótagszám 11 / 10-re átváltása túlságosan is kimódolt, a hasonlatok bizony konvencionálisak.

*

Az *Ibolyák* kéziratának csendes szenzációja mindazonáltal a benne található két rövid novella. Azt tudni lehetett, hogy (az akkor még) Petrovics Sándor 1842-ben egy, Szeberényinek küldött levelében „színész és literátor”-ként írta alá magát, és ugyanott olvasható a rosszul fizető verselésről megírt lemondás, és mellette az új terv: „... a prosához állok, barátom!” Ezt hajlamos volt a Petőfi-kutatás tréfás kirohanásának tekinteni; kivált, hogy maga a költő is visszavonni látszott 1843 március 5-i levelében a versírás elhagyását. Hiszen egyre rendszeresebben jöttek ki költeményei az Athenaeumban! Ráadásul úgy tudtuk, hogy prózát – valóban megélhetéséért – csak 1843 nyarán fordított; elsőnek hitt novelláját, *A szökevényeket* pedig csupán 1845 márciusában írta meg. Az *Ibolyák* két darabja, *A párbaj* és *A bajazzo* azonban nemcsak az 1843-as levéligéretet mutatja komoly elszánásnak, de egyenesen két évvel viszi korábbra a beszélyírást. (A „beszély” és a „novella” itt azonos értelemben, szinonimaként szerepel.)

A *párbaj* négy, egyre rövidülő fejezetecskéből áll. A két barát, Homonnai (Petőfi is viselte ezt az álnevet Pápán, az önképzőkörben) és Szamosi egymást túllícitálva ecseteli szerelmi boldogságát, amíg ki nem derül, hogy ugyanattól a lánytól várják – és nem is alap nélkül – a beteljesülést. Előkerülnek a szerelmi zálogok (levél, gyűrű); innen pedig egyenes út vezet a szópárbajtól a fegyveres elégtétel szándékáig (I.). A két barát azonban nem tud egymásra löni (II.), más célt keresnek golyóiknak (III.). A IV. fejezet ideiktathatóan rövid:

„IV.
„Mit haraptál? kérdé társától egyik golyó a fűben.
„Egy levelet – s te?
„Egy gyűrűt.”

A történet mögött a novella első közlője, Szekeres László 1996-ban önéletrajzi ihletést sejtett, felidézve egy 1839-es, ostfnyasszonyfai vitát Petőfi és Orlai Petrics között a szép, szőke Tóth Róza tetszéséért. (*A párbaj* hősnőjét Démi Rózának hívják.) Mi úgy véljük, a helyzet fordított: a romantikus háromszög-történetet próbálgató Petőfi másként nem tudta kiteljesíteni sokszor megírt témáját, mint hogy saját életéből adott neveket – és nem más, többet – számukra.

Nem lehet letagadni, hogy *A párbaj*t vándorszínész írta: a szöveg zöme dialógus, az elbeszélő részek igazából szerzői utasítások, a leírások díszletleírások. (A II. fejezet például így indul: „Sűrű lomboktól környezett tér a nézőhely. Két fegyveres ifjú jön.”) Megvan a francia romantikus színpadi irodalom kelléktára (szerelmi zálog, pisztolyok, golyók), és megvan a nagyjelenet is a III. fejezetben, a „más célt a golyóknak!” talányos felszólításával a feszültség forróján, és erre már csak az idézett csattanó következhet.

A *bajazzo* szintén négy fejezetből áll, és arányosan kissé terjedelmesebb. A cselekmény helyének és idejének háttérja, Itália-ábrázolása szándékoltnan elnagyolt, akár a vándorszínészek díszletei. A két férfi – egy nő után most a két nő – egy férfi története következik: a szép kótéltáncost, Riccot mutatványos-társa, Fioretta mellett Izabella grófnő is szereti – az utóbbi pusztá szeszélyből. Amikor ez, egy kihallgatott beszélgetés során, Ricco tudomására jut, a bajazzo mutatványa közben és a két nő nevét kiáltva lesz öngyilkos. Ennyi. Itt már epizódszereplők is szükségesek, a nők bizalmasai: Fioretta apja és Izabella barátja. A statisztéria: a sétatéren nyüzsgő, majd a kikötőben a produkciót bámuló nép. És megint a kellékek: a Fioretta meglátta papír Ricco kezében (alkalmasint a légyottra hívó grófnői levél), az „éji lámpa” és a tör. Ezek a szándékosan félreérthető, többjelentésű helyzetek nem epikai szerkesztésmódra utalnak, hanem szituatív, drámai látásra.

Noha *A bajazzo* teljessé teszi a színész-témakört, észre kell vennünk, hogy a beszélyeknek ez az, úgy mond, drámaisága (a rövid, erőteljes történet és a rövid, hiányos mondatok halmozása) ugyanakkor nem vezethető le a korabeli színpadi szövegek körmönfont dagályosságából. Viszont a „short story” és a „vagdalt stílus”, a „style coupé” a Petőfivel egyidős próza világirodalmi sajátosságai, ám mintakönyvük, az amerikai Washington Irving *The Sketch Book* c. kötete csak 1843-ban jelent meg Lipcsében, s onnan jutott (később) Petőfi könyvtárába is. A Horváth Jánostól „kurtán-furcsán”-stílusnak nevezett írásmód forrásait még fel kell kutatni, minthogy az sem a játszott színpadi szövegekben, sem a pápai kollégium könyvtárának fennmaradt listáján nem lelhető fel.

Manapság sokan vannak (még a katedrán állók között is), akik Petőfit túlon túl áttetszőnek, egyszerűnek, mi több, érdektelennek látják, láttatják. Ők egy dologról feledkeznek meg: Petőfi Sándor egyszerűsége nem egysíkú, primitív, hanem többretegű, kiküzdött egyszerűség – a legnehezebben megvalósítható vívmányok egyike a művészetben. Az *Ibolyák* viszont megajándékozott bennünket azzal a ritka műhelyélménnyel, hogy egy alakuló költői világ titkaira kérdezhetünk rá. Ha nem tesszük meg, nem Petőfi lesz szegényebb.

Kovács Sándor Iván

„Batu Kán pesti rokonai” és a „Tatárjárás” Halason

Buda Ferencnek ajánlom

Vámbéry, Arany, Szilády

A *Pallas Nagylexikona*, amelynek kiváló szócikkei a kor legjobb magyar tudósai írták, és amelyben utóljára vannak benne a történelmi Magyarországra és a Monarchiára vonatkozó XIX. századi tudnivalók, 1897-ben úgy időzítette MAGYAR – NEMES gerincjelzésű XII. kötetét, hogy közvetlenül a millenniumot kövesse. Ebbe a kötetbe kerültek a *magyar* szókezdetű címszavak 390 hasáb terjedelemben, sok illusztrációval. Ez a „lexikon-Magyarország” páratlan értékű magyarságtudomány az összes megyetérképpel és a sokféle más mappával együtt.

A millenniumi XII. Pallas-kötet többszerzős főcímszava természetesen a *Magyarország*. Ami ezt bevezeti, az a *Magyarok eredete*. Ennek megírására egyvalaki kapott megbízást: a zsidó vallásban született Vámbéry Ármint (1832–1913). Ő volt akkor a kérdés első magyar szaktekintélye.

Kevésbé ismert, hogy Vámbéry szoros szálak fűzték a Kiskunsághoz, közelebbről Kiskunhalashoz, ahol sokszor volt vendége legjobb barátjának, a református pap, országgyűlési követ és akadémikus Szilády Ármintnak (1837–1922), aki maga is turkológusként kezdte tudói pályafutását. Vámbéry világszerte ismert keletkutató: a *Közép-ázsiai utazás* számtalan nyelven megjelent kiadásával ma is jelen van a nagyvilág könyv-sikerlistáján. Az útirajzot 1864. évi hazatérése előtt, még Ázsiában kezdte írni, s szinte meg sem állt itthon, sietett vele Londonba, ahol először angolul látott napvilágot. Ha Vámbéry nem ekkor veszi igénybe turkológus triászának másik két tagjának, Szilády Ármint és Budenz Józsefnek (1836–1892) a segítségét, ha nem tudja leküldeni közreműködésükkel Kiskunhalasra az Aral-tó mellől magával hozott fiatal tatár szolgáját, a nyelvmester és „élő szótár” szerepére szánt „Csagataj Izsákot” (1844–1892), ha nem támaszkodhat a halasi turkológus műhelyre – amelyhez még hozzá kell számítanunk az idősebb Gyárfás Istvánt (1822–1883) –, Halason nem lesz „tatárjárás”.

Erről a „halasi tatárjárásról” majd Arany János beszél. Ő is főszereplője alábbi történetünknek, a Szabadszálláson otthonos József Attilával, „Batu kán pesti rokoná”-val együtt.

Csagataj-Csagataj Izsákot azért kellett idézőjelbe tennem, mert ennek a csagataj török (tatár-üzbég) fiatalembernek több neve is volt Magyarországon: hívták csak mollahnak (mollának), azaz írást-olvasást tudó mohamedán papjelöltnek, volt Izsák molla, Molla Tatár, Molla Izsák, Kongráti Izsák, Molla Szadik. A Csagataj Izsák nevet Arany János adta neki, amikor Izsák tollából közölte egy tatár mese fordítását Koszorú című folyóiratában. Én is így fogom emlegetni (bár vörös márvány sírkövére a Fejér megyei Velence község temetőjében a Molla Szadik nevet vésték*). Vámbéry, Szilády és Budenz között a tatár, a molla, majd az Izsák nevezet járta, s elnevezték magukat törökösen a jóbarátok is: Resid efendi Vámbéry volt, Jusuf Budenz, Harun pedig Szilády.

A mostohaapa mellett felcseperedett, az anyját is korán elveszítő Vámbérynek Sziládyék a családot jelentették. Resid és Harun baráti leveleit mintha két testvér írta volna. A nőtlen Vámbéry rendre Halason töltötte az ünnepeket; volt úgy, hogy Félegyházára kocsit küldtek elé, bundát adtak neki, ha „hideg éj sziszegett a pusztán”. Nem egy Vámbéry-mű a halasi szőlőskertben készült; Szilády mamának egyszer negyvenkét töltött káposztáját ette meg együttlében, s hálás volt neki pogácsa- és lepényremekléseiért. Csagataj Izsák pedig szinte cseregyerek lett Halason, mert Vámbéry nemcsak azért küldte Budenzel Kiskunhalasra Pestről, hogy magyarul tanuljon, hanem hogy ő meg törökül beszéltesse Jusufot és Harunt; és mert Vámbéry is segítette világot látni Londonban és Párizsban Szilády Jancsint, Áron öccsét, aki bátyjával együtt nemrég még Arany János keze alá járt Nagykőrösön.

A szereplők felvezetése és a „halasi tatárjárás” exponálása után lépünk vissza a *Pallas Nagylexikona* Vámbéry írta szócikkéhez. A *magyarok eredetét* a Pallasban összefoglalni nagy megtiszteltetés volt. Vámbéry nemcsak tehetsége és tekintélye, de sorsa is predesztinálta erre. Okos édesanyja térítette el az apja kijelölt úttól, a rabbinusi pályakezdéstől; „világias életpályát” szánt neki: Wamberger Hermann – ahogy a keresztségben hívták – a színmagyar Dunaszerdahelyi református iskolájában, majd a szentgyörgyi piaristáknál tanult. A szegénység azonban mind az érettségítől, mind az egyetemi tanulmányoktól megfosztotta Vámbéryt. Szerencsére nyelvzseni volt, nyelvtanítással kereste kenyerét, mind itthon, mind Konstantinápolyban, ahol nagy utazása előtt éveket töltött, és kapcsolatra került a Kossuth-emigráció tagjaival. (Itt vette fel új nevét is.) Fiatal diákként még tanúja lehetett 1848 forradalmának. Hallotta Kossuth egyik „ércses szavú” szónoklatát, látott ellenforradalmi kivégzéseket, láthatta, amint tizenötezer győztes muszka átvonult Pozsony városán. Vámbéryt ez a látvány tette „a legelszántabb oroszellenes írók egyikévé az angol publicisztikában”. Amikor perzsiai barangolásai idején Perszopoliszba jutott, egy ókori romépületre ezt írta fel: „Éljen a magyar!” Ez a túlfűtött magyarságtudat mozgatja Vámbéry *Pallas Lexikon*beli *Eredet*-cikkét is. Azzal kezd: „A magyarok alkották a Kárpátoktól övezett ország tarka-barka népelemeiből politikai nemzetet, s a magyar elem az, amely politikai tekintetben mind e mai napig a vezérszerepet viszi.” És azzal fejezi be: „az uralomra termettség ezer veszély és viszontagság közepette is megmarad szilárdan, töretlenül, s szupremációját még az idegen elemek túlnyomó többsége felett is megőrzi. Miután a politikai hegemoniát szerencsésen meg tudta tartani, [...] szellemi vezérség szerepében bátran és rendületlenül halad tovább.” Ezt a publicisztikus hangvételt mindegyre ellensúlyozza a tudományos komolyság, amelynek végkövetkeztetése mégis túl reményteljesre sikerül: „Mint ural-altáji népszüveget, a szerencsés gondviselés három néptenger érintkezési pontjára, a slávok, germánok és románok közé helyezte a magyarságot, biztos oltalommal a nemzetiségi rázkódtatások ellen”... Alig telik el húsz év, és már körül is kerítenek bennünket a trianoni határhurokkal a csonkává lett történelmi Magyarország új térképén. Több hitele van a *Magyarok eredete* belső érvanyagának. Vámbéry korrekt módon előadja, szótáblázatokkal, nyelvtörténeti érvekkel is szemlélteti, hogy „nemzeti mivoltunknak magva finn-ugor vagy pedig török-tatár eredetű-e”. Hangsúlyozza, hogy „a török eredetű magyarsághoz még a testvér besenyők, kun, palóc és volgai tatár törzsek is csatlakoztak”; hogy „a magyarok, mint a jelenkor turkománjai, kipróbált, edzett harcosok voltak”; hogy „besenyők, palócok, volgai tatárok meg kunok egészen a XIII. század közepéig vándorolnak Magyarországra, hozzácsatlakozva az uralkodó magyar elemhez”. Következésképpen: „a magyar nyelv az emberi élet legelső fogalmainak jelölésére túlnyomó részben ugor eredetű szavakat használ”, jóllehet „a magyarságnak későbbi fejlődése és művelődése határozottan török-tatár jellegű”; ennél fogva „a magyarság nemzeti léte török és ugor elemek összeolvadásával veszi kezdetét, további fejlődésére azonban török, illetőleg harcias nomád társadalom volt elhatározó befolyással”.

Ez a török-tatár–ugor hitű etnogenezis határozza meg a Halasi Műhely szemléletét is. Kiskunhalason már a triász előtt fellépett ennek képviselőjében Gyárfás István, aki még Petőfi nemzedéktársa volt. A gyümölcsstermesztő ügyvéd, jászkun-kerületi kapitány, majd historikusként akadémiai levelező tag Gyárfás tanulmányokat tett közzé a jászkunok nyelvéről, birtokviszonyairól és nemzetségéről. Szilárdyék szakszerűbb készültsége és tájékozottsága fölötté áll Gyárfás tudományosságának; mindenesetre ők is ennek az erős kun-tudatú hagyománynak a folytatói. (A kun kisvárost a századvégen ismét dekorálja egy orientalista: a jól képzett Vámbéry-tanítvány, Thúry József személyében. Professzori kinevezése előtt 1906-ban váratlanul érte a halál Halason.) Szilárdy Áron 1857–58-ban Konstantinápolyt és Kis-Ázsiát is megjárta török tanulmányai végett; arab, perzsa, török költőket és török okleveleket fordított. Budenz József német volt, és csak húszéves korában került Magyarországra. A csagataj török, csuvas és tatár nyelv iránti érdeklődése hamarosan a finnugrisztikával egészül ki, s később át is áll az ugor párthoz. „Vámbéry tatárját” mindketten örömmel fogadják, igyekeznek bevonni saját munkáikba, miközben Izsákot is megpróbálják a tudományok segédmunkásává, és persze magyarrá alakítani.

A Londonba igyekvő Vámbéry Pesten Budenz gondjaira bízta a mollát, s azok ketten 1864 augusztusában lemennek Szilárdyhoz Kiskunhalasra. A történetnek elsőrangú krónikása van: Arany János. Maga írt s közölt két kedves glosszát a „halasi tatárjárás”-ról a Koszorú 1864. október 2-i és 1865. február 26-i számában: „Míg Vámbéry Ármin Angliában mind nagyobb-nagyobb feltűnést okoz, művét a mi körülményeinkhez mérve óriási áron veszik meg, s őt magát gyűlésből gyűlésre ragadják, és – ránk nézve kedvesen hangzólag, de ő rá nézve mintegy csillapítólag – »zealous Hungarian«-nak [túlságosan buzgó magyarnak] hívják: addig Bukharából hozott tatárja ide s tova magyar emberré lesz. E derék dervist t. i. angliai útjának idejére Budenznél hagyta, hogy jeles philologunk az ő távolléte alatt tanuljon tőle élő szóval tatárul. Az atyafi aztán mindennap bejárt, míg a szünidő be nem állott, Budenzzel az Akadémia könyvtárába, s ott ödögött a temérdek könyv közt, láthatólag unatkozva rettenetesen; augusztus közepe körül pedig lementek mindketten Szilárdy Áronhoz, Halasra, s ennek a vidéknek nagyon megörült a tatár, mert hazájának homoksivatagaira emlékezteté. Különben civilizálódik: csináltatott valami – saját ideája szerinti – magyar ruhát, mely bő mint a kaftán, mert ilyen szűk magyar nadrágot világ kincséért sem hagyta magára húzni. Most aztán valódi »tatárjárás« van Halason.”

*

„A Vámbéryvel jött tatár mollah (tulajdonképpen *üzбек* Kungradból, az Aral tó mellől) szeptember óta folytonosan Szilárdy Áronnál tartózkodik Halason, és szorgalmasan tanul magyarul. Már annyira vitte, hogy »Buda halála«-ból a »Csudaszarvas regéjét« le is fordította anyanyelvére, és ezt kerek, olvasható latin betűkkel (melyeket szintén csak Magyarországon léte óta ismer) lemásolva, be is küldte a szerzőnek. – Curiosumképpen, hogy ez atyafi-nyelv hogyan hangzik, ide írjuk az első strófát:

*Sakhadin sakhaga ucsai kuslár,
Aghizdin aghizda baradi szözler;
Görteming üsztüne csikadi otlár,
Turár szöz isittip jirinnen pahlvánlár.*

*(Száll a madár, ágrul ágra,
Száll az ének, szájrul szájra;
Fű kizöldül ó sirhanton,
Bajnok ébred hősi lanton).”*

Arany János nagyon szerény ember volt. Nem is tudom, át merte-e lépni szemérme határait máshol, mint most itt, hogy legalább négy zárójeles sort idézzon a *Buda halála* „Csudaszarvas regéjéből”. Kedvére volt a „halasi tatárjárás”, megörvendett, hogy a *Rege a csudaszarvasról* tatár-üzbégül megszólalhatott. Kedvére, mert Arany is török-tatár-szittyta párti. A tatár ugyanis a régi magyar történet szemlélet szerint szkíta, azaz hun: a honfoglaló magyarok ősnépe. Zrínyi Miklós prózai műveiben is ezért invokálja lelkesen Attila hun hőseit, akikre oly módon tekinthetett, mint az olaszok a latinokra. Az egyik Zrínyi-epigramma egyenesen a legelső magyar királynak tekinti Atilát: „Én vagyok magyarnak legelső királya, [...] / Én lehetek tehát magyarnak példája” (*Atilla*). „A seregszemle tatárokat bemutató részében – írja Szörényi László – alkalmazza is Zrínyi a tatárokról az ősi szkíta hadi dicsőség minden hagyományos kellékét.” A magyar vezérek és fejedelmek nagy barokk képalbuma, az ún. *Nádasdy-Mausoleum* (1664) a többi hun vezért is felsorolja. Esterházy Pál *Egy csudálatos éneke* egyenesen Zrínyi tatár Delimánját tekinti alteregójának, és elragadtatott strófákkal áradozik Tatárországról.

A hun–magyar történelmi azonosság tudat még a XIX. század második felében is erős pozíciókkal bír. A magyar finnugrisztika első lényegi lépéseivel együtt halad a török nyelv hasonlítás, s Lappónia és Szkíthia vitájában a századvégi ún. ugor–török nyelvészeti háború előtt a maga rendkívüli tekintélyével a *Buda halálát* (s benne a Csudaszarvas-regét) álmodó Arany János is „török” oldalon áll. A Szépirodalmi Figyelőben és a Koszorúban mindkét tábort beszélgeti, de szíve és ihlete Szkíthiához húzza, Vámbérynek pedig szinte minden lépéséről tájékoztat folyóiratai hírvonatában. És csipkelődő epigrammákat ír a nyelvészeti pártoskodásokról, a turkológusokból lett finnugristákról: „A hogy’ indul a nyelvészet árja: / Árpád nyelve csak ferdített árja.” // „Igazi vasfejű székely a Bálint; / nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int.” Amihez tudni kell: török stúdiumai után *Hunfalvy* is *finn*falvi lett, de a tatár rokonság hívének számító erdélyi Bálint Gábort mégsem tudta maguk mellé állítani. Aranynak egy 1870-ben Budenzhez írt kis céduláján is ez áll: „Nem vagyunk méltóságra *képtelen* altáji nép: *méd árja* faj vagyunk.” Ami azt jelenti: mi civilizált keleti nép vagyunk. Budenzet különben kedvelte mint kiváló nyelvészt; kedves epigrammát intézett hozzá: „Oh Búdenc, Búdenc! Magad is már mennyire túlmensz, / Nézd fiadat, Simonyit! Elhagya, rád se konyit” (*Az orthologusokra*). Arany számon tartotta a magyar nyelv *turcizmusait*: „Hátha éppen *turcizmus*, tehát rokon?” – kérdezi *Kis polémia* című cikkében; hozzátéve: bárcsak „más ember vállán” [értsd: a Vámbéry-Szilárdyékén] „pillantánk egyszer török nyelv tanba”. Arany János egész hun–magyar trilógiaterve, a *Csaba-trilógia* (s benne a *Keveháza*), a lassan szertefoszló történetfelfogás, a hun–magyar rokonság hitének utolsó költői káprázata ily módon függ össze a nyelvi eredetkeresés, a törökös etnogenezis erőfeszítéseivel. Reguly Antal szemléletfordító finnugor gyűjtése, *A vogul föld és nyelv* (Hunfalvy Pál kiadásában) éppen a *Buda halálával* egyszerre jelent meg (1864).

Szabadszállási intermezzo: József Attila „kun” és „finnugor ihlete”

Arany előtt Kölcsey *Hymnusa* sűrítette nemzeti imádságunk lényeges elemévé a hun hagyományt: „Őseinket felhozád / Kárpát szent bércére, / Általad nyert szép hazát / Bendegúznak vére”. Bendegúz Attilát nemzette; az ő véreből eredeztetik krónikásaink Álmost, Árpád apját. Mivel folytatja Kölcsey? „S merre zúgnak hajbai Tiszának, Dunának, / Árpád hős magzatjai / Felvirágozának. // Értünk *Kúnság mezein* / Ért kalászt lengettél, / Tokaj szőlővesszein / Nektárt csepegtettél.” A történelmi Magyarországot és tájait meghatározó Kölcsey-jelképek tehát a Kárpátok hegylánca, a Tisza, a Duna, a Kúnság mezeje és a hegyaljai Tokaj. Jellegzetesen „keleties” látásmód ez is a Kárpát, a Tisza és a Hegyalja elsőbbségével, különösen a Kúnság hangsúlyával. (Berzsenyi Dániel felfogásában a honszerző „Árpád a Duna partjain” „ontott bajnoki vért”, országjelképe következőképp az „országos Duna”; „Árpád gazdag arany hantjai” ott terülnek el, „hol szőke vizét a Duna rengeti”. „Dunaiság”, „tiszaiság” vitájában is – amikor szakít a hegyaljai Kazinczyval – Berzsenyi Pannóniára, a Dunántúlra voksol.)

Etnogenezisünk keleti összetevőinek ez a himnuszunkban nyomatékkal kiemelt tudata eleven hagyomány a Trianon előtti és utáni évtizedekben is. A kunsági Szabadszálláson született Pócze Borbála, a „félíg román vagy tán egészen az” József Áron ferencvárosi szappanfőző munkás felesége 1903-ban és 1905-ben született lányát és fiát Etelnek és Attilának kereszteli. A József Attila-kutatás csak találgathatja, „hogyan József Áron és Pócze Borbála miért adták a fiuknak a sajátos Attila keresztnevet. Tény: a név ekkor még elég ritka volt, s különösen szokatlan a nagyvárosi munkásság közt; talán az apa magyarrá válásának akarata, talán az anya regényes-költői hajlama, talán valamelyik szomszéd vagy keresztstülő tanácsa adhatta a nevet, amelynek szokatlansága a költő egész gyermekkorán át annyi összeütközés forrása lett”. (Szabolcsi Miklós) Az Etel a Dugonics *Etelka* című honfoglalási regényével népszerűvé lett név változata. Az Ethela, Etele a régiségben Attila helyett is használatos: már a XIII. században magyar személynévé vált. Ebből következően József Etelkának (Etának) is van köze a hun Attilához, jöllehet a névnek erről a „hunos”-ságáról a család és az elkeresztelt aligha bírhatott bárminő ismeretekkel. Annál valószínűbb, hogy a „regényes-költői hajlamú” Pócze Borbála kunsági hagyományokkal magyarázhatóan kereszteltette a hun király nevére kisfiát. A Pócze-k szabadszállási ősei „szilaj pásztorok lehettek” – következteti József Attila monográfusa –, a törökidőkor a Dunántúlra kellett menekülniök, s három-négy nemzedék után onnan tértek vissza a Kiskunságba a XVIII. század közepén. „Szabadszállás a Kiskunság régi szálláshelye”; élnie kellett ott a *Hymnusszal* is kodifikált hun-kun hiedelmeknek. Valamiképp ezzel a kun-tudattal hozható kapcsolatba Pócze Borbála nem is oly merész, inkább kézenfekvő gesztusa, hogy fiának a Batu kán előtti legnagyobb ázsiai hódító nevét adja a keresztelésben. József Attila másik nővére, Jolán, aki megírta öccse életrajzát, arra emlékezik: „a szülés előtti napokban a költő betegeskedő édesanyja »látogatóinak ismételtelen elmesélte álmát: megjelent neki egy ősz öregember, aki elmondta, hogy fia születik. És a fiút nevezzé Attilának, mert híres ember lesz belőle.»” A „regényes-költői hajlamú” Pócze Borbála álma szerintem a Kálti Márk kora-középkori krónikája óta eleven *Emese álma*-történetnek lehet az elágazása. Emese Attila leszármazottjának, Álmosnak a születését álmódja meg; az ő „öregembere” egy sas vagy sólyom, és azt jóslja: Emese „olyan fejedelmet fog szülni, ki a népét Schitiából kivezeti s tőle dicső királyok fognak származni”. Emese álmával telítve volt a millennium táján, a századfordulón a köztudat. Reprezentatív ábrázolása a Münchenben, majd Zichy Mihály mellett tanult Paczka Ferenc *Emese álma* című képe a 80-as évekből.

Etel és Attila többször járt kunsági édesanyjuk és felmenői szülőhelyén. A Szabadszállásra vissza-visszalátogató unokák köré a kiskunsági „szigorú tájat” festi oda az ihletett monográfus: „a gyér erdővel övezett nagy tavakat, mocsarakat, nádasokat; a széles tocsogókat, s a fehéren villogó szikéseket; a földet, amely nehéz, keserves munkával adja gyér termését, a nagyrészen szilaj pásztorkodást, a tavakon halászó-pákászó, vagy a homokra telepített szőlőkön dolgozó embereket; s a széles határ közepén zömöken megülő falut, a régi, s többször újított templommal. A faluban pedig az őslakókat, a jellegzetes süvegükben keményen és elszántan, hallgatagon élő kiskunokat, a fekete népet, akik szigorú-kérelhetetlen rend szerint élik életüket, szabják ki az emberek helyét.” A Szabolcsi által idézett Erdei Ferenc szerint errefelé még „az 1930-as években is nagyon erős a kun civisparasztok rendi és törzsi elhatárolása”.

Ennek a kiskun ősvilágnak elesett, szegény megtestesülése „a törzsből” kiszorult, majd szinte elvadult „Dörmögő”: Pócze Imre, a nagyapa. József Attila *Dörmögő* című szép versében emlékezik rá: „Avas szalonnán élt, mint az idő. / Telt-múlt naponta, sárgán görbülő; / szalmát számolt, vagy nézte az eget, / a csillagokban szíve zizegett.” A „markos bajszába” mormogó, dörmögő Pócze apó egy 1928 őszén készült szabadszállási fényképen néz velünk farkasszemet. Eta és Attila között áll, barbár-meztlábasan, összekulcsolt kézzel, fekete mellényesen, fekete ködmönösen; bozontos bajsza szinte szakáll, tar koponyáján égre meredő hajcsimbókmарadványok. Mint egy kivénhedt sámán, vagy énekes koldus. A körömcipős, fehér ruhás Eta komolyan néz, a zakós-pantallós, kihajtott ingnyakú Attila Dörmögő felé hajolva mosolyog. A három sötétre exponált arc a fekete hajukkal, keleties arcvonásaikkal: akár etnográfiai fotó is lehetne.

A *Dörmögő* közvetlenül a Vágó Márta-szerelmem után készült (megjelent a Toll 1929. szeptember 23-i számában), s színterei, frazeológiája, nyelvjárási és régies ízei már ott vannak szerelmesleveleikben (1928. szeptember–december). „Milyen volt Szabadszálláson, mi van Etussékkal, hol lakol?” – kérdezi Márta az előkelő spanyol fürdőhelyről, s Attila megírja Bagni Nuova Barriesbe: megy megint a szüretre a kun ősök közé, bár nincs semmi kedve, esik az eső, taknyos és fejfájós, s különben is vissza kellett költöznie egy régebbi albérletébe. A Svájcot, Londont, Itáliát járó Márta a rossz hírek mellé gyönyörű nyelvköszöntőket kap: „drága gyerekek”, „édös szívem”, „édös kis szerelmem, lsten-oltotta nemes babonám”, „szívem, édösöm, tündértavam és benne piócám”, „darabos szántómon aranyos boronám”, „földecsém”, „te kis nyekergő kompom életem és halálom között”, „tükröm, szívem, mennyezetem”, „szikes aranyos földem”, „virágom”, „gyereköm”, „ablakocsám”, „édösöm, könyvem, kalácsom, [...] én győzelmem, virtusom, vitézségem”, „kis kenyerem”, „kicsiny virágom, metaforám”. A levelezésnek ezek a „tárgyi perszonifikációi” jórészt összekapcsolhatók a friss Szabadszállás-élményekkel, a nyelvi remekléseket pedig mind a finnugor-, mind a kun-ihlet ösztönözheti. Márta a fényes, gazdag nagyvilágba távolodik, Attila marad szántóján, szikes földjén, földecsékjén, boronája, tündértava, babonája, piócája mellett. Akár egy varázsverset, ráolvasót is összerakhatnánk az intarziákból. Szabolcsi Miklós szerint a *Dörmögő* „kései üzenet Mártának”, kéziratában még ott van a „gazdag hajadon”-változat. Hozzáteszem: a több siku vers már az életrajzba éppen belépő Szántó Juditnak is szólhat, ha nem tévedés és nem tiszteletlenség rá vonatkoztatni Dörmögő monológjából a „Könnyen becsipik proletár-ludak / tapadó bőröd” utalást. A levelezés és a *Dörmögő* között még szövegpárhuzam is van: „Szalonnán élek, és nem vagyok elégedett” (1928. november 1.) – „Avas szalonnán élt, mint az idő”. (vö. még „Szalonnán éltem, mialatt...”, *Da!*) A szövegpárhuzamon túl sorkezdetete pedig visszautalás arra az 1927 tavaszán már Párizsban elkészült *Bevezető versre*, amelyet „új kötete elé” szánt a költő. Első változata még így hangzott: „Jolán (?) / Lucie nénémnek fénye itt, / Batu kán pesti rokona, / Másoktól kapta éveit, / Nem volt azúrkék paplana, / Kinek verséért a halál / *Magos kondérban* főz babot – / Ó burzsoá, ó proletár! – / Én, József Attila, itt vagyok!”

Ehhez a Batu kános *Bevezető*höz biztosan a Szabadszálláson készült hármaspórtre: a Dörmögőt, Etát és Attilát ábrázoló fénykép a legjobb illusztráció. József Attila a *Bevezető*t címtelen mottóként az 1929-ben megjelent *Nincsen apám, sem anyám* című kötet élére illesztette. Végleges változatát már 1928. április 25-én elküldte Kuncz Aladárnak, az Ellenzék szerkesztőjének:

*Lidi nénémnek öccse itt,
Batu khán pesti rokona,
Kenyéren élte éveit
S nem volt azúrkék paplana;
Kinek verséért a halál
Öles kondérban főz babot –
hejh burzsoá! hejh proletár! –
én, József Attila, itt vagyok.*

Második sorát úgy kell értenünk, miként Szabolcsi Miklós is kommentálja: „A *Batu kán pesti rokona* a származástudatukra anyai ágon, meg a fiatalember szembeszökően mongolos arcvonásaira utal”. Értsd: én József Attila, a pesti polgár az ázsiai kun-szkitatár származás tudatát hordozom magamban; én tehát Batu kán pesti rokona vagyok. Jól tudjuk: majd *A Dunánál* (1936) is ezt az önmeghatározást ismételi, nyomatékosítja:

*Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az [...]
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e múltnak már adósa*

A költő még csak nemrég mondott búcsút a szegedi egyetemnek, ahol nyelvészetet, etnográfát hallgatott, történeti ismeretekre tett szert, és a magyar múltban oly tájékozott Mészöly Gedeonnak is dedikálta *A szépség koldusát*. A „Kinek verséért a halál / öles kondérban főz babot” sorok sem csak arra utalhatnak, hogy „édesanyja halála után a Ferenc téri üres lakásban [...] egy nagy fazék előre megfőzött bab volt a fő tápláléka”. Tanúsíthatja ez egy igen régi mondás ismeretét is. Már a XVI. század végi magyar adagiumos könyvben benne van a „Babot sem levéért főzik”, az „Egy babot sem adnék érte”. Ami úgy értendő: akkor jó a bab is, ha hús fő levében; a költő versét tehát legfeljebb a Halál honorálja kondér babbal, de bizony hústalanul. Ennélfogva ennek a sornak is van köze a régiséghez.

Batu kán igazi pesti rokona a csagatáj török Molla Izsák volt, vagy inkább azzá alakított két emberöltővel korábban; és Vámbéry Ármin, aki tökéletes dervis-metamorfózissal változtatta tudós-önmaga pestiségét ázsiai nomáddá. Izsák fordított metamorfózisa Vámbéry, Budenz és Szilády becsvágyára vall: ők most céltudatos tudósi készüllettel egy „Batu kán”-ból csinálnak kiskunhalasi és pesti magyart. József Attilának ismernie kellett a Vámbéry-jelenséget, a Vámbéry-átváltozások mítoszát, hiszen fiával, az ügyvéd és jogtudós Vámbéry Rusztemmel személyes kapcsolatban állt. Istengyalázó perében Vámbéry dr. védte 1924-ben, később Vámbéry asztaltársaságának lett tagja, és Századunk című folyóiratában is szerepelt.

Idősb Vámbéry és az Izsákkal kiegészült Halasi Műhely tagjai a fentiek értelmében mind „pesti Batu kán”-rokonok. Nemcsak kutatták, át is élték ennek a származástudati legendának a dimenzióit, tudósi vagy költői átlényegülési képességeikkel, átváltoztató pedagógiai akarásukkal. Az akarásban és az eredmény sikerében nyilvánvalóan kultúrájuk, tehetségük munkált, nem valaminő etnogenetikus meghatározottság, hiszen a német Budenz és a tatár Molla éppúgy magyarrá lett, mint ahogy a legtermészetesebben magyar volt a „zsidó” Vámbéry és a „kun-román” József Attila. Hazafiúi vagy világpolgári értelmiségi státusukat legfeljebb karakteresebbé, sajátképbé teszi a nemzeti hovatartozás eltérő történeti színezete. „Én dolgozni akarok” – mondja *A Dunánál* József Attilája. „A dolgunkat tehessük életprogramjának” ez az öröme mozgatja „Batu kán pesti rokonait”. Kiválasztottságuk szintjén a maguk módján vallják be a múltat, s így többek, messzebb látók a jelen átlagánál:

*gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az összejtig vagyok minden ős – [...]*

*A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, ** mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan,
s a meghódoltak kínja meggyötör.*

József Attila is klasszikus törvényhozója a maga idejében a magyar nyelvnek és a magyar nemzettudatnak, mint volt Kölcsey és Arany. Történeti érdeklődése s tájékozottsága is megvolt hozzá. A honfoglalás-monda késő-középkori foglalatáról, a *Pannóniai énekről* írta nagy sikerű szemináriumi dolgozatát Dézsi Lajos professzornál; „finnugor ihlete” mögött (ez Tverdota György találó szóhasználata) alapos tanulmányok állnak. A maga *Csodaszarvas*-verse Arany János folytatására tett korszerű kísérlet. A Batu kános hun-tudat kihívó önvalomására a finnugor népköltés kalevalás ősiségének mesterei változatai következnek:

*Ükös ükünk ősök őse,
ázsiai puszták hőse
vágyat nevelt csodavadra,
szarvast üzött napnyugatra!*

*Úztön üzte kis sereggel,
éjten éjjel, reges reggel,
át az éren, át az áron,
fegyveres népű határon.*

*

*Száll a madár, ágrul ágra,
Száll az ének, szájrul szájra;*

*Fű kizöldül ó sirhanton,
Bajnok éled hősi lanton.*

*

*Sakhagin sakhaga ucsadi kuslár,
Aghizdin aghizda baradi szözler;
Görlerming üsztüne csikadi otlár,
Turár szöz isittip jirinnen pahlvánlár.*

József Attilát (*A csodaszarvas*), Arany Jánost (*Rege a csodaszarvasról*) és Csagatai Izsák Kiskunhalason készült Arany-fordítását ömlesztettem egybe: ugyanazt a dallamot mondják, ugyanazt az alliteráló, figura etimologikás ősi verselést művelik (a tatár-üzbég költésre jellemző ritmikai eltérésekkel). De közéjük montírozhatom Babits *Turáni indulóját* és Gulyás Pál *Újévi vásárfia – Tiszántúli köszöntőjét*; ők is elvégezték Arany János iskoláját:

*Rajta széllal, zivatarral!
Haj szabir az onogurral,
Hajrá hét törzs hét magyarral,
Nyolcadikkal, mord kabarral!
[...]*

*

*Gyere ide, Árpád fia,
itt van a szép vásárfia!
Zúg a Tisza, zúg az örvény,
ébredj fel, Hadház, Böszörmény!*

*Híres hajdúk és hunok,
kiskunok és nagykunok!*

*Ott szalad a lakodalmas
csilingelő csodaszarvas!*

Illyés Gyula a *Hidi vásárral* az ő nyomukba hág: Babbitson tartja szemét, és Gulyás Pált követi:

*Hol a vásár, ott a vásár,
közepében sámán kántál. [...]*

*Mennyi utca, lenge térség,
futó állat, tarka népség.*

*Ni egy kabar egy ugorral,
egy onugor egy vogullal.*

*Ilyen néppel, ilyen fórum
lehetél, ős Karakórum*

Illyéssel vitázó egykorú parafrázist is idézhetek (Keresztury Dezső, *Zalai vásár*): Ihletével s áhítatával Illyésben gyökerező új változat Buda Ferenc verse, a *Himnusz haza*):

*Hol a vásár, itt a vásár,
nem az Obnál, a Zalánál.*

*Felkészül a vidéki nép,
félesztendő untig elég, [...]*

*a sok Szeg, Túrje, Hottóval,
Bucuszentlászló Szentgróttal,*

*Besenyő, Csatár meg Botfa
Szentpéterúrral egy sorba.*

Ihletével és áhítatával Illyésben gyökerező új változat Buda Ferenc verse, a *Himnusz haza*:

*kondor szakáll mongolredő
türk állkapocs trák fejtető*

*sváb hetede rác harmada
egybeszakad jász szarmata
birodalom és gyarmata*

*gót hun görög bolgár kabar
tót kun török alán avar*

Íme „Batu kán pesti rokonai”-nak igaza. A magyar költők értik szavukat a magyarság évszázadokig tartó etnogenezisééről, kevert kialakulásáról.

* Izsák sírkövén téves az 1836. évi születési dátum. „Tatárját” Vámbéry 1864 márciusában húszévesnek mondja (Levél Budenzhez).

** Én úgy tanultam az iskolában, hogy a „a sok *nemzetség*, mely egymásra tör”. Természetesen tisztelnünk kell a költő javítását: A *Nagyon fáj* kötetben (1936. december) *nemzedék*. Vajon miért, kinek a tanácsára és „bensőből vezérelten” javított-e? Nem hiszem, mert a *nemzetséget* eredetileg régies, tágabb jelentésében használhatta: „nép, nemzetiség”. A *nemzedék* ennek nem sikeres helyettesítése. A vers családi nemzedékekről is beszél, de ebben a szakaszban „török, tatár, tót, román kavargó”. Én ezt a súlyos *nemzetség* alakot az új kiadásokban jegyzetként szerepeltetném.

Supka Magdolna

Vadvizek

Tóth Menyhért teljessége

„Mennél idősebb vagyok, annál jobban csodálkozom a természet nagy összefüggésein. Hogy honnan ez az egész! Bárhogy boncoljuk, milyen tökéletes, bölcs és ésszerű. És ezzel a csodával együtt élni, – talán a legcsodálatosabb!”

Ezzel a Tóth Menyhért-i eszmélkedéssel zártam a brüsszeli kiállításán mondott bevezetőmet, abban az erdőszéli valaha remete-lak, majd középkori Rouge-Cloître nevű klostromépületben, mely a kortárs művészeti alkotások bemutatása mellett, őrzi a régmúlt történelmi atmoszféráját is ebben a város zajától távoli, ábrándos környezetben, és abban az elgondolkodtató körülményben, hogy a kiállítás egy hónapnyi tartama alatt időszámításunk az elmúlt évezredből átlépett a talányos kétezredikbe...

Vélhetőleg a modernnek és az ódonnak ez a harmonikus egymásra találása is közrejátszott a klostromgaléria művészettörténész igazgatójának, Vincent van Hamme úrnak abbéli döntésében, hogy az Európa rendezvényeinek sokféle kínálata közül éppen Tóth Menyhért piktúráját választotta. Merthogy e hely szelleme őbenne és másokban is felidézhetette, ahogyan mibennünk, az Assisibeli szent Ferenc alakját, aki ugyanilyen kicsi cella-közegből került a Nappal, Holddal s a Mindenséggel testvéri kapcsolatba – Giotto mester halhatatlan ecsete által is megörökítve – ahogyan a mi földművesparaszt Menyhértünk tárgy világga hatalmas méretű festővásznain apró falusi házának alacsony mennyezete alól. De még a klostrommal szomszédos tanya istállójából jászolszelidséggel kitekintő ló, a széna, meg a mezei szerszámok látványa is Tóth Menyhért házatájának hangulatát idézte, és mindez valamiképp áttűnt az ott kiállított Menekülés Egyiptomba című festményének érzelmi klímájába, meg a többi, az emberiség egészét érintő, az Óceánok és a Kontinensek jelenkori gondját tolmácsoló műveinek szellemébe.

Reveláló élmény volt látni és hallani, hogy a megnyitó műértőkből és művészekből álló közönsége e piktúra arculatának sajátosságát, a fehérséget, mint felettebb modern stílusjegyet nagy gusztussal ízlelte, de véletlenül se sorolta a nyugati nonfiguralitás – például a fakturális tendenciák – közé, ahogyan erre minálunk kísérlet történt némelyek részéről, a kései művek tartalmi fajsúlyának rovására. Ezzel szemben hangsúlyt, és árnyalatos elemzést kapott a fehérség technikai, pszichikai és tartalomközlő szerepe van Hamme úrnak „egyetemes, misztikus dimenziót... kozmikus tudatot és szeretet sugalló, híres fehér, monokróm fátyolkénti” jellemzésében, és Dahiele Gillemont úrnak a Le Soir műkritikusának mélyreható írásában: „a tekintet szabadon pásztáz, majd megtorpan a tapintható, mesterien vakolt és paradox módon légies felületeken, az élet, a természet és a lényegbe vágó emberi érintkezés megjelenítésének formáin.”.

E néhány eszmélteő erejű és töménységű gondolatból is megsejthető, hogy Tóth Menyhért univerzalitása mitől találhat titkának értőire külföldön – mintegy idegenben is otthonosan –, hogyan nyíllhat meg különös expressziójú piktúrájának mélységesen humánus, ugyanakkor a maga kozmikus mivoltában rezzenetlen képi világa a gondolkodva érző és látó emberek számára. Megérintheti-e a képek küllemén, virtuóz technikáján átsugárzó, mindent befogadó szeretet fluiduma, mely a művek fehérekéből szótt palástja által válik láthatóvá?

Ennek a fehérségnek a lelki-szellemi konzisztenciája foglalkoztatott engem negyven esztendővel ezelőtt is, amikor rátaláltam Tóth Menyhértra, művészi inspirációjának természetét, annak eredetét keresve. Erre nézve találtam fontosnak a művész gyermekkorából származó egyik emlékképének festői kibontakozását, amit ehelyütt közlök első ízben, látva, hogy az kulcsként szolgálhat egészen a végkifejletig a művek látens tartalmának megfejtéséhez.

Csak hogy ennek az egykori élményadta fontosságnak a felismerése mögött az a kerek hús esztendő állott, amit 1960-tól a mester 1980-ban bekövetkezett haláláig, műtermi munkáját nyomon követve, jórészt a lélektani rugók felderítésére fordítottam, jegyzeteket készítve olyan spontán kutatói lázzal, ahogyan az expedíciós naplók készülnek. Nem is sejtettem akkor, hogy sok minden ezekből a feljegyzésekből lesz csak rekonstruálható, mivel a művészettörténészek közül rajtam kívül nem akadt más, aki végigasszisztálta volna a képek készítését, néhány régebbinek az újragondolását, olyikuk stílárís átírását, sőt a mester többórás eszmeftuttatását, kiemelve abból néhány meghökkentően eredeti, a művészettörténeti szempontoknál sokkal eszmélteőbb alkotói megfigyelést.

Ezeket a Tóth Menyhértről írott monográfiámban közöltem, méghozzá dőlt betűs, kurzív szedésben, hogy aki nem akarja kommentárjaimat hosszan olvasgatni, ezeken az idézeteken átfutva eleven képet kapjon a Tóth Menyhért-i teremtő folyamat dinamizmusából. Ugyanilyen célból közöltem ugyanott az életművön végigvonuló motívumrendszerhez készített rajzi vázlatok bőséges termését, viszont nem tértem ki arra, ami – állítólag – nem tartozik egy művészettörténeti rendeltetésű könyv szorosán vett profiljához, hogy mit és hogyan másított utólag az ecset a vásznon, ami pedig valaha ugyancsak forrásértékű információként szolgálhat, ajánlva egyenest a mesterségtudó művészek, műértők és a műhelytitkok kutatóinak hasznára és örömére. Azon olvasó emberek számára pedig, akik Tóth Menyhért költői képzetének csírái iránt érdeklődnek, idézem az idős művésznek ama fentebb már jelzett, mindössze egy-két mondatnyi emlékfoslányát, mely szerint négy-öt éves gyerekként egy vándor kintornást kísért a falu határáig többedmagával, onnan meg egymaga tovább, nem tudván elszakadni a verkli oldalára festett, nyilván vadregényes, hegyeket és vízesést ábrázoló képtől, nomet a zenegép hangjától, amelyből „valami ünneplés, végtelen szomorúság csendült ki”...

Nem csodálkoztam – jóval később – azon, hogy a már ifjú piktorként festett – és főműnek szánt – első nagyméretű képének témája és címe a *Vadvizek* lett, és hogy az a hajdani verklis festmény atmoszféráját idézte, a magosból lefelé gördülő barnás-fekete zuhatag vízének fodrozódásával és a vízínövényzet sűrű szövevényével.

Elállott viszont a lélegzetem harminc év múltával, látva, hogy előveszi ezt a festményt és néhány elszánt ecsetsuhintással a szemem látára egy félabrosznyi fehér csikot húzva, ezzel nyalábolja át úgy deréktáján a képet, hogy aztán ez alá söpörje, azaz befedje vele az immár feleslegesnek tartott motívumokat, viszont kiemelve a fölötte és alatta „életben hagyott” fontosakat, amelyek kései műveinek alaptémájává lettek., így a *Menekülés Egyiptomba* címűnek is, a jászolbéli Kisded s a falusi betlehemesek alakjával. Ez különben az oeuvre egyetlen darabja, amelyen biblikus témába emeli át a „valami elől menekülés” gyermekkori riadalmát, az egyetemesbe az egyedít. De ha az ember nem ismeri az első huszárvágás történetét a *Vadvizek* imént leírt drámai lefolyásából, hiába néznék együtt a két művet, nem fedezné fel bennök a téma azonosságát, – azt viszont igen, hogy fehérben fogalmazva a félelemnek nagyobb az ereje!

Olyan alkotói folyamatnak lettem szemtanúja, amit utóbb magamban az életmű „kihordási idejének” neveztem – nem ok nélkül, mert abban az ösztönös, heves és spontán ecsetjárásban, amellyel a művész, mintegy belső diktandót követve alkotott, abban valóban volt valami folytonosan sarjadó, a magzat fejlődéséhez hasonló természeti törvényszerűség. Abba azonban mégsem tudtam beletörődni,

hogy a kolorit tekintetében kimagasló *Pingálók* című festményének szívárványosságát, az asszonyok ruházatának lila-viola-kékben játszó színeit teljességgel befedte a képsík egészének fehérével, hogy csak a húsvéti festett tojások ékkő gyanánt tündöklő színei gyúljanak ki a képmező közepén, szinte lebegve, mivel az őket magasba emelő és fészekként tartó asszonykéz is eltűnik mögülük, s belevész a fehérén vibráló látomásba. A paraszti díszítő képzelet tárgya, a tojás, ebben a megjelenítésben egy lényeges jelentésváltozáson megy át, mint az öröklét szimbóluma elszakad a maga valóságos, köznapis vagy ünnepi funkciójától –, ugyanis ezzel a képpel megkezdődik Tóth Menyhért piktúrájában az a műveit átjáró fuvallatosság, mely a művészi áhítat rejtőző kifejezésével mostantól végigvonul a művek belső arculatán.

Ennek észleléséhez azonban a nézőben is végbe kell mennie egy olyanfajta szemléletváltásnak, amelyik követi a Tóth Menyhért-féle kezdeti állásponttól – „a fekete minden színt felzabál” –, az általa kipróbált színvariánsokat, így „a vörös mindent elborító hatalmát” is, mint e piktúra koloritbeli fejlődésvonalát. Viszont szükségképpen megtorpan, amikor a fehér a *jelentése* révén válik a kép domináns elemévé. Ugyanis ettől kezdve a nézőnek már önmagát is át kell helyeznie egy másfajta, szellemi síkra, ahol már nem csupán a címbeli téma „ábráját” kell látnia a képen, hanem az ábrázolhatatlant, a csak sejtethetőt, a téma atmoszféráját is érzékelnie kell. Ezt az átállást a realitás síkjára a művész velem kapcsolatban igencsak rövidre fogta: félóra alatt tűntette el – éppen az iménti *Pingálók* visszahozhatatlan szépségű színeit, beletelt vagy egy évbe, amíg megláttam benne-általa az egyetlen, mindent lesöprő motívumnak, a lebegés misztikus élményének és a mesebeli csodának a festészeti apoteózisát.

Amikor aztán a festmények expressziójának egyre fokozódó tágassága felszabadítja a képzeletünket a többirányú érzékelés számára, megtörténhet, hogy egy újfajta élmény, például zenei képzet formájában társul a művekhez. Ugyanis a fehérek egyenletesen, állhatatosan villódzó közege olyan különös hatást idézhet elő a nézőben, amitől úgy érezheti, hogy *ennek a színnek* ebben a piktúrában, a festőiségének esztétikai varázsánál rejtettebb, másféle hatalma is van!

Ezt a másféleséget én a piktúra muzikalitásában, illetve annak karakterében érzékelttem, és pedig úgy, hogy a „Menyusit” a Bartók-i zene hangzásával rokonnak, s ezért az európai zene dur és moll hangnemétől némiképp eltérőnek, másnak hallottam. S hogy ez nem csupán részemről volt afféle „áthallás”, ez kiderült néhány zenekritikusnak a témába vágó eszmecserejéből, miszerint a zene és a festészet e két kiemelkedő egyéniségének a művészete közötti affinitást ők abban vélték felfedezni, hogy mindketten valamiképp a pentatónia keretében szölgatták meg magyar anyanyelvük bizonyos sajátosságait.

Hogy Tóth Menyhértet a régi paraszti énekek, rigmusok, siratók, mesék és mondák közegeiben élve konkrétan is foglalkoztatta ezeknek a Bartók-féle feldolgozása, erre nézve a „Cantata profana” háromféle rajzi változatából valamelyes fogalmat kaphatunk. Már mint abban a fantasztikus formában, ahogyan ő, a festő veti fel a szarvassá vált fiak balladai történetét, úgyis mint a megújulást, az élet folytonosságát szimbolizáló, csodaszerű természeti átváltozások egyik alapmotívumát. Tehát nem illusztrálta Bartókot, hanem a zenemű szellemétől inspirálva, hagyta a témát továbbgyűrűzni a maga teremtette lényekkel és tartalmakkal együtt, a létformák-helyszínek egymásbaváltását, alak-, és szerepcseréjét a saját kifogyhatatlan képzelőerejére bízva.

A fehér alakzatokba, képi metaforákba foglalt, népi fogantatású motívumokat és az egyetemes érdekű mondanivalót olyan szoros tartalmi és stílusbeli összefüggésben tárja elénk, ami nem engedi az életmű festészeti kvalitásának kettéválasztását, a színes, illetve a fehér képek egymás alá, illetve fölé rendelésével: a közönség ezt a festészetet egészében, a színesektől a végső fehérekig egyformán izleli, még az aukciókon sem a „teljesen fehéreket” keresik, igaz, tudván, hogy az a kevés, ami ezekből készült, az a múzeumok raktárában tárol, – vagy idegenben hódít!

És pedig azóta, hogy az 1976-os Múcsarnokbeli első nagy életmű-bemutatóján a vele együtt ugyanott, kisebb kiállítással szereplő Paul Klee, a modern festészet nagy alakja, megteremtette a Cagne sur mčre-i biennáléra való kiküldetéséhez kellő engedékenyebb politikai klímát, Tóth Menyhértnak az épület nagy szoborcarnokában kiállított fehér képei számára, azoknak merész, a honi szocreálból élesen kirívó arculatával. Ezen az 1977. évi biennálén kapta meg egymagában az ottani épület kupolatermét, a többi emeleten nemzetenként csoportosított kiállítók közül, hatalmas szakmai és közönségsikert aratva, az intézmény vezetőjének, a rendezőnek köszönhetően, aki felismerte e piktúra nemzetközi jelentőségű újítói originalitását, és annak okát-jogát, hogy egyedül szólalhasson meg a műveinek biztosított tágasságban.

Ettől kezdve ezek a művek szerepeltek vagy négy-öt alkalommal külföldön, a tengerközeli országokban különös figyelemmel kísért kiállításain, mintha ezek a népek megéreztek volna rajta az Óceánokhoz fűződő kozmikus vonalmát, aminek hetvenegy éves korában – először találkozáskor e hatalmas elemmel, így adott hangot a sziget partján állva: „Apám-anyám a tenger! A víz a legősibb lény! Hogy paraszt vagyok, attól érzem úgyabbul a tenger szárazát!”

Lám, milyen egyszerű, az ösztönei mélyéről fakadó felismerés volt ez, aminek láttán Tóth Menyhért egy csapásra „elemében érezte” magát. A víz volt az, amitől festészetének egyre világosodó arculatában – a *Vadvizektől* kezdve! – a fehér szín fokozatosan átváltozott a tenger képi és jelképi motívumává. Hogy miféle szellemi és etikai fedezet állott az ő részéről e nagyszabású festészeti koncepció mögött, ezt legtöbörében ő maga fogalmazta meg ekképpen: „A fehér színből világlik ki, hogy milyen akciójú az emberségem, milyen akciójú a gondolatom... vigyem tökélyre a benne rejlő hatást, a visszahatásban!”

Nos, képeinek e szavakkal kifejezhetetlen „benne rejlő” mágiája az, amit ez a festőnek született csodalény a kozmosz génjeiből szívott magába és plántált bele a színek és formák költészetébe. Nincsen idő annak kivárására, hogy a következő generációk tartják-e az életművét ötven-száz év múlva – ahogyan ez illenék – maradandónak, netán halhatatlannak. Mert ennek a piktúrának a lényege éppen az, ami benne most és mindenkoron időtálló – ami megrendítő!

Mintha ezzel a belső döbbenettel akarna bennünket a vészre eszméltetni, de ugyanezzel teremt számunkra kiutat is korunk embertelenné torzuló káoszából, amidőn festményeinek hosszas, csöndes szemlélése a szellemi-lelki méregtelenítés, s a megújulás érzetét kelti bennünk, – talán hogy egy spirituálisabb életszemlélet iránt váljunk fogékonyra?

Annyi bizonyos, hogy valahányszor Tóth Menyhért egymagában, és karakteres válogatásban lép színre, mindannyiszor új meg új felfedezőire talál. Így hát az lenne a teendőnk, hogy ne csak alkalmyszerűen kerüljön „bevetésre” külföldön, vagy idehaza, évfordulói alkalmat ragadva meg – mint ezidén, a brüsszeli kiállítás nyomán – a Vigadó Galériabeli emlékkiállításán, itt mindössze tíz napig láthatóan. Hanem azt adjuk meg ennek az életműnek végre, ami a hazai és nemzetközi jelentősége, rangja szerinti bemutatását biztosíthatná: *önálló épületet*. Abban az életmű eszmei és milliárdos anyagi értéket jelentő – néhai Gajdócsi István dr. – volt megyei tanácselnöknek a vásárlásából, valamint Tóth Menyhértné Lándori Angélnak az ajándékaiként – a kecskeméti Tóth Menyhért Képtár tulajdonába került műtárgyi anyaga megfelelő teret kaphatna a széles közönség elé kerülve állandó kiállítási formájában. Másrészt ennek folytatásaként az életmű nem ismert, ki nem állított anyagából rendezett, időnként változó, más-más válogatásban sorra kerülő kiállításokkal együtt Tóth Menyhértnak a magyar kultúra egészében elfoglalt helyét, s ebbéli szerepének ismertetését tennék lehetővé.

Ennek a külső-belső megjelenésében a Tóth Menyhért-i szellemre tervezett épületnek a monumentalitását kiemelné az a sajátosságában is megragadó, Európa-szerte csak Kecskeméten látható építészeti környezet, amit a genius loci különös atmoszférájaként, az utolsó nagy történelmi stílusnak, a szecessziónak a kecses, ékítményes külleme jelent, egybevárosítva azzal a másik arculattal, amelyben az ősi, álföldi mezőváros szikárságát őrzi, tervezője, Kerényi József – ekként állítva fel a modern építészeti

folklor magyarul – európai archetípusát.

Nem tudható, Tóth Menyhért valaha is számolta-e, hány képet festett életében, de ha a kecskeméti és más múzeumokban tárolt mintegy tízezernyi festményének, illetve rajzának halmaza csak egy pillanatra is felderengett előtte, a mögötte álló munka emberfeletti arányaival, abba bele kellett szédülnie! Hiszen néki hatvan éves korától a haláláig mindössze tizenhat év jutott osztályrészül, hogy a korábbi három évtizeden át ismeretlenségben veszteglő különös piktúráját a teljességig érlelje. Mintha csak tudta volna, hogy pályája csúcspontján, művészi invenciója teljében csap le rá az alattomos kór, és üti ki kezéből az ecsetet!

Ezt a brutális sorsfordulatot stilizálta költőivé ő maga a földi létből való távozásának legendássá szépült fináléjában: a halála előtti utolsó nyáron hatalmas csónakot készítettett magának, aligha pusztán azért, hogy Miske kicsiny patakján, a Vajason hajózva ecsetvégre fogja a fűzeket s az árterek látványát – négy évvel a tengerrel történt elementáris találkozása után! Igaz, ahhoz fogható nagyobb útra nem tellett már az erejéből, de hiszen néki amúgy sem kellett testi mivoltában ott teremnie: az „*Oceán gondja*” című főművét is annak előtte festette, hogy valaha is látott volna tengert, meg a Tokaj-menti tájat, a tengerparton ziháló bálnává is látatlanban pingálta át...

Itt Miskén, a vízrebocsátás ünnepélyes aktusától kezdve kísértetiesen az játszódott le, ami Kerényi József Vigadó-beli megnyitójának Márquezt idéző soraiban történik: a megalázottság helyzetéből feltápáskodó szárnyas lény kilép a valóság ólmos szférájából. Ahogyan Tóth Menyhért szívében a halálsejtés szorításától a kicsiny alföldi táj egyszer csak nagyranőtt, úgy változott át benne a csónak szelíd ringása a lebegés, majd az egyre növekvő súlytalanság eufóriájába, hogy onnan, a távol hívását követve, szárnyra kapjon és végleg átköltözzék látomásainak időtlen, gyolcsfehérbe öltözött tájára.

Kerényi József

Az angyalszárnyú festő

(Megnyitó beszéd Tóth Menyhért festőművész emlékkiállításán)

Drága Menyus Bácsi! Huszonegy évvel ezelőtt hívtalak találkozóra Kecskeméten, miután Kalocsán a szovjet katonák elhagyták a volt Nagyszeminárium lepusztított épületét, és a város művelődési központjának kialakítását terveztem a valamikor szép barokk épület helyreállításával.

Téged kértelek meg az első emeleti kamaraterem (volt kápolna) falainak a díszítésére, mert pontosan tudtam ki vagy, és méltatlannak találtam, hogy a hozsannázások közepette sem számíthattál egyetlen közösségi-állami megbízásra. Kíváncsian vártam, mit javasolsz majd – a témaválasztást Rád bíztam. Kávészás közben megmutattam a terem alaprajzát, metszetét. Megkérdezted, honnan jön a fény. Megmutattam. Elgondolkoztál, majd először egy Rólad szóló ajándék zsebkönyvecskébe írtál néhány kedves sort öreges, ákom-bákom betűkkel. Ezután elvettél egy írólapot a jegyzetömbből. Nem szóltál, csak elkezdted rajzolni a golyóstollal, ha egyáltalán rajzolásnak lehet nevezni azt a leginkább a madarak röptére emlékeztető egylendületű vonalkoreográfiát, amelyet a papírra varázsoltál. Nem figuráktól, jelenetektől hemzseggő összefoglalást vázoltál föl, egyszerűen csak a kérésemet, a feladatot vetted komolyan, és az általad elképzelt sűrű fényben fürdő fehér falakat díszítetted egy, az egész termet körülölelő, körülhullámzó nemzeti színű lobogóval. Zászlópántlikával? – ma sem tudom, minek nevezzem az általad megalkotott csodát. Betegséged megakadályozta a végleges mű megszületését, és én a halálad óta eltelt húsz év során akárhányszor jártam Kalocsán, egyszer sem tudtam, akartam belépni a díszítésed nélkül maradt terembe.

Most itt a Vigadó Galériában érezhetjük, hogy Te azon kevés kiválasztottak egyike vagy, akiknek az alkotásai nélkül szegényebb volna az életünk. Mert az ember világa – a kultúra világa, és a Te életműved nemcsak a múlttól, de a jelenről és a jövőről alkotott vízió, világkép, amelynek alapja az emberi élet és a természet áhítatos tisztelete és szeretete, ennek a szimbiózisnak az átélt megértése és megértetése.

Ezért meggyőződésem, hogy életműved ma jelentősebb, mint halálad pillanatában volt, mert üzeneted ma már a III. évezred emberének is jó útravaló.

Természetesen építészként nem kívánok a doktriner műtörténész szerepében tetszelegni, Supka Magdolna nagyszerű monográfiájában már megírta a megírhatatlant, ráadásul nem csak a műveidre, de Terád is figyelt, ezért a szellemedet is képes volt megidézni örök tanulsággul az okoskodóknak is.

Ez a rossz adottságok között is világszínvonalon megrendezett kiállítás olyan erős érzelmi atmoszférát teremt ezekben az ilyen-olyan termekben, amelyhez foghatóval csak nálunk gazdagabb országokban találkoztam néha-néha – meg a kiskunsági tanyavilágban, az alföldi települések templomaiban.

Ezek után bárcsak jelenthetném Neked, Menyus bácsi, hogy a nagy magyar áztatóban minden rendben.

– Hiszen húsz év után megint kiállításod van a Vigadó Galériában, igaz méltatlanul csak néhány napig.

– Bár Supka Magdolna monográfiájának kézirata csak évtizedes fektetés után kerülhetett nyomdába, jelenhetett meg, ma már megérte a 2. kiadást is.

– Nem szűnt meg állandó kiállításod a kecskeméti Cifrapalotában, de az egyik termet az épületromlás miatt be kellett zárni. (Sajnos még nem hallottam sem hivatalos, sem hivatal nélküli tisztelőidtól, hogy önálló múzeumot, kiállítási épületet érdemelsz, ezért megteszem ezt most én.)

– Legjelentősebb műveid szerencsére közgyűjteményben vannak, hála Bács-Kiskun megyének és valamikori elnökének, Gajdócsi Istvánnak – aki hozzád hasonlóan diplomásként művelte a földet, mielőtt elnök lett, és aki hivatali irodájában a fő helyre tette Gea című festményedet egy olyan korban, amikor egészen másféle képeket illett az irodák falára aggatni.

A sikerek, félsikerek mellett azonban nagy adósság is felhalmozódott az elmúlt évtizedekben. Halálad után húsz évvel sem tudjuk pontosan hány művet, festményt, szobrot, grafikát alkottál. Még a közgyűjteményi tulajdonba került képeidnek is csak a szöveges műtárgyjegyzéke készült el, a feltétlenül szükséges, korszerű digitalizált képtárház, képfeldolgozás pénzühiány miatt még várat magára, a több ezres grafikai gyűjtemény pedig feldolgozatlan.

Nem Neked, hanem magunknak és gyerekeinknek tartozunk ezeknek a feladatoknak a teljesítésével. Ha most a milleniumi milliárdos pénzkavalkádban sem jut pénz és energia munkásságod tisztos számbavételére, akkor ez nem bocsánatos bűn.

Te, aki elég küzdelemben vettél részt az életedben, tisztában vagy azzal, hogy a hősiesség talán nem más, mint egy másik kifejezés a szerencsére. Háborúskodások a művészetben is mindig lesznek, amíg léteznek művészettörténészek, akik saját ketreceik védelmében kirobbantják azokat. A kérdés csak az Menyus bácsi, vajon mindig lesznek-e hősök is?

Tudjuk, felfogtuk-e egyáltalán, ki vagy Te? Teljesen felesleges Téged akármelyik élő vagy halott képzőművészhez, festőhöz, szobrászhoz hasonlítani, mert a Te sajátosságod a képzőművészetben az, hogy unikális vagy.

Egyetlen kor- és szellemtársadnak Gabriel García Márquezet vélem, akinek az irodalmi műveiben ugyanolyan érzékletesen és gyönyörűen kerül egymás mellé a valóságos és a fantasztikus, műveit ugyanúgy szabadon járja át a képzelet, és röppen el akadálytalanul a rendkívüli felé, mint a Te művészetedben.

Nem ismerted Márquezet, mégis akaratlanul is neki üzentél a *Betlehemesek* képedről így vallottál: „Muszáj volt megfesteni – ki látott ilyen csodát, parasztot gatyában, kalapban, szárnnyal.”

71 évesen találkozhattál először a tengerrel. Tengerparti gondolataid testvéri gondolatok Márquezéivel: „A mélyben a mosott kövekben láttam meg az ősök szép alakját, azokat, akik örökké számon fogják kérni a barbárságot a civilizációtól. Még a művészet sem ad jogot arra, hogy elbánjunk velük, hogy ne élhessenek velünk állandóan a gondolatainkban, a tetteinkben.”

A legutóbbi nagyszerű brüsszeli kiállításod helyszíne egy erdőszéli kolostor-múzeum volt. Fiatal igazgatója Vincent van Hamme mondta: „Úgy gondolom, ennek a festőnek van egy története, amely engem megérintett.”

Így igaz. Ennek a festőnek – Neked – van egy történeted, amelyet Gabriel García Márquez meg is írt, bár ő sem ismert Téged. *Öregúr nagy szárnyakkal* című elbeszélésével nekünk üzent. Néhány gondolatát lejegyeztem Neked:

„Az esőzés harmadik napján Pelayo... visszafelé tartott a házba. Csak amikor egészen a közelébe ért, akkor látta, hogy egy öregember fekszik arccal elterülve a latyokban, és bárhogy erőlködik, képtelen feltápáskodni, mert megakadályozzák hatalmas szárnyai. A szárnyai... lepték meg leginkább: olyan természetesen illeszkedtek tökéletesen emberi szervezetéhez, hogy már-már az volt érthetetlen, miért nincs szárnya a többi embernek. Pelayo e szörnyűségtől megrémülve hanyatt-homlok rohant Elisendáért, a feleségéért. Addig-addig nézték, olyan figyelemmel, hogy mire ámulatukból felocsúdtak, már meg is barátkoztak vele. Olyannyira, hogy még szólni is mertek hozzá, és ő válaszolt is, igaz ugyan, hogy valami érthetetlen dialektusban. A biztonság kedvéért azért áthívták a szomszédasszonyt, aki szakértő volt az élet és a halál minden dolgában.

– Angyal ez – mondta rá –... de olyan öreg már szegény, hogy földhöz csapta az esőt” [...]

Arra nézve még a mindentudó szomszédasszonynak sem volt semmi bölcs tanácsa, hogy mihez kezdjenek egy halott angyallal.

Ám nemcsak túlélte élete legnehezebb telét, hanem valósággal újjászületett, mire a nap kisütött. Egyik reggel Elisenda éppen hagymát szeletelt az ebédhez... Kinézett a kertre nyíló ablakon és rajtakapta az angyalt, amint a szárnyait próbálgatja. Olyan esetlen volt, hogy kiszaggatta az egész veteményt, s már-már földöntötte a fészert azzal az eszeveszett, szemet kápráztató szárnycsapkodással. Végül mégis fölemelkedett. S mikor ez végül sikerült, elszállt a falu házai fölött. Elisenda felsóhajtott a megkönnyebbüléstől, az angyal és a maga nevében. Követte szemével, míg az egész hagymát föl nem vágta és követte még akkor is, amikor már nem is láthatta, követte, mert életének megrontója volt immár, hanem egy képzeletbeli pont a tenger horizontján.”

Drága angyalszárnyú Menyus Bácsi! Adjon a Teremtő Neked nyugalmat és békességet, mert megérdemled. De ne adjon nyugalmat, csak haladékot, mindazoknak, akik még adósaid.

Pintér Lajos

Medalion

/ Tóth Menyhért, Szalay Lajos

Nemzedéktársak voltak. Talán évfolyamtársak egykor a Főiskolán. Kapcsolatukról mégsem tudunk semmit.

Mégsem tudnánk, ha 1981-es interjújában, melyet Szalayval készített Sümegi György, s mely épp a Forrásban jelent meg, nem kérdezett volna rá a joggal kíváncsi riporter.

„A végtelenséget realizáló művészetben ma talán az egyetlen jelenség Tóth Menyhért” – válaszolta Szalay Lajos. Szép, szép ez a művészettörténetietlen, de csodálatosan pontos kifejezés: „végtelenséget realizáló művészet”.

Tóth Menyhért jellemzése telitalálat.

Sorok még a beszélgetésből: „Itt értünk valamit, és még két művésznél, aztán a magyar művészet el is tűnt. Csontváry... Derkovits.” Tehát a Szalay Lajos-i töredékes vallomás szerint számára itt érhető tetten a 20. század magyar művészete, e hármasságban: Csontváry-Derkovits-Tóth Menyhért.

Szép ez a művészettörténeti apró üzenet. De hadd mondok el ezzel összecsengően a magam gyűjtését is mellé.

A riport ideje táján történt, az 1980-as évek elején. Szalay Lajos egyszercsak belépett a kecskeméti, vasútkerti Múzeum épületébe, és keresett valakit. A portai ügyeletes megismerte, és nagy örömmel üdvözölte. Honnan? – kérdezte Tőle. New Yorkból – felelte.

Előkerültek a Múzeum munkatársai, laponként tépték ki Szalay rajzait az Új Írásból, szignáltatták vele. Körbeülték, és nemsokára Tóth Menyhértra terelődött a szó.

Köszönet nekik, hogy húsz év távolából megőrizték Szalay Lajos szavait, s köszönet, hogy lejegyzésre nekem is továbbadták. Íme mondata Tóth Menyhérről:

„Az ember azt hinné, itt a Jóisten csámborog, csak egy kicsit csámpásan...”

Bánszky Pál

Népi szobrászat – 2000

Népi szobrászatunk első érdemi összefoglalására Andrassy Kurta János szobrászművész vállalkozott *A magyar nép szobrászata* című, Misztótfalusi kiadásában 1944-ben megjelent könyvében. Bevezető gondolatként a következőt írja: „A népművészetet, és vele együtt a népi szobrászatot is, eddig csak az etnográfia tárgykörének tekintették... Az etnográfusok természetesen csak annyiban foglalkoztak velük, amennyiben tárgykörük megkívánta. Ez természetes is. A népi plasztika, bár szerves része a népművészetnek, mégis inkább a képzőművészet tárgykörébe tartozik. Szemléleténél azonban mindig a népművészet teljességével együtt kell nézni, mert csak így válik érthetővé formai és szellemi stílusa, így határozható meg.”

A XIX. században általában a használati tárgyakhoz tapadtak a plasztikai részek. Így faragópadhoz, kézbe illeszkedő fogókhöz, botokhoz, csanakok fogóihoz. Valójában csak az egyházi és a szakrális jellegű szobrok számítanak már ebben az időszakban is kivételnek.

A XX. század első felében már mutatkoznak a változás első jelei, amikor a visszaszorulóban lévő használati tárgyak helyét kezdi elfoglalni az esztétikai célzatú, vagy éppen szobor jellegű faragások. Visszatérő témává válik például a szántás-vetés és a kenyérszégés. Amíg a görögégnél a nemzeti ideált a meztelen atléta alakja jelképezte, addig nálunk a lelkek mélyén az etnikum, illetve az ősi szabadság ideáljaként a pásztor, tehát a juhász, gulyás, kondás, illetve a csikós alakja vált jellemzővé.

A tematikán túl az alkotók egy része ösztönösen is kapcsolódik a hagyományhoz, a népművészet világához. Ilyen kötődésre figyelhetünk fel a gyakori archaikus, például frontális kompozíciós megoldásokban, s abban, hogy a legkisebb mértékben sem jelentkezik a naturális szemlélet, s nem törekszenek a portrészerű ábrázolásra sem.

A XX. század második felében új lendületet vett – mind mennyiségében, mind színvonalában – a hagyományhoz kapcsolódó népi szobrászat. Az I. országos pályázaton, és annak 1974-ben Debrecenben megrendezett kiállításán, a bíráló bizottság válogatását követően 118 szoborfaragás került bemutatásra. Ennek a pályázatnak lett felfedeztetje az I. díjas *Őrsi Imre*. A II. és a III. országos pályázatokból a válogatást követő kiállítás 1991-ben és 1996-ban Kecskeméten került bemutatásra kiemelt I. díjasaival, *Zsítva Miklóssal* és *Répás Jánossal*.

2000-ben – a kereszténység 2000 éves történetéhez, és a magyar államiság 1000 éves múltjához kapcsolódóan – a Pesti Vigadó Galériája és a Dunaföldvári Faragó Galéria adott otthont a IV. Országos Népi Szobrászat pályázat java anyagának. A pályázók körében mindig újabb és újabb alkotók tűnnek fel. Most is a 38 alkotó több mint fele először pályázott. A népi szobrászat a hivatásos művésztől eltérő előfeltételek mellett, más környezetben, más technikai adottságokkal, a szakmai előképzettség tekintetében is eltérő módon jön létre. Munkáiknak eltér a társadalmi rendeltetése is. A szoborfaragó emberek legtöbbször ez a tevékenység nem megélhetési kérdés, hanem lelki szükségletből, valami belső kényszernek engedve fejezik ki magukat, s ezért képesek – az ajánlott témák elfogadása esetében is – olyan ismeretlen belső világot feltárni, amitől többet tudunk meg magunkról és az emberiségről.

A most két első díjat kapott személy 70 év körüli alkotó. *Vastag János* Stáció jelenetsora 14 rajztáblányi felületen 93 darab 25-30 cm magas szoborfigurát vonultat fel, plasztikailag igényes, realista szemléletű, de nem naturális megoldásban. (Ez a szoboreggyüttes bármelyik egyházi kiállítás vagy templom díszére válna!) *Erdélyi Tibor* a kereszténység történetéhez kapcsolódó monumentális szobrainak újszerű látásmódjával tűnt ki. Ebbe a tematikába illőnek érezte a két méter magas diófából faragott Sámán című, sajátos attributumokkal ellátott szobrát. A plasztika vizuális nyelvének lehetőségével élve, negatív faragással jelölte Krisztus keresztre feszített alakját, a keresztfára ültetve a „Mester nélkül” maradt „Apostolok”-at. Az „Inkvizíció” című szobra hatalmas tömegében (108 x 60 cm-es cseresznyefában) a fa természetes torzulásait felhasználva, groteszkbe hajló figuráival, az inkvizíciót képviselő keresztvivővel és áldozataival, az alakok torz kavalkádjával képes kifejezni a kereszténység történetének ma már hivatalosan is elítélt rémtetteit. Akadt olyan alkotó is – *Jobbágy György* –, aki 88 évesen jelentkezett először országos pályázaton, különösen szép, s talán leginkább archaikusnak tűnő és festett felületet idéző szobraival. Korábban hangszereket, hegedűt, citerát és agyagszobrokat is készített, képeket festett, szobrot faragott és verseket írt, 4 évi frontot, további 4 évi orosz hadifogságot is megélt alkotóember. A következő vallomása bepillantást enged alkotómódszerébe is: „Addig faragom a szobrot, amíg a rám visszatekintő alak szemében nem pillant rám a lelke... A keresztre feszített Jézus tenyerébe meg nem vertem szeget, s ezért örökkön élő maradt.” (Jobbágy György szoborkollekciója II. díjban részesült.)

Csepeli István – ugyancsak II. díjas elismerésével – azokat az alkotókat képviselte a IV. Országos Népi Szobrászati kiállításon, akik a gyökereket őrizve a professzionális szobrászat irányába tartanak. Egyik domborműve a népművészet klasszikus alakját, Király Zsiga emlékét idézi, a cseresznye és juharfából készült Gyökerek című munkája is visszaül népművészeti kötődésére. A gesztenyefából készült, egymásba kapcsolódó szarvasagancs szerkezetű műve ezzel a formai absztrakcióval nyert képzőművészeti értelmezést. Címe: Magyarok.

A kiállításon több tehetséges szoborfaragó egyéniség mutatta be munkáit, többek között *Bagi András*, *Gyursó Pál*, *Darázs István*, *Fülöp Tibor*, *Kajla Ferenc*, *Koncz Vilmos*, *Mechler Péter*, *Mónus Béla*, *Nagy András*, *Orisek Ferenc*, *Szakács Sándor*, *Ráb Györgyné* és *Tyukodi László*.

Ezt a kiállítást több mint hat hónapon keresztül tekinthette meg az érdeklődő közönség, tavasszal a Pesti Vigadó Galériában, majd október 15-ig a Dunaföldvári Faragó Galériában.

Fontosnak tűnik néhány vendégkönyvi bejegyzést is közkinccsé tenni a *Vigadóbeli* fogadtatásról: „Nem számítottam ilyen nagyszabású ünnepi kiállításra, nagyon értékes, szívet melengető kiállítás. Mindig fogok emlékezni rá!” (Siklós Katalin) „A mai világban olyan nagy szükség van arra, hogy megerősítést kapjon, hogy magyarok vagyunk, és hogy nagyszerű és csodálatos dolog ehhez a nemzethez, kultúrához tartozni. Hála és köszönet az alkotóknak!” (Mitók Melinda) „Nagyon szép és színvonalas a kiállítás. Méltó a millenniumi évhez, és aktuális a húsvéthoz. Öröm volt végignézni.” (Rádi Andrásné) „Kis nép, kis tárgyak, nagy gondolatok, nagy szívek! Jó dolog magyarnak lenni, és azt is megvallani alkotással!” (Nagy Miklósné) „Ilyen felemelően szép kiállítást talán még nem is láttam az utóbbi időben. Minden elismerésem az itt kiállító művészeknek. Ehhez nemcsak szakmai tudás kell, hanem szív és sok szeretet. Adja Isten, hogy még sok ilyen szép szobrot alkossanak, mindnyájunk örömére és felemelkedésére.” (Mosoniné) „Az itt kiállító alkotók nem csupán tehetséges művészek, hanem igaz emberek.” (Kiss János és felesége) „Tök jól!” (Lajos)

Rendkívül fontos tehetségkutató társadalmi funkciót töltenek be az ilyen és hasonló pályázatok, ha a művészet bármilyen műfajában

kerülnek is kiírásra. Hány és hány ember távozik az élők sorából anélkül, hogy életében született adottságaiból eredő képességei nyilvánvalóvá válnának. Az alkotóember felismerése, támogatása társadalmi feladatunk. A képzőművészet területén erre vonatkozóan történtek már kísérletek. 1919-ben például a weimari Bauhaus hat hónap időtartamú előkurzusa az előítéletektől való megszabadulást és az önismeret keresését tűzte ki alapvető céljának. A tanuló fél éven keresztül előre nem dönthette el, hogy ő festő, szobrász, építész stb. pályát választana, hanem különféle tevékenységekkel – kézműves és formatervező művész közreműködésével – többféle anyagban és feladatban próbálta ki önmagát, hogy miben is tudná képességeit a legeredményesebben kifejtetni. Az önismeret kibontakozására – tisztelet a kivételnek – sem a szülők, sem a pedagógusok nincsenek kellően felkészülve. Hiányzanak a legalkalmasabb módszerek, programok. Ki tudja, talán segít ebben a gondban a többszöri kényszerű pályaváltogatás is. És segítenek a különböző művészeti önkifejezésű formák.

Ittész Mihály

Emlékek, találkozások

Vásárhelyi Zoltán (1900-1977)

A címben foglalt első évszám elárulja, miért írok Vásárhelyi Zoltánról: március 12-én volt születésének századik évfordulója. Ilyen alkalomkor jól dokumentált áttekintő pályaképet kellene megrajzolni, gazdagon idézni a korabeli méltatásokból, elhelyezni az ünnepektől életművét szakterületének történetében, felmutatni példáját a mának, és így tovább... Ehelyett – kárhózzáttni való vagy bocsánatos eljárás?, nem tudom – inkább néhány személyes élmény feljegyzésével kísérlem meg, hogy néhány téglával hozzájáruljak a százados emlékműhöz. Az élmények egy része természetesen nem volt s nem lehet csak a sajátom, hisz többen, sokan voltak, lehettek részesei. Bennem így maradtak meg, ma így látom őket, így tudom felidézni saját emlékezetemből, (de a tárgyyszerűség érdekében természetesen korabeli dokumentumokat, szakirodalmi forrásokat is segítségül hívok). Remélem, hogy mindig, minden formában megmarad bennük főszereplőnek Vásárhelyi Zoltán, s nem tolakszik előtérbe az emlékező...

Vásárhelyi Zoltánt először 1955. december 18-án láttam vezényelni. A győri Zeneművészeti Szakiskola növendéke voltam. Az iskola jóvoltából meghallgathattuk a budapesti Zeneakadémián a *Zrínyi szövege* hangversenytermi bemutatóját. A mű kottája rövidesen megjelent, s így a következő, 1956-57-es tanévben volt Vásárhelyi-tanítvány karnagy-tanárunk, Szabó Miklós vezetésével nekifoghattunk a mély értelmű és hatalmas karmű tanulásának (amit persze hamarosan félbeszakított a tiltás, melyet a mű „titkos” – vagy nagyon is nyilvánvaló és időszerű – mondanivalója váltott ki). A nyomtatott kottában ott olvashattuk a zeneszerző kézírásának hasonmásával a feleségének szóló ajánlást és még egy mondatot: *Köszönetem az első előadás remeklőinek: Palló Imrének és a Vásárhelyi Zoltán vezette M. Rádió énekkarnak*. Akkor még nem sejtettem, hogy másfél év múlva magam is a Vásárhelyi-növendékek népes táborának leszek tagja...

A karvezetés oktatása általában kétféle órán történik a Zeneművészeti Főiskolán: az alapvető felkészülést segíti a néhány fős csoportokban folyó munka, amikor a kórust a zongora helyettesíti; a kargyakorlat órákon már a diákok kisebb-nagyobb kórusa a vezénylest gyakorló „hangszere”. 1958-ban takarékosági okok miatt az előbbi formát éppen mellőzték. Így lehettem huszadmagammal Vásárhelyi Zoltán karvezető tanítványa csütörtök esténként két órára. Kargyakorlat óráinkat továbbra is Vásárhelyi tanár úr, ahogy a tanszakon mindenki csak emlegette: „az Öreg” vezette, azután, hogy a zongorás karvezetés órákat ismét bevezették a következő tanévben (e tárgy tanára Párkai István lett a mi évfolyamunknál).

Vásárhelyi szigorúan megkövetelte új darabjaink alapos tudását: fejből kellett mindent vezényelni, de ezt megelőzően a szövegek „felmondásával” bizonyítani is kellett felkészültségünket. Igen nagy gondot fordított arra, hogy a különböző zenei karaktereknek megfelelően változóképes legyen a vezényletünk, s amennyire csak lehet, független az „ütemező” jobb kéz és az „értelmező” bal kéz mozgása. Sokszor magyarázta a tudatos vezénylő mozdulatok kialakításához szükséges anatómiai részleteket, a kar s a vállöv szerkezetét, működését. Persze maga is sokszor megmutatta, hogyan is gondolja, hogy a megfelelő hangzás és a különböző karakterek előhívásához a kórustól mit tart megfelelő mozdulatnak. Igen fontosnak tartotta, hogy a karvezető arca élő, mimikájában kifejező legyen. Gyakran mondta, főleg riadt lány-növendékeknek: „Legalább a szöveget mondja a kórossal, aranyoskám, ne legyen az arca olyan kifejezéstelen!” (Saját magának erre a „segédeszközre” igazán nem volt szüksége; inkább valamilyen furcsa, diszsonáns morgást hallatott, mintha magában a kórus minden szövegét egymaga akarta volna énekelni). Ha valakinek nagyon nem sikerült életre kelteni a zeneművet, s ő megmutatott valamilyen „fogást”, akkor nem egyszer felzúgott az egész kórus: „Tanár úr, tessék eldírítani!”. S ha Vásárhelyi kötélnek állt, hogy végigvezényeljen egy egész művet, ott az órákon zenei csodák történhettek, s történtek is! (Néha meg valakinek az ügyetlenkedésén vagy fegyelmezetlenségünkön felbosszankodva faképnél hagyta az osztályt, s csak egy rumos feketekávéval felfrissítve magát tért vissza, hogy befejezze az órát.) Tanítványai sikerének egyébként örült, a jól megoldott feladatokat, koncert vezényleteket elismerte, megdicsérte, a diplomakoncerten készült fényképre szívesen írt néhány jó szót...

Valamikor a Zeneakadémián, majd a Zeneművészeti Főiskolán (a neve változott, s rangban lépett előre) kitűnő, nagyszabású produkciókra is képes kórus működött. Miért, miért se – ahogy Vásárhelyi maga is megállapította egy 1973-as beadványában – „a Főiskolai Kórus 1945-től 1959-ig gyakorlatilag szünetelt”. 1959 szeptemberében azonban Szabó Ferenc főigazgató rendelkezése nyomán újra megindult az énekkari munka, amelyben a középiskolai énektanár- és karvezetőképző tanszak növendékein kívül más tanszakok hallgatóinak is részt kellett venniük. Attól kezdve e kórus volt Vásárhelyi Zoltán együttese (tudtommal az előző évszamban vált meg a Rádió Énekkartól). Nem tudom pontosan felidézni, mi mindent énekeltek a négy év során, de néhány mű, szereplés emlékezetembe vésődött. Ezekről szólva talán el tudom mondani, milyennek láttam (láttuk) Vásárhelyi Zoltánt, az előadóművészt.

Abból, ahogy velünk, a Zeneművészeti Főiskola kórusával foglalkozott, aligha lehet következtetni arra, hogy hogyan dolgozott hajdan műkedvelő énekeseivel a Kecskeméti Városi Dalárdában, vagy később a budapesti munkaskórusokkal. A Főiskolán nem kellett bizonyos alapvető kórustechnikai, kottaolvasási, zenei kérdésekkel foglalkoznia. Egyrészt azért nem, mert eleve adott dolgok voltak, hiszen hivatásos zenészek készülő fiatalokból állt a kórus; másrészt azért nem, mert a hangképző gyakorlatokhoz vagy más előkészítő feladatokhoz megvolt a segítsége. Szinte rögtön a kidolgozáshoz kezdhették, amikor új művet tűzött műsorra.

Itt érdemes néhány szót szólni a repertoárról. Azt valahogy már akkoriban is tudtam, tudtuk, hogy nagy tekintélyű tanárunk hatalmas, valóban úttörő munkát végzett az 1930-as években kecskeméti kórusával (helyesebben: kórusaival, mert mielőtt a Városi Dalárda karnagyja lett 1933-ban, vezette a Városi Zeneiskola egész éjjel alatt működő kórust, előbb nőikarként, majd vegyes kórossá fejlesztve is). Igazán azonban csak sokkal később, Kecskemét zenei életének emlékeivel is foglalkozva vált világossá számomra, hogy milyen széles körből válogatta műsorát Vásárhelyi Zoltán már pályája elején is (nevezetessé tették itteni működését a régi mesterek, például Schütz és Purcell műveinek magyarországi bemutatói, nemcsak a Kodály és Bartók ősbemutatók). A tanítványok számára is természetes volt, hogy a megtanulandó műveket a kórusirodalom egészéből válogassuk. A 15-16. századtól a kortársakig. Tanárunk példát mutatott abban is, hogy ritkaságokon és újdonságokon sajátítsuk el a különböző zenei stílusokat. Francia barokk operakórusok, ritkán hallható romantikus kompozíciók, új magyar darabok egyaránt helyet kaptak a tanulni, énekelni valók között, persze az alapvető régi kórusirodalom és Kodály meg Bartók remekei mellett. Ezekben aztán igazán otthon volt Mesterünk, ahogy a romantika is igen közel állt lobogó, szenvedélyes egyéniségéhez. Schumann és Brahms kórusművei biztosan nagy helyet kaptak a szívében. E zeneköltők lágyan elomló vagy szenvedélyes, máskor meg melankolikus vagy éppen energikusan táncos tételei színes

csokrokban szólaltak meg keze alatt. Emlékezetesek persze Mozart kis nótturnói is, ahogy kamarazenei finomsággal keltette életre a meglehetősen nagy létszámú kórusral a rádió mikrofonjai előtt. A csúcspontot azonban éppen azok a nagy magyar művek jelentették, amelyek közül nem egyet valamikor ő tartott keresztvíz alá, úgy értem, ő mutatott be a kecskeméti hőskorban. Énekeltük Bartók hatalmas, négy tételes *Magyar népdalok* című ciklusát és Kodály fenséges népdalszvitjét, a *Mátrai képeket*. Szerencsére olykor még a kötelező protokollszerepléseket is élménnyé tehetette például ez utóbbi mű előadása.

Ha nem is a *Mátrai képekkel*, de Kodály műveivel is ékeskedett az a koncertműsor, amely a Zeneművészeti Főiskola kórusának tagjaként engem is először Kecskemétre hozott. Emlékezetemben kutatva próbáltam meghatározni, mikor is történhetett ez. Úgy gondoltam, 1962 tavaszán, talán éppen április 4-én. Műsorom nem lévén, a könyvtári folyóiratolvasásban fellapoztam a korabeli Petőfi Népe-számokat. Mindössze egy apró híradást találtam róla a március 31-i, szombati számban a *Felszabadulásunk 17. évfordulójának méltó megünneplésére készül megyénk lakossága* című cikkben: az április 4-ére tervezett politikai és protokolláris események ismertetése között egy mondat hívta fel a figyelmet a kulturális eseményre: „Délelőtt 11 órakor pedig a Zeneművészeti Főiskola vegyes kara és a debreceni filharmonikusok zenekara ad ünnepi hangversenyt *Vásárhelyi Zoltán* vezényletével”. Az igazat megvallva a vendégzenekar szerepléséről nem tudok, úgy emlékszem magunk adtuk a teljes műsort. Bizonyára karnagyunknak kivételes öröme szolgál, hogy szülővárosában, hajdani szép sikerei és – Kodály szavával szólva – közönytörő munkálkodása színhelyén léphetett fel ifjakból álló énekkarával. A számos ihletett Vásárhelyi-koncert emléke között ez bizonyos, hogy az egyik, ha nem a legmaradandóbb számomra. Azt hiszem a még kölyök költőzseni, Weöres Sándor versére írott megrázó szépségű *Öreg* volt a hajdani kecskeméti újdonságok közül az egyik műsorszámunk, a másik pedig bizonyosan a *Jézus és a kufárok* című motetta. (Mindkettőt az 1934-es Hírös Hét nevezetes kórusangversenyén vitte közönség elé először Vásárhelyi Zoltán a Kecskeméti Városi Dalárdával.) A közönségsiker biztosan megvolt, de alig tudok rá visszaemlékezni, mert az él bennem, ahogy Vásárhelyi szuggesztív vezénylese szinte odacövekelte a kórust a dobogóhoz. Fantasztikus feszültséggel izzott fel Kodály muzsikája: a költői-festői látomást prófétai harag és krisztusi szelídség járta át, és fenséges rácsodálkozás fejezte be. A páratlan feszültségre és a karnagy megbűvölő szellemi-zenei jelenlétére mi sem volt jellemzőbb, mint az, hogy egy pillanatban, amikor a mű főpapok és írástudók Jézus elleni acsarkodásáról beszél, egy félreérthető vezénylő mozdulat ellenére nem borult fel a darab, hanem – a megszokottól ugyan eltérő, annál gyorsabb tempóban – az egész énekkar egy emberként követte karnagyát. A műsor könnyedebb részét aztán egy Brahms *Magyarországi cigánydalok* című sorozatából válogatott csokor jelentette Párkai István nagyszerű zongorakíséretével.

Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy Vásárhelyi úgynevezett „feldobós” és ösztönös-impulzív művész volt. Kétségtelen, hogy megvolt ez is benne. De próbái, magyarázatai inkább úgy mutatták be, mint akinek igen tudatosan átgondolt elképzelései vannak egy zenemű életre keltéséről, zenei és költői, esetleg vélt vagy valós dramatikus tartalmáról. (Fennmaradt néhány vázlatra jellegzetes energikus, dőlő írásával, például az évekig elmaradhatatlan zöld tintával, amelyek egyes művek előadására való felkészülésének dokumentumai.) Aztán mindent ennek a határozottan felépített gondolatnak rendelt alá. De igényes volt a végtelenségig a hangzást illetően is. Ezt azonban nem holmi énektechnikai trükkök segítségével próbálta meg elérni (akkoriban már valószínűleg nem is tudott volna előénekléssel példát mutatni agyoncigarettázott, rekedtes hangjával). De a belső hallásában megszületett hangzást, hangszíneket mégiscsak előhívta az énekesek torkából. Képes volt hosszú perceket eltölteni azzal például, hogy a Mátrai képek első részét, a Vidróczki balladát lezáró különös akkord (mely egyúttal átkötést jelent a másik történet dalaihoz) lidércfényszerűen, foszforeszkáló hangszínnel szólaljon meg. Sztanyiszlavszkijra szóban is, írásban is szívesen hivatkozott. A nagy orosz rendező elméletét vallotta, hogy egy alak, egy szituáció hiteles megteremtéséhez mindent kell tudni róla, még azt is, ami nincs beleírva a műbe. Kedvenc hasonlata volt a művészi megjelenítés megalapozásához, a „szerep” megfogalmazásához egy olyan gúla vagy kúp, amelynek alsó, legszélesebb része a gondolati (és érzelmi) alap, a középső réteg az érthető, kifejező szövegmondás, és csak a legfelső, teljesen elkényesded rész – a jéghegy csúcsa – az éneklés, mely magasabb szintre emeli az előbbi tényezőket.

Írott formában egy Kodály intézeti évkönyv szerkesztésekor, már Vásárhelyi Zoltán halála után találkoztam ezzel a gondolattal. Érdekes módon éppen Brahms és Kodály műveiből választotta Vásárhelyi a példákat, magavezenylete Rádió Kórus felvételeket, amelyekkel megvilágította elméletét és karvezetői gyakorlatát *Élményszerű előadás a kórusművészetben és ennek előkészítése a próbákon* című értekezésében. Mindez pedig történt 1970. április 16-án, abból az alkalomból, hogy a Tanár urat a kecskeméti Katona József Társaság tiszteletbeli tagjává választotta. (A dolgot csak 1982-ben jelent meg.) Az esemény előkészítésére a Petőfi Népe két híradást közölt. Az április 15-i, szerdai szám így: „*Vásárhelyi Zoltán köszöntése*. Kecskeméten élt, és hosszú évtizedekig itt dolgozott a Kossuth-díjas Vásárhelyi Zoltán, a Magyar Népköztársaság kiváló művésze. Holnap a Városi Művelődési Központban este fél hat órai kezdettel műsorral köszönti Kecskemét a 70 éves alkotót.” Az ünnepségnek, tiszteletadásnak szánt rendezvény napján ismét felhívta az újság a figyelmet az eseményre, szerzői estként tüntetve azt fel. Majd ezt írta a lap: „A kiváló karnagy ezúton is kéri azokat a dalosokat, akik valaha, valamelyik kecskeméti kórusban énekeltek, hogy minél többen keressék meg a műsor után. Szeretné velük együtt feleleveníteni a régi énekkari időkét, szeretné megtudni mi történt egykori dalosaival.”

Nemcsak az eddig említett alkalmakkor szólította haza a szülőváros nagyhírű fiát. Filmszalag őzi a hatvanas évek közepéről, hogy az ének-zenei iskola akkor új Katona József téri épületének előcsarnokában az egyesített iskolai gyermekkar élén Kodály Villójt vezényli. 1972-ben pedig a II. Nemzetközi Kodály Szeminárium második felének kórusfoglalkozásait vezette. A hangversenyről beszámolót író Körber Tivadar az augusztus 22-i Petőfi Népében így írt: a záró hangversenyen „a hallgatóság együttesen is számot adott önmagának és a szeminárium vezetőinek a karénekkorokon tanultakról: Vásárhelyi Zoltán vezénylete alatt Kodály öt vegyes kari művének előéneklésével búcsúztak a résztvevők...” Tudomásom szerint ez volt az utolsó alkalom, amikor Vásárhelyi Zoltán Kecskeméten vezényelt. Szép búcsú... – mondhatnánk.

Azonban meg kell még egy, a valóban utolsó látogatásáról emlékezni. Egy egészen rövid, de fényképes cikkrészlet adta hírül a Petőfi Népe, 1976. november 9-i, keddi számában, hogy a Városi Tanács Kodály Zoltán emlékéremet adományozott Vásárhelyi Zoltánnak. Két nappal korábban, november 7-én az előzetes hír így szólt: „*Vásárhelyi Zoltán Kecskemétre jön*. Vásárhelyi Zoltán Kossuth-díjas karnagy, a kecskeméti Városi Dalárda hajdani nagyhírű vezetője hétfőn délután 5 órakor a Megyei Művelődési Központ művészklubjában találkozik az egykori kórus tagjaival. Az érdekesnek ígérkező beszélgetés résztvevői megtekinthetik az erre az alkalomra rendezett, Vásárhelyi Zoltán működését bemutató kiállítást is.”

Ezen már ott voltam, s az a megtiszteltetés ért, hogy a volt Vásárhelyi tanítványok nevében szólhattam – az évek során szép számmal megfordultak Kecskeméten, s ma is többen élnek és dolgoznak itt. Hadd jegyezzek föl legalább két nevet, azokat, akik legrégebb óta gazdagítják a kecskeméti zenei életet többek között karvezetői munkájukkal is, Vásárhelyi Zoltán örökségét, tanításait is képviselve: Pejtsikné Párdányi Judit és Erdei Péter. Érdekes volt látni s hallani az idős mestert régi dalosai, kollégái, barátai között. Különösen szívesen beszélgetett el Nemesszeghy Lajossal, Joós Ferencsel. Még némi vita is kialakult az emlékezők között, hogy egy s más esemény pontosan mikor és hogyan is zajlott le. Akkor, ott is megérezhettük, hogy mennyire meghatározó volt számára a kecskeméti másfél évtized, amely Kodály tanácsára az énekkari munka jegyében telt el, de nem kizárólagosan. Amint az Heltai Nándornak az In memoriam Vásárhelyi Zoltán című Kodály intézeti kiadványban közölt részletező oknyomozó cikkéből és a

kötet más írásaiból is kiderül, a zeneiskolai hegedűtanárnak hazatért Vásárhelyi a kor szavának engedelmességgel sokféle feladatra vállalkozott, tanult mesterségétől a hegedüléstől, a koncertszereplésektől kezdve a népdalgyűjtésen és a jó tollra valló mozgósító vagy új műveket népszerűsítő cikkek írásán át a komponálásig, és persze mindennek felett a karvezető munkáig. Ez volt és maradt legsajátabb területe. Ebben volt egyfelől vállalkozó kedvű, sőt bátor hőse a magyar zeneművészet egyik nagy korszakának, másfelől iskolateremtő mester. Ha a negyvenes évek elején a küzdelembe belefáradva, megkeseredett szívvel ment is el Kecskemétre, szülővárosához mindig szeretet kötötte. Igen nagyra értékelte azt a munkát, amelyet Nemesszeghy Lajosné Szentkirályi Márta végzett. De Vásárhelyi Zoltán nem csak helyi nagysága a zeneművészetnek. Egy nagy nemzedék, az újítók második nagy generációjának tagjaként nevét a huszadik századi magyar zeneművészet aranykönyvébe kell írni. Művészetét szerencsére jó néhány hangfelvétel és rádiófelvétel őrzi. S ha változnak is az előadói ideálok, zenészeknek és a kórusmuzsika kedvelőinek tudniuk kell: a népzeneből megújult magyar karművészetben Vásárhelyi Zoltán előadóművészete, felfogása mindig az egyik követésre méltó példa marad. Ha most róla szólunk, valóban egy zenetörténeti jelentőségű személyiségre emlékezünk születésének centenáriumán.

100 éve született Vásárhelyi Zoltán

404 not found

Nagy Imre

A Rejtőzködő

(Orosz László *A Bánk bán értelmezéseinek története* című könyvét olvasva)

Az irodalmi művekhez hozzátartoznak értelmezéseik is, mint üstököshöz a csóvjája. Ezáltal a recepció, a mű befogadása nem csupán követi a produkciót, az alkotás létrehozását, hiszen az értelmezés egy-egy fejleménye valamiként a szöveg létezésének részesévé is válik, így maga is produkcióként jelenik meg, amely valójában meg is előzi az olvasás által újra és újra létezésbe hozott művet, valamint a szövegre vetett későbbi pillantásokat. A *Bánk bán* értelmezéseinek története tehát a *Bánk bán* története is, s mint história egyszerre zajlik az idő két dimenziójában: együtt a kronológiai folyamattal, s ugyanakkor visszafelé hullámozva is, minthogy az értelmezések fejleményei és természetesen magának a drámairodalomnak friss termései folyamatosan „átírják” az egykori művet, befolyásolva ezzel a később visszapillantó szemek érzékenységét is. Az a negatív tónusú, ám formátumos királyportré például, amelyet Sándor Iván rajzol *Vég-semmiség* című könyvében II. Endréről, vagy az a megrendítően abszurd látomás, amit Spiró György vetít elénk egy másik Katona-mű, a *Jeruzsálem pusztulása* parafrázisaként, szükségképpen módosítja a korábbi szerzővel kapcsolatos élményünk alakulását, még akkor is – s leginkább éppen akkor –, ha vitatkozunk ezen későbbi munkák szemléletével.

Mindebből talán az is kitűnik, hogy a *Bánk bán* értelmezéseinek történetét igazán az a szerző hivatott megírni, aki maga is benne áll ebben a folyamatban, ám arra is képes, hogy konstruktív jelenlétét, termékeny nézőpontját tárgyyszerű elfogulatlansággal társítsa: az egyes interpretációkat ne csak (s főként ne) a jelen szempontjából tegye mérlegre, hanem saját koruk szellemi viszonyai közé helyezve, azt figyelve: mit, miért s miért úgy láttak meg az egyes kritikusok az adott műben. A szerzőnek vállalnia kell saját pozícióját, kritikai horizontját, ám el is kell távolodnia ettől, s az alakulástörténetet figyelve a sokak által vizsgált mű szemantikai formálódását regisztrálni – ebben áll feladata. Jelen lenni, s ugyanakkor rejtőzködni.

A fentiek alapján véleményünk szerint *A Bánk bán értelmezéseinek története* című könyv megalkotására Orosz László volt hivatva. Ki más írhatta volna meg e munkát, ha nem ő, aki kedves művéről szóló tanulmányaival s még 1974-ben publikált Katona-monográfiájával többek között éppen azt bizonyította, hogy saját felismeréseit mindig egy komplex recepciós folyamat szerves részének tekinti. Téma és személy találkozásának azonban volt egy másik fontos motívuma is. Hiteles interpretáció (és interpretáció-történet) ugyanis alig képzelhető el szilárd filológiai alapok, szövegkritikai előmunkálatok nélkül, egyaránt beleértve e fogalomkörbe a forráskritikát, az adott szöveget körülvevő intertextuális hálózatnak a feltárását, a nyelvi kontextus tüzetes tanulmányozását, a keletkezéstörténet nyomon követését és annak az elvárási horizontnak az ismeretét, amely a művet egykor fogadta. Inspiráló (s már-már szükségszerű) összefüggésnek tekintjük tehát, hogy az értelmezéstörténet szerzője azonos a *Bánk bán* 1983-ban megjelent kritikai kiadásának sajtó alá rendezőjével.

Orosz László valóban történetet ír abban az értelemben, hogy feltárt anyagát a megértés elmélyülő folyamataként látott kronológiai sorban rendezi el. Ez az időbeli folyamat felfogása szerint huszonöt láncszemet tartalmaz (ezek alkotják a könyv negyedszáz fejezetét), ami jelzi, hogy differenciált látásmódja a recepciótörténeti jelenségekhez való – s szerintünk szükségszerű – közelhajlásból fakad. Úgy véljük azonban, hogy nemcsak a szerző magatartásának és szemléletmódjának, de könyve kompozíciójának is létezik egy rejtett dimenziója. Az értelmezés megközelített és feltárt tényei, miközben górcső alá vételük külön-külön megtörténik, három nagyobb fázisba rendeződnek, szinte észrevétlenül, ám ez a tagolódás mégiscsak benne foglaltatik az elemzett könyv induktív szerkezetében. Jelen fejtegetésünk első részében e fázisok rendjében haladunk.

Az első szakasz a *Bánk bán* keletkezésétől a 19. századi nagy összegezéseig (Arany, Gyulai) és a drámának a századvégi tragikum-vita égboltján való átvonulásáig (Beöthy, Rákosi Jenő, Péterfy) terjed. Ez hozzávetőlegesen az értelmezés 19. századi horizontját képezi, ezt tárgyalja a könyv 1-9. fejezete. Gyulai Pál a tragikus vétség kategóriájának fényében szemlélte a sértett becsület és a nádori kötelesség ütközőpontjába kerülő főhőst, Arany János pedig olyan dramaturgiai rendszer centrumába állította őt, amelynek elemei mindig a rendszer, a szerkezet egészének alárendelve kapnak drámai funkciót; ezért Orosz László találoan nevezte Arany szemléletmódját és elemzési metódusát *strukturálisnak*, noha tüzetesebb boncolgatásba – esetleg az Arany-líra „posztmodernségével” kapcsolatos szakmai fejleményekre kitekintve – nem vállalkozott. Arra így is fény derül, hogy Arany szerint Bánk és Gertrudis jellemrajza kölcsönösen komplementer jelenség abban az értelemben, hogy amit egyikükről állítunk, annak feltétlenül számolnunk kell a következményeivel a másik vonatkozásában. A szöveg szoros olvasásával Arany kimutatta, Gertrudis nem akarhatta, hogy Melinda erőszak áldozatává váljon, amiből adódik, Bánk tragikusan tévedett, mikor feltételezte a királyné közvetlen bűnrészeségét ebben. A tragikumfelfogás alakulásának nyomon követése során rendkívül fontos Orosz Lászlónak az a filológiai megállapítása, miszerint Gyulai Pál monográfiája elkészítésekor felhasználhatta Arany (ez utóbbi által rendelkezésére bocsátott) jegyzeteit.

Ennek a szakasznak három különlegesen fontos tanulsága van, amire a könyv határozottan rámutat. Az első, s talán legmegszívelendőbb minden, a kérdés iránt érdeklődő olvasó, tanár, szakember számára, hogy a *Bánk bán* recepciójában az irodalomtörténeti és színház-történeti aspektus elválaszthatatlan, annál is inkább, mert a mű első kiadása úgyszólván visszhangtalan volt, s így a mű a színházi intézményrendszer közvetítésével vált ismertté, kanonizálásán legkorábban színészek fáradoztak: az 1833-as kassai ősbemutatótól az 1839-es pesti előadásig a reformkor nagy színészgenerációjának legnagyobbjai jeleskedtek a mű meg-és elismertetéséért folytatott küzdelemben (Bánk szerepében Egressy Gábor és Lendvay Márton, Gertrudisként Kántorné és Laborfalvy Róza). Ez a körülmény a darab további sorsát is determinálta: egyrészt e hagyomány folyamatos ápolása által, hiszen később is főként a színház tartotta „életben” a darabot, másrészt pedig e reformkori lelkesedés nagy szerepet játszott abban, hogy a mű – a patrióta színház eszmevilágán, gesztusrendszerén és retorikai szféráján áthaladva – akkor is, és még sokáig, hazafias „nemzeti dráma”-ként értelmeződjön. Beszédes tény az is, hogy a *Bánk bán*-t a reformkorban – a színészek mellett – főként a fiatal írók vallották magukénak, mint például Garay János, aki drámatörténeti áttekintésében először merészelté Katonát Kisfaludy Károly mellé állítani, míg az idősebbek közül néhányan, mint Széchenyi (és ide sorolhatjuk a Garaynál tizenkét évvel idősebb Vörösmartyt is) a maguk nézőpontjából problematikusnak látták a mű tendenciáját, hatásmechanizmusát, jellemrajzát. És nem kevésbé tanulságos annak az esztétikai distanciának Orosz László által történő érzékeltetése, amely a főként színpadon megszületett mű és a kritikai fogadtatás horizontja között feszült, s aminek következtében Gyurmán Adolf kifogásolta a dráma klasszicizáló zártságát, mert ezt ellentétesnek vélte a szerinte inkább extenzív ábrázolást igénylő témával, s hibául rótta fel, hogy a főhős nem ütközik meg az általa

„gyáva zsarnok”-nak tekintett Endrével (mintha Sándor Iván manipuláló, látszatrendet kiravaszzkodó királyfigurája villanna fel távolról), akinek Gyurmán szerint „nem adatott eléggé tevékeny szerep”. (Életképek 1845. nov. 15., 22., 29., idézi Orosz László könyve 29. lapján.) A háttérben nyilvánvalóan a reformkorban népszerű shakespeare-i drámaeszmény és a konfliktusos dráma 19. századi modellje áll.

Az utóélet ezen etapjával kapcsolatosan két további megjegyzést teszünk. Orosz László érzékenyen figyel fel a Honművész kritikusának, Kiss Ivánnak konstruktív megjegyzéseire, illetve az ötödik felvonás esetleges szerzői átdolgozására vonatkozó feltételezésre. A magunk részéről osztjuk a monográfus véleményét: „Katonának annyi írása elveszett, hogy az átdolgozásról való értesülést nem tartjuk teljesen légből kapottnak.” (24.) Rakodczay Pálról alkotott jellemzését viszont kiegészítenénk. Igaz, valóban nem volt mély gondolkodó, de figyelmes olvasót és éles szemű dramaturgot tisztelhetünk benne, akinek számos elgondolkodtató megfigyelést köszönhetünk, így Melinda szerepéről. Ezt egyébként a tőle idézett szöveg is igazolja.

Jelentős fejleménye volt az értelmezések első szakaszának, hogy Abafi Lajos 1880-81-ben kiadta Katona József addig feltárt összes műveit, s bár edíciója szövegkritikai szempontból korántsem makulátlan, mégis nevezetessé tette az a körülmény, hogy a főműnél korábbi drámák belépése a nyomtatott szövegek világába, főként a belső intertextualitás és a dramaturgiai szemlélet alakulása szempontjából, a *Bánk bán* interpretációját is gazdagította, s még inkább gazdagíthatta volna, ha valaki vállalkozik a műfaj történeti háttér feltárására, hiszen ennek a kontextusnak a tanulmányozása immár további kéziratos anyag felkutatása nélkül is lehetségessé vált (a két Kisfaludynak volt már összkiadása, de Bolyai Farkas drámáinak és Ungvárnémeti Tóth *Nárcisz*-ának is létezett nyomtatott szövege), erre a vizsgálatra azonban még jó ideig nem került sor.

A második recepciós szakasz véleményünk szerint (és az elemzett kötet által jelzett összefüggések alapján) a századfordulótól az ötvenes évek fejleményeiig terjed, mely utóbbiak közül Major Tamás és Vámos László rendezéseit emelnénk ki, valamint Solt Andor korrekt, mindmáig nélkülözhetetlen Katona-edícióját 1959-ből (ezt a félszázadot tárgyalja a könyv 10-16. fejezete). E szakasz nevezetes filológiai és színház történeti fejleményeket hozott. Az előbbieket közül megemlíthjük a *Bánk bán* első szövegváltozatának kiadását (Császár Elemér 1913.), a két szöveg összevetésének, a filológia nyelvén szólva: a dinamikus szövegfogalom interpretációs tanulságainak első leszűrését (Barta János 1925.), a mű jegyzetelt kiadásainak megjelenését (Arany János, Péterfy Jenő és Hevesi Sándor kommentárjaival), továbbá a mű idegen nyelvű fordításai közül francia átültetésének (Charles Bigault de Casanove 1908.) és Mohácsi Jenőtől származó német tolmácsolásának publikálását (ennek adatait a könyv 56. lapján tévesen találjuk meg: 1911-ben Berlinben, mint a kritikai kiadásból tudjuk, Vészi József fordítása látott napvilágot, nem pedig Mohácsi Jenőé, ennek kiadási dátuma: 1940.).

A színpadi fejlemények közül Gustavo Salvini 1897-i (tisztas sikert arató) olasz, Max Reinhardt 1911-i (inkább kudarcnak számító) német színreviteleit emeljük ki, valamint Hevesi Sándor rendezéseit (1916., 1924., 1930.), amelyek közül az utóbbi heves vitákat váltott ki. Orosz László figyelmét még az sem kerüli el, hogy 1912-ben Janovics Jenő Kertész Mihály közreműködésével s Jászai Marival Gertrudis szerepében filmet forgatott a *Bánk bán*-ból, és jöhet erről ma már csak néhány fennmaradt képkocka és Zolnai Béla kritikája tanúskodik, a próbálkozás jelentősége mégis rendkívüli, mert Katona művének a huszadik századi, médiatizált világba való átlépése határkövét láthatjuk benne. E téren a monográfus megbízható ízléssel hívja fel a figyelmünket a mű 1984-ben készült, Bozó László által rendezett rádiós változatára. Csak helyeseltetjük a témakör ezen kiszélesítését, hiszen Tinyanovtól Gumbrechtig többen is felvetették a klasszikus irodalom és a marginális formák, illetve a médiumok közti demarkációs vonal megnyitásának szükségességét, bár a téma kapcsán markánsan különböznek a vélemények.

Orosz László tömör, plasztikus ismertetéssel emeli ki Horváth János lélektani szempontú, Barta Jánosnak a szerelmi tematikát kiemelő, és Waldapfel Józsefnek a dráma egyik forrásvidékére, a Sturm und Drang tradíciójára tekintő elemzéseit, ez utóbbi e drámatörténeti hagyománnyal hozza összefüggésbe a hős lelkében dúló harcot az önuralom igénye és a kitörni kész indulatok közt. Egy töprengő gondolattal csatlakozunk a monográfusnak a Zách Klára-eset és a Gertrudis-ügy rokonságára vonatkozó filológusi megjegyzéséhez, miszerint volt olyan vélemény, hogy az 1262-ben egy osztrák verses krónikában felbukkant csábítási és bosszúállási történet azért került a *Képes Krónika*-ba, hogy Melinda „helyettesítse” Zách Klárát, minthogy ennek említése Nagy Lajos idején – a király édesanyjának szerepe miatt – nem volt lehetséges. Kisfaludy Károly *Zách Klára*-jának és a *Bánk bán*-nak dramaturgiai struktúrája között olyanmilyra feltűnő hasonlóság mutatkozik, amit a két mű értékkülönbsége ellenére is észre kell vennünk, így felmerül a kérdés, magyarázhatja-e ezt a tényt (lehet, hogy igen) a két tragikus történet közti rokonság. (Másként olyan kontakt hatást kellene feltételeznünk, amelyre nincs közvetlen filológiai bizonyítékunk.)

A harmadik – mindmáig tartó – fázis tárgyalása során (a 17-25. fejezetben) a szerző változatlanul megőrzi tárgyilagosságát, jöhet ennek az interpretációs szakasznak ő maga is tevékeny részese, ezt azonban, mint már jeleztük, példamutató szerénységgel szinte elrejtí szemünk elől. Saját nevét – a bevezető bibliográfia egy lapján kívül – mindössze kétszer írja le, s amikor monográfiájának rövid ismertetésére sort kell kerítenie, ezt mentegetőző fordulattal vezet be („Nem térhetek ki az elől, hogy említést tegyek...” 97.). Változatlanul megőrzött filológusi akribiáját azonban még ez önkorlátozás mellett így is kifejezően jellemzi a Solom vitatott, nehezen értelmezhető mondatához („Magyarról, el nem hiszem /ti. hogy megölte volna a királynét / mert az előbb a Világ / láttára tenné, mint alattomosan.”) fűzött kommentár. E ponton térünk ki a könyv nyelvének, értekező stílusának értékelésére. Orosz László világos vonalvezetésű, tisztán érthető, idegen szakkifejezéseket csak igen takarékosan alkalmazó értekező prózát ír. Ez a stílus – tárgyilagosságával, kommunikációs fegyelmeivel – harmonikusan illeszkedik tárgyához és szándékához, mert hitelesen közvetíti, mintegy „átengedi magán” az egyes értelmezéseket. Ha a történetíró előtérbe nyomult volna, s metanyelvi gesztusokkal, folyamatos véleményalkotással láthatóbbá teszi saját közvetítő szerepét, az színszűrőként módosította volna az immár csaknem kétszáz éves recepciós folyamatról rajzolt képet.

E napjainkig ívelő értelmezési hullám fejleményei közül – a magunk tapasztalata és a szerző szeme által is vezéreltetve – Major Tamás hűvös, érzelmeket korlátozó 1962-es rendezését (ami alkalmasint, persze egybecsengett a forradalom utáni „konszolidáció” szellemével), Both Béla 1970-es felújítását a szereppel viaskodó Bessenyei Ferenc sikeres alakításával és Illyés Gyula átigazításának 1976-os pécsi bemutatóját emeljük ki. Ekkor született Sötér István *A teremtés vesztese* című tanulmánya, amely a mű szerelmi vonulatát helyezi előtérbe, s az értelmezések problematikájának szélesedésére is fel kell figyelniünk, amibe az ötödik felvonás kompozíciós funkciójának tüzetes vizsgálata (Pándi Pál) és a műfajelméleti érdeklődés (Bécsy Tamás) egyaránt beletartozik. A filológiai eredmények közül pedig ismét a kritikai kiadásra és Beke József *Bánk bán-szótár*-ának publikálására utalunk.

Orosz László ezzel a mondattal zárja könyvét: „Talán bízhatunk benne, hogy a *Bánk bán*-nak lesz mondanivalója a következő nemzedék számára is.” A *talán* szót nemcsak annak okáért tartjuk helyénvalónak, mert nem láthatunk a jövőbe, hanem főként azért, mert a kánonfogalommal kapcsolatos újabb keletű viták ezt az óvatosságot bizony jogosulttá teszik. Gondoljunk azokra a teoretikusokra, akik szerint a kánonképzés mögött mindig valamiféle ideológia húzódik meg (ezeket a nézeteket Leopold Bloom határozottan cáfolta), s ezért szállnak szembe az irodalomnak a kánonfogalom mentén történő értelmezésével, vagy jusson eszünkbe Hans Ulrich Gumbrecht kissé borúlátó fejtegetése, aki igencsak problematikusnak véli a „klasszikus” szerzők jelenlétét a mai

befogadók (vajon lehet-e ma még nyugodt lélekkel „olvasók”-ról beszélni?) értékrendjében és ízlésvilágában. (H.U.G.: „*Phoenix aus der Asche*” oder: *Vom Kanon zur Klassik*. In: *Kanon und Zensur*. München, 1987.) A magunk részéről – az elemzett könyv szerzőjéhez hasonlóan – azért hajlunk mégis inkább a *talán* mögötti *pozitív bizonyosság* feltételezésére, mert részint arra gondolunk, hogy az esztétikai értékeknek létezik egy nagyon is időtálló tartománya, amely mindig készen áll értő vagy érteni óhajtó érdeklődők fogadására, részint pedig úgy véljük, hogy a jó mű képes állandóan újjászülni egy friss, korszerű értelmezés fényében. Olyan hipotézist dédelgetünk magunkban, miszerint a *Bánk bán*-értelmezéseknek létezik egy olyan összefüggése is, olyan *látens paradigmája*, amely kibontva a korábbiaktól eltérő megvilágításba helyezheti a drámát, elősegítve, hogy a vele való foglalkozás – Gumbrecht hasonlatát idézve – ne az egyiptomi halottkultúra emlékeztessen. Nem mondhatunk le arról – mint Frank Kermode hangsúlyozta –, hogy a klasszikus szerzők és a legjava alkotások folyamatosan utat találhassanak a tanult rétegekhez, s ezért állandóan tennünk kell valamit a köztük tátongó szakadék áthidalása érdekében.

Ez a sejtésekből, részmegfigyelésekből, sokszor csak odavetett megjegyzésekből szövődő, Vörösmartytól Sándor Ivánig kitapogatható, interpretációs paradigma-lehetőség valójában tehát benne rejlik az eddigi értelmezések egy részében, amit most jól láthatóvá tesz Orosz László szemléje a *Bánk bán* utóéletéről. A magunk részéről éppen ezt a *láthatóvá tevést* tekintjük a vizsgált könyv legfőbb értékének. Igaz, „megfelelő szögben állva” kívánatos a képet megközelítenünk, amiből, persze, a kijelölt nézőpont – vagyis a miénk – vitathatósága is következik. Fejtegetésünk befejező szakaszában a szerző iránti tiszteletünket azzal szeretnénk kifejezni, hogy történeti horizontú elemzését – általa inspirálva és bátorítva – e drámapoétikai jellegű hipotézis megfogalmazásával egészítjük ki.

Az általunk feltételezett látens értelmezési paradigma – felettébb elgondolkodtató módon – főként azokból a megfigyelésekből hozható létre, amelyeket a mű bírálói fogalmaztak meg, akik Toldytól Hevesiig egyben-másban kifogásolták a mű kompozíciós struktúráját, jellemrajzát, tragikumfelfogását. Szerintünk olyan kulcsfontosságú jegeit észlelték a műnek, melyeknek az övétől eltérő értelmezése s értékelése is lehetséges. Vagyis számunkra jelen vonatkozásban a kritikai hozzáállás termékenyebbnek tűnik, mint a kanonizáló olvasat. Ennek a látens paradigmának mint olvasási stratégiának három konstruktív eleme bontható ki a jelzett sejtésekből.

1. Bánk bán valóban nem cselekvő hős abban az értelemben, ahogy Gertrudis az. Csakugyan „politikai Hamlet”, ahogy Toldy állította, ám ez korántsem jelenti azt, hogy feleslegesen „ontja a jambusokat”, mint Hevesi gondolta, akinek egyébként szintén sok értékes megfigyelést köszönhetünk a „habozó Bánk”-ról, mert passzivitása csak látszólagos, miként Rákosi Jenő megállapította. Alakjában egy határozott cselekvési programot kidolgozó államférfi magatartását ábrázolja Katona: e hős céljának megfelelően rangsorolja a drámában beállt kritikus helyzet megoldásához szükséges lépéseit, nem hagyja, hogy az események eltértsék kijelölt útvonalától (programjával s útjával függenek össze azok a „célztalan elmékedések”, amelyeken a színmű egyik kritikusa már 1835-ben fennakadt), a végsőig küzd az ellen, hogy az indulatai vezéreljék. Töprengő, elemző alkat: „meditál”, ahogy Zoltvány Irén felrótta neki. Felelős, mérlegelő, tudatosan egyensúlyozó személyiség, aki az egymásnak feszülő, ellentétes (de, minthogy Peturt és Gertrudist egyaránt nemzeti elfogultság jellemzi, jóllehet előbbit a védekező, utóbbit a támadó pozíciójából adódóan, mégiscsak egylényegű) indulatok, Szerb Antal szavával: „gőzös szenvedélyek” közepette próbálja helyreállítani a törvényes, az országlakosság egészének nyugalmit biztosító rendet. Ez utóbbi elképzelhetetlen számára a királyi tekintély és méltóság megőrzése nélkül (íme a már Greguss által megfigyelt monarchikus szellem magyarázata!), ezt minősítette Lukács György bénító lojalitásnak. E magasrendű, a többi szereplő szemléleti horizontját meghaladó tervből, magatartásból fakad az az áttörhetetlennek látszó – és mélységesen tragikus – magány, amit Németh László érzékelt.

2. Ha Bánk csakugyan ilyen, miként a sejtésekből következtetjük, akkor szembe kell néznünk azzal a drámapoétikai ténnyel, hogy a művel kapcsolatosan nem alkalmazható elemző-értelmező fogalomként a konfliktus kategóriája, így nem csupán az ötödik felvonásra érvényes az, amire Nagy Péter és Bécsy Tamás felfigyelt ezzel a szakasszal foglalkozva (habár ők más műfaji elvre következtettek, mint mi), hogy Katona egy centrális helyzetű hőst dramaturgiai értelemben egy (elvileg Peturt és Gertrudist szembesítő) konfliktusos szituáció fölé rendelt. Hevesi, nem ismerve föl e drámapoétikai koncepciót, a maga nézőpontjából okkal kifogásolta az általa feltételezett Bánk-Gertrudis konfliktusban a szemben álló felek aránytalanságát a közvetlen akciókészség szempontjából.

3. Az előbbiekből következik, hogy valószínűleg átértelmezendő a mű hazafias eszméire, nemzeti jellegére vonatkozó közvélekedés, amelynek horizontjában sokan valójában Peturt látták vagy keresték Bánkban, s amennyiben mégsem találták meg benne ezt a kvalitást, hibáztatták a jellemrajzot, vagy magát a figurát. Bánk nem sérelmi politikát folytat, idegen tőle ennek retorikája, amely a 19. században (s talán később is – érthető okokból – olyannyira meghatározta a hazafias érzelmek, a nemzeti problematika artikulálását. Ennyiben tökéletesen igaz a volt Gyulainak, Orosz László lényegre törően sűrítő gondolatát: „nem az elnyomás elleni harcra lelkesített, hanem baljóslatú következményeire figyelmeztetett”. (41.) Katona felfogása – Waldapfel József ezt helyesen látta – Széchenyivel rokon, akivel egyazon évben született. (Izgalmas rejtély, konkrétan mi lehetett az a „schlechte, gefährliche Tendenz”, amit Széchenyi a mű 1839. március 23-i előadásán érzékelt a műben. Talán Petur szavaira gondolt, mikor naplőbejegyzését megfogalmazta? Vagy az előadás lefedte volna Bánk „széchenyiánus” felfogását? Ezt valószínűsíti, hogy Vörösmarty, aki szintén végignézte ezt az előadást, Egressy játékát csak „helyenként” mondja jónak, máskor viszont, mint írja, „kivált indulat-kitöréseiben érthetetlen, vagy egy kissé túlzó” volt. Netán Széchenyi valójában saját eszméinek lehetséges, tragikus – és Katona által előrevetített – realizálódásától, hatásától, a vállalt kockázattól rettent meg, s negatív megállapítása önmagával folytatott viaskodásának részeként értelmezhető? Aligha tudjuk megfejtetni). Bánk a sérelmi politikánál konstruktívabb, korszerűbb, kölcsönös felelősségen és együttműködésen alapuló, a tradícióból táplálkozó, ám nemzeti elfogultságoktól mentes cselekvési programot és belőle megszülető rendet képzel el. Ezért nem drámai retardáció, hogy három nagy vitája közül az elsőben Petúrral szembesül.

Említettük, hogy erre az utóbbi fejtegetésre Orosz László könyve inspirált bennünket, amely megerősített minket e látens paradigma létezésének feltételezésében. Ebből az aspektusból igen találónak és kifejezőnek találjuk Orosz István könyvfedél-grafikáját, amely a 19. században különösen kedvelt kettős értelmű képeket idézi: a IV. felvonás végi, nevezetes jelenetet látjuk szenvedélyes beállításban, amint Bánk éppen lekaszabolja Gertrudist, ám ha figyelmesebben megnézzük az ábrát, ennek vonalaiba rejtve, töprengő Katona József-portré dereng fel előttünk.

Orosz László immár három olyan könyvet publikált, amelyek a Katona-filológia megkerülhetetlen művei. Korábbi monográfiája az egész életműről alkotott mindmáig fontos támpontokat kínáló képet, kritikai kiadása a további *Bánk bán*-kutatás szövegkritikai alapjait teremtette meg, jelen munkája pedig a dráma értelmezéseinek historikumáról alkotott hiteles és együttgondolkodásra serkentő képet. Ez így most már teljesnek mondható irodalomtörténeti szemle, benne a választott és a monográfus életét végigkísérő dráma létezésének és vizsgálatának három *modus*-a: az életmű, amelyben létrejött, a szöveg, ami megőrzi, s az interpretáció, amely kibontja s hallhatóvá teszi számunkra üzenetét.

Boldizsár Ildikó

A félegyházi mesekirály

Seres József félegyházi parasztgazda népmeséi (Közreadja: Bereznai Zsuzsanna)

„Ha mesélni kellene,
én egy egész napot tudnék mesélni –
hiba nélkül!”

Valamikor régen a mesék rengeteg információt tároltak a körülöttünk lévő világról, valamint a benne élő emberről, és dédapáink értették a történetek szimbólumokba sűrített üzenetét. Az ősrégi tündérmesékben nemcsak élettörténetek ismerhetők fel a maguk jellegzetes női és férfi problémáival, hanem a mesélők valósághoz való viszonyáról, gondolkodásának módjáról is képet kapunk. Annak ellenére, hogy tulajdonképpen a földkerekség valamennyi meséje hasonlatos egymáshoz, jól megragadhatók egy-egy ország, népcsoport vagy tájegység jellegzetes meséi: más mesék születnek a havasokban, a Balaton partján, az Alföldön, és mások a tanyavilágban.

Vannak-e még gyűjthető népmesék, van-e még értő közönség, vagy lassan feledésbe merül a mesékből lesűrhető tudás? És mit kezdhetünk azokkal a történetekkel, amelyeket egy-egy ritkán megjelenő kuriózumgyűjtemény ad közre manapság?

A nemzetközi szaktudományos mesekutatás megannyi irányzata között nagy elismerés övezi az Ortutay Gyula által létrehozott un. egyéniségkutató iskolát (a nemzetközi szakirodalom „budapesti iskolaként” ismeri el), amely a folklórtudományban megnyitotta az utat az egyéniségkutató vizsgálatok felé. Ortutay Gyula volt az első, aki arra irányította a folkloristák figyelmét, hogy az összehasonlító történeti kutatások helyett a mesemondás körülményeit, a hallgatóság összetételét, viselkedését, és – főképp – a mesemondó személyiségét vizsgálják. Az iskola követői a népmesékben nem valami személytelen alkotóerő megnyilvánulását látták, hanem a nép körében élő alkotó személyiségek tudatos tevékenységét. Ortutay szerint a népmese úgy ismerhető meg igazán, ha a mesemondás körülményeit is megismerjük, szerinte a mese szövegét nem lehet különálló, lezárt egésznek tartani, hanem olyan formának, amelynek alakulásába minden apró, pillanatnyi körülmény beleszól. Azt, hogy egy összejövetelel melyik mese kerül elmondásra és miként, a mesemondás alkalmi és helyei, a hallgatóság összetétele és a mesemondó személyisége is meghatározza.

Ortutay Gyula 1940-ben gyűjtötte össze és jelentette meg Fedics Mihály meséit, ezzel kezdeményezve, hogy kiemelkedő mesemondók vagy mesélő közösségek teljes mesekészletét (repertoárját) bemutató kötetek szülessenek és jelenjenek meg hazánkban. Így váltak közkinccsé többek között Pandúr Péter (Dégh Linda gyűjtése), Ámi Lajos (Erdész Sándor), Tombáczi János (Bálint Sándor), valamint a kalotaszegi mesemondók (Kovács Ágnes) meséi. Az egyéniségkutatás gyakorlata tehát forradalmasította és meghatározta a mesegyűjtést és publikálást. A „budapesti iskola” bebizonyította, hogy minden mesemondónak saját, egyéni stílusa van, s minden egyénileg elmondott mese más, mint a többi. Ezek nyomán néhány évtizedig valóban sok értékes mesegyűjtemény látott napvilágot, de az utóbbi években már alig találni olyan mesemondót, akinek emlékezete éppúgy megőrizte volna az ősi tündérmeséket, mint például a sokkal előbb tréfás történeteket. Az egész világon megfigyelhető, hogy évtizedek óta egyre kevesebb tündérmese lelhető fel a mesemondók (ha egyáltalán vannak még) repertoárjában: csodás tündérmesék helyett inkább rövidebb, tréfás, csattanóval záruló történetek forognak, melyek nem vesznek el sok időt a hallgatóság életéből. Ma már lassan a gyerekeknek sincs idejük (sőt, türelmük) arra, hogy leüljenek és végighallgassanak egy nyugodtan, szépen, lassan kibontakozó tündérmesét.

Ezért is nagy öröm, hogy 1999-ben megjelent az a mesegyűjtemény, amely nem kevesebbet állít, mint hogy egy valóságos „mesekirály” meséit tartalmazza, méghozzá arról a területről, a Kiskunságról, ahonnan mindeztidáig nem ismertünk kimagaslóan értékes anyagot hagyományozó mesemondót. A mesék gyűjtője és a kötet szerkesztője Bereznai Zsuzsanna joggal tartja kivételes képességű, rendkívüli memóriával rendelkező mesemondónak Seres József (1824-1995) félegyházi parasztgazdát, aki minden mesei műfajban otthonosan mozgott, s aki önmagát hívta büszkén mesekirálynak. A gyűjtő másfél év alatt 143 mesét, több mint 18 órányi meseanyagot gyűjtött tőle, s az összegyűjt anyag láttán igazat adhatunk az öntudatos mesélőnek: valóban a mesekirályok egyikének tekinthetjük őt.

De mit jelent mesekirálynak lenni? Nem egyszerűen azt, hogy sok mesét kell ismerni és alkalom-adtán elmondani, továbbadni. A mesekirálynak meg kell őriznie egy immár több száz éve hagyományozódó meseanyagot, amely az idők folyamán olyan sűrű tudásanyagává állt össze, hogy a mesemondás során minden szónak jelentősége van. Tovább kell adnia valamit őseink tudásából, s mindezt úgy kell tennie, hogy a hallgatóság egy pillanatra se veszítse el érdeklődését a hallottak iránt. S egy királynak nemcsak kivételes memóriával, jó előadókészséggel kell rendelkeznie, hanem azzal is, hogy szükség (a hallgatóság határozott igénye) esetén új mesékkal is előálljon. Seres József, büszkén jelentette ki: „Ha mesélni kellene, én egy egész napot tudnék mesélni – hiba nélkül!”

A mondott és az írott mese nagyon sokban különbözik egymástól. Éppen ezért a folklór alkotások elemzésénél nem megkerülhető az a tény, hogy a kutatók a folklór alkotásokat viszonyfogalomként kezelik, s valamihez képest határozzák meg azokat. Vagy szétválasztják a folklór és a nem-folklór alkotásokat (hivatásos és nem hivatásos művészetek), vagy megkülönböztetik egymástól a szóbeli és az írásbeli alkotásmód jellegzetességeit. A „szájhagyományozás”, azaz egy pillanatnyi ihletettségből táplálkozó, jórészt alkalmakhoz kötött, szokásokhoz alkalmazkodó művészettípus legjellemzőbb vonása pedig a változatok nagyszámú létrehozása. A folklór alkotásokra az a legjellemzőbb, hogy változatokban élnek tovább, és e változatokra nemcsak a típusok és a motívumok nagy száma, a formulák és a sztereotípiák uralma jellemző, hanem a variánsok létrehozásában döntő szerepet játszó szociológiai és etnográfiai tényezők is, valamint az, hogy az egyes szövegek erősen kötődnek bizonyos közösségi alkalmakhoz, rítusokhoz és hiedelmekhez. Ez a kötődés valóban nagymértékben befolyásolhatja azt, hogy az alkotó hogyan és milyen történetet mond el, de a fő kérdés minden egyes alkotásnál az, hogy végső soron mi az az „állandó elem”, amit minden alkotó változatlanul ad tovább, s mi az, ami minden egyes alkotói aktusban újonnan születik meg.

Ha a különböző mesemondók különböző meseváltozatait (variánsait) vizsgáljuk, a helyzet tovább bonyolódik. A mesék ugyanis egyrészt rögzült formákként adódtak a mesélők számára, az egyén „kulturális örökségként” kapja, és nem egyszeri alkotói aktusban hozza létre őket, másrészt „nyitott művek”, amennyiben végtelen lehetőség kínálkozik a folyamatos újrafelhasználásra, a szigorú

szerkezeti szabályok betartása melletti alkotói szabadságra. A mesehallgató közönség úgy van jelen a meséléseken, hogy olykor beleszól a történetbe: elfogadja, szentesíti vagy elutasítja azt. A „cenzúra” hatására a mesélőnek bizonyos sémákat be kell tartania, a motívumokat a hagyományozott anyag stílusához kell igazítania. Ez az erős formai és tartalmi meghatározottság bizonyos korlátok közé szorítja ugyan az egyén alkotói jelentőségét, de a motívumok, témák variálásával, továbbépítésével, a stíluselemek szabad használatával kapcsolatban mégis kimutatható egy-egy mesélő egyéni stílusa. A mesélő ugyanis szabadon válogathat egy meghatározott motívumkészletből, a sajátos mesei építőkövek rendszeréből, és saját alkotói módszere szerint használhatja azt. Ha szóról szóra mondja el a valamikor hallott történetet, reprodukáló mesemondónak tartjuk, ha változtat rajta (hozzátold vagy elvesz belőle) alkotó típusú mesemondóról beszélünk. Egy-egy falu meséit összegyűjtő folkloristák megjegyzéseiből kiderül, hogy mindkét típus gyakori a mesemondók között, de az alkotó típusú mesemondót a falu népe is megkülönbözteti a többiekétől: valamely jól sikerült, érdekes meseváltozathoz a történetmondó neve is hozzákapcsolódik, és az illető meséjeként emlegetik.

Seres József mesevilágában is fölfedezhetők a csak rá jellemző stílusjegyek. A félegyházi parasztgazda ismeri ugyan a magyar népmesekincs legarchaikusabb rétegét, meséinek jelentős része magyar és nemzetközi vándortéma, de a tündérmeséknek csak a vázát ismerte, előadni csupán hármat tudott. Az 1994-95-ben gyűjtött meséi között tréfás mesék szerepelnek inkább. Repertoárja a következőkből állt össze: 3 állatmese, 3 tündérmese, 4 legendamese, 6 novellamese, 1 rászedett ördög mese, 9 falucsúfoló, 63 tréfás mese (köztük rendőr- és zsidó viccek, politikai viccek, erotikus, pikáns tréfák), 2 hazugságmese, 1 formulamese, 7 találós mese, 10 találós kérdés, 9 Móricka- és Arisztid-Tasziló vicc, 4 hiedelemtörténet, valamint 20 igaztörténet. Ez utóbbiak között találunk téveszmét, téveszelnökmesét, pástortörténetet, bugaci gazdatörténetet, kulákmesét és drótos cigány történetet.

Seres az előadás során fogalmazza meg meséit, de nem alkot új történeteket. Kivételt csak egyszer tesz, amikor az unokája kérésére mond mesét. Sajnos, épp ez a mese a legsikerületlenebb, s talán épp azért, mert itt szeretett volna leginkább elszakadni a hagyománytól, de nem tudott helyette egyéni hangot találni. Ő maga ezt állítja saját alkotómódszeréről és stílusáról: „Olyan volt, hogy esetleg én magam kiegészítettem valamivel a mesét, de hogy én költöttem volna, azt nem...” Mesealakítási módszere az Aladdin című mesénél követhető nyomon: megfigyelhetjük, hogy egy több mint 40 éve nem mesélt mesét hogyan alakít a magyar népmesei hagyományokhoz, motívumokhoz, valamint saját mindennapi életéhez: pl. Aladdin meggyón, amikor hazajön a barlangból, majd az újságban olvas arról, hogy férjhez akarják adni a királyleányt. Szívesen alkalmaz rendhagyó mesekezdő- és záróformulákat, sok párbeszédet, helyszínrajzokat a Kecskemét környéki pusztákról, és hosszan ecseteli egy-egy mesehős szépségét.

Bereznai Zsuzsanna, a gyűjtő, szakszerű munkát végzett: nemcsak Seres József életrajzát mutatja be részletesen, hanem a félegyházi mesélési alkalmakat is. Ezek nem térnek el más tájegységek szokásaitól: az emberek meséltek pástorkodás, legeltetés, kapálás, kaszálás, szőlőkötözés, kukoricaszedés, szénagyűjtés közben („Jóska kapált legelőt, oszt mesélt. Így aztán a többieknek is igyekezni kellett a kapálással, hogy ne maradjanak le, mert akkor nem hallják a mesét” – meséli az egyik parasztasszony.) És meséltek benti munkák közben is: kukoricamorzsolás, babfejtés, krumpliválogatás, mákpucolás, diótörés, dohányválogatás idején a történetmondás- és hallgatás segítette a munkát. De csak egy ideig, hiszen „később lett morzsológép, aztán megszűnt a mesevilág: a gép zörgött, annál nem lehetett mesélni.” Ma már a televízió váltja fel a mesésőt és a morzsológépet, a tévé mellett végképp nem lehet mesélni. Számomra egyébként igen meglepő adat, hogy Félegyházán régen általános szokás volt mesemondót fogadni a gyerekek mellé, legalábbis a jobb módú családok ezt tették. (Móra Ferencnek is volt egy saját mesemondója, akit Messzi Gyurkának hívtak, úgy ahogyan későbbi hőstét...)

Bereznai, a gondos gyűjtő mesebiológiai adatokkal is szolgál: pontosan lejegyzí az is, hogy kitől tanulta a mesekirály az egyes meséket, és milyen alkalommal, hogyan mesélte ezeket: „ha mesélni kezdett, arca hamiskásan felragyogott, s megszűnt körülötte az idő. Derűs kedvvel, ráérős, szelíd nyugalommal mesélgetett akár egy fél napon át is – nem fáradt el, és alig akarta elengedni a vendéget.” Igazi csemege a kötet végén található és élvezettel forgatható szómagyarázat is.

Mint mondtam, nagy öröm egy ilyen gyűjtemény megjelenése, de nem kerülhetjük meg a mese és a mesélés jövőjének kérdését. Voigt Vilmos az ELTE Folklore Tanszékének vezetője a kötet előszavában felteszi a kérdést: „Vajon van-e, aki tovább is viszi a meséket?” Ő maga nem nagyon hisz ebben a lehetőségben, egy sok évszázados hagyomány utolsó dokumentumának tartja Seres mesegyűjteményét. Pedig van némi remény: Amerikában az egyetemeken tanítani kezdték a mesemondást, talán a mesék kihalása előtt nálunk is be lehet majd egyszer iratkozni mesemondó szakra.

Csak legyen, aki hallgatja és érti még akkor a történeteket!

Körber Tivadar

Csodát mesélek

Ittzés Mihály: 22 zenei írás

Zavarba ejtően gazdag anyaggal szembesül az olvasó, amikor kézbe veszi *Ittzés Mihály* írásainak gyűjteményét. A sokoldalú, rendkívül széles látókörű kutató-szakíró-pedagógus („mellesleg” a *Kodály Intézet* igazgatóhelyettese) publikált írásainak csupán töredékét tartalmazza a mintegy 300 oldalas könyv. („Ami a kötetből kimaradt” címmel a mellékelt lap további 35 írást megnevező, válogatott bibliográfiát közöl a szerző írásaiból.)

De maradjunk most szorosan a kötetben megjelent anyagnál! Az írások többsége *Kodály*ról szól, *Kodály*val kapcsolatos témákat dolgoz fel. De tegyük hozzá azonnal: háttérként jelen van – túlzás nélkül mondhatjuk – a teljes zenetörténet, utalásokban, idézetekben, analógiákban – ahogyan *Kodály* szintézisteremtő, mélyen a hagyományokban gyökerező alkotóművészete ezt a kitekintést indokolta, sőt megkerülhetlenné teszi.

Érdeemes végigtekintenünk az 1970-1997 között keletkezett írások forrásjegyzékén, hiszen a keletkezés alkalmá, az első megjelenés – vagy elhangzás – helye és ideje jelentősen meghatározza a téma kezelésének módját. Külföldieknek tartott előadás szövegét olvasva például sok olyan információval találkozunk, amelyek a hazai szakemberek előtt ismertek, s inkább az a mód tanulságos, ahogyan a témában járattanabbak számára hozza közel, teszi világossá mondandóját *Ittzés*. A másik „véglet” azok a tanulmányok képviselik, amelyek egy-egy mű (*Molnár Anna*, *Gordonka szólószonáta*, a *Megkésett melódiák* Kölcsey-dalai) mélységeig hatolóan részletes analízist adják. Ez utóbbiakat csak zeneelméleti felkészültséggel rendelkezve, kottával a kézben lehet követni, ahogyan ajánlja is a szerző a kötet előszavában. Itt jegyezzük meg: a könyv nagy értéke a közölt kottapéldák sokasága, melyek többsége nem egyszerű idézet, hanem hozzáfűzött magyarázatot, értelmezést is tartalmaz. A *Szólószonátáról* írt tanulmány ajánlása *Bárdos Lajos és Lendvai Emő* emlékének szól. *Ittzés* megközelítés-módjában, terminológiájában és mindenekelőtt elemzésének a zenei anyag legapróbb részleteire kiterjedő alaposágában valóban érzékelhető a zeneelméleti kutatás e két óriásának megtermékenyítő hatása.

Az említett két szélső típus között találhatók azok az írások, amelyek ismeretterjesztő, népszerűsítő célzatúak – természetesen a szónak legmagasabbrendű értelmében. Ilyen például a *Bartók és Kecskemét* című cikk, amely 1981-ben, a zeneszerző születésének centenáriuma alkalmából jelent meg; vagy a *Kodály Zoltán népdalfeldolgozásainak formavilága* című, amelyben az egyszerűtől az összetettebbekig haladva mutatja be mindazokat a módokat, ahogyan a zeneszerző a népzenei anyagot alkotásaiban műzenei szintre emeli.

Ittzés kutatói érdeklődése az irodalomra is kiterjed, ezt bizonyítják – a már említett Kölcsey-megzenésítések elemzésén kívül – a *Petőfi*-versekkel, valamint a *Bánk bán* zenei vonatkozásaival foglalkozó írások. A gyakorló pedagógus közvetlenül is profitálhat a könyv azon írásaiból, amelyekben saját kísérleteiről számol be *Ittzés*. (*A programzene művészi és pedagógiai kérdései Kodály életművében; Magyar nyelv, magyar ritmus*).

Ugyancsak együtt van jelen a tudományos megközelítés a gyakorlati-előadói szempontokkal a *Csodát mesélek* című *Bárdos*-művet elemző tanulmányban, ilyen ahhoz, hogy a zeneszerző *Bárdos Lajos* egész munkásságát az elmélet és a gyakorlat kettős egysége jellemezte. (Ez az írás is a „nehezebb fajsúlyú” kategóriába tartozik.)

A könyv anyagát az alábbi – zárójelbe tett – fejezetcímek tagolják: *Kodály eszméi nyomában; Népdalfeldolgozásokról; Pedagógiai művekről; Esztétikai és formai kérdésekről; Zene és irodalom; Elődök, kortársak, utódok*. (Az írások tehát tematikus elrendezésben és nem időrendi felépítésben követik egymást.)

Huszonkét tanulmány, előadás, cikk egyenkénti ismertetése a jelen recenzió keretében reménytelen feladat lenne. Néhány különösen figyelemre méltó gondolatát, megállapítását, konklúzióját szeretném azonban kiemelni, idézni.

Nem véletlenül került a kötet élére a *Kodály országa?* című írás. (Jellemző az alcíme: *Egy magyar rapszódia avagy a magyar zenepedagógia keservei és örömei*.) Ezt a kérdést sokan felteszik egy idő óta – kételkedve, ironikusan vagy éppen bizakodó hangszíval. *Ittzés* reális képet fest. „Nem vagyunk méltók a *Kodály országa* elnevezésre” – írja, cikkének kicsengése mégsem pesszimista: megemlíti a biztató jeleket, s ezzel együtt felhívja a figyelmet feladatainkra, felelősségünkre.

Manilában, a *Nemzetközi Kodály Szimpóziumon* elhangzott előadásában (1997) cáfolja *Kodály* „nemzeti elfogultságát”. Az érveket a nyilatkozatokon kívül elsősorban a művek alapján sorakoztatja fel. „Először, *Kodály* olyan nemzet-központú zenei kultúrát és nevelést képzelt el, amely nem akar bezárkózni az önimádat falai közé, hanem a kellő önismeret és értékudat mellett más népek kulturális, zenei értékeinek is helyet ad. Másodsor, az ismerkedést, különösen a nevelési-tanulási folyamatban, megkönnyíti a különböző kultúrák közös elemei. Harmadsor, más népek zenéjének, s általában kultúrájának ismerete segítheti a kölcsönös megértést, a toleranciát, mások értékeinek elismerését, tiszteletét.” Így summázza *Kodály* idevágó gondolatait *Ittzés*.

Kevésbé közkeletű témát dolgoz fel a *Kodály Zoltán hangszeres gyermekdarabjairól* szóló írás. E kis művekben a népzenei alap európai műzenei hagyományokkal ötvöződve jelenik meg. A *Gyermektáncok*-ban „Kelet és Nyugat zenekultúrája ötvöződik... sajátos *kodályi* egésszé”. (A dallamok között cseremis, sőt kínai eredetűek is találhatóak.)

Üttörő jelentőségűnek tekinthető a *Kodály énekgyakorlati*-t átfogóan elemző tanulmány. Ezekben a füzetekben különösen nyilvánvalóak az európai műzenei kapcsolatok, dallamalkotásban, szerkesztésben, közvetlen idézetekben – a reneszánsz szerzőktől egészen a romantikáig (!). Az énekgyakorlatok „a klasszikus szintézisre törekvés sajátos megnyilvánulásai” – állapítja meg *Ittzés*, majd később: *Kodály* „egybeolvasztotta az évszázados zenei köznyelvi fordulatókat”. E gyakorlatok elsődlegesen pedagógia rendeltetésükön túl „életművének szerves részét képező... *művek*”. A cikk végén összefoglaló táblázatot közöl az anyagról, megnevezve eredetét és jellemzőit, valamint zenei és pedagógiai céljait.

A *Magyar nyelv – magyar ritmus* összefüggéseit a *Zrínyi szózata* című vegyeskari mű kapcsán fejtegeti. A *kodályi* prozódia megoldásait az utód-zeneszerzők közül többen elvetik, de legalábbis vitatják. Noha a művészetek terén nyilván nem léteznek abszolút és egyedülálló helyes megoldások, *Ittzés* meggyőző érveléssel bizonyítja *Kodály* szövegkezelésének hitelességét, az élőbeszéd zenévé alakításának szuggesztív erejét.

Számos új információt közöl a *Petőfi megzenésített versei* című írás. Ez a téma bővebb kifejtést is megérdemelne.

Van új mondanivalója Ittésznek olyan közismert és népszerű, sokszor hallott – és ezért „elcsépeltnék” vélt műről is, mint *Liszt Les préludes*-je. Kottapéldákkal bőségesen szemlélteti a témák analógiáit, a mű harmóniai és formai sajátosságait. A cikk epilógusa általános érvényű megállapítást fogalmaz meg: „... egy nagy komponista kezében bármiféle – akár hagyományos és ismert – zenei anyag is eredetiként jelenhet meg, ha az alkalmas a legszemélyesebb mondanivaló kifejezésére, átszűrve az egyéni zenei fantázián és a művész lelkén”.

M. Bodon Pál és *Vásárhelyi Zoltán* emlékének ajánlotta *Bartók Béla és Kecskemét* című írását. A zeneszerző számos vendégszereplése, műveinek ősbemutatója és a közönség – valamint a sajtó – rokonszenv-megnyilvánulásai alapján az olvasó arra a meggyőződésre juthat, hogy Kecskemét csaknem ugyanolyan joggal nevezhető Bartók városának, mint amennyire Kodályénak tartjuk.

A két – már említett – Bárdos Lajosról szóló tanulmány után a kötetet *Petrovics Emil Első kantátáját* elemző dolgozat zárja. Az *Eminescu*-versekre komponált mű eredeti nyelven és magyarul egyaránt énekelhető, nyilván ez készítette Ittést arra, hogy 1991-ben a kolozsvári *Gheorghe Dima Zeneművészeti Főiskolán* tartott előadásának tárgyául éppen ezt a művet válassza. Szerb származású magyar komponista román szövegre írt műve – mintha csak a bartóki vezéreszme programjának újra-meghirdetése lett volna 1957-ben. Az elemzés rámutat a mű hagyományokban gyökerező újszerű dallami, harmóniai és formai megoldásaira, igazolva a szerző alábbi szavait: „A hagyomány nagyon fontos dolog, nincs nélküle semmi, de az ember hagyománytisztelete ne azt jelentse, hogy utánozza a régi mestereket, legfeljebb magatartásban, komolyságban.”

Minden elismerést megérdemel a könyv nyomdai kivitelezése (*Adria-Print Kft. Kecskemét*), nem csekély érdeme ez egy olyan mű kiadásának, melyben rengeteg, bonyolult jelzésekkel ellátott kottapélda is szerepel. Sajtóhibán alig akad meg egyszer-kétszer az olvasó szeme. (Igen ritka jelenség ez – sajnos – a mai „fejlett” technika korában!) Ha a recenzens mindenáron kötekedni akar, csupán azt róhatja fel, hogy több ízben is exotikus szerepel a mai helyesírási szabályok szerint helyes egzotikus szóalak helyett. (*Kodály Intézet, Kecskemét*)

Ryszard Kapuscinski

Ében

Dermedő pokol

A pilóták még ki sem kapcsolták a hajtóműveket, s máris egész tömeg rohan a repülőgép felé. Elhelyezik a lépcsőt. Elindulunk lefelé, egyenest a repülő körül tülekedő, lihegő emberek karmaiba, akik egymást lökdösve, ingujjunktat cibálva ostromolnak bennünket. – *Passport? Passport?* – kiáltozzák holmi erőszakos hangok. És máris ugyanazzal a fenyegető hangsúllyal: – *Return ticket?* Más, ugyanolyan szigorú hangok: – *Vaccination? Vaccination?* A követelések, a roham olyan erőszakos, úgy megzavar, hogy a lökdösődés, kalimpálás, szorongattatás közepette egyik hibát a másik után követem el. Amikor az útlevelém iránt érdeklődnek, engedelmesen előveszem azt a táskámból. Valaki máris kikapja a kezemből, és eltűnik vele. Amikor a retúrjegyet követelik, mutatom, hogy megvan. Egy pillanat múlva azonban már nem látom a jegyet, valahol felszívódott. Ugyanez történik az oltási könyvemmel is: valaki kikapta a kezemből, s meglépett vele. Ott maradtam egyetlen dokumentum nélkül! Mit csináljak? Hova menjek panaszra? Kinél reklamáljak? A tömeg, amely a lépcső alján körülfogott, hirtelen szétszéledt, eltűnt. Egyedül maradtam. Csakhamar két fiatalember lépett azonban hozzám. Bemutakoztak: – Zado és John. Mi leszünk az őrzöid. Nélkülünk elveszel.

Nem kérdeztem semmit. Egyetlen gondolat járt a fejemben: milyen borzalmas itt a hőség! Kora délután volt, a forró, nedves levegő meg sem mozdult, olyan égető és sűrű volt, hogy alig tudtam lélegezni. Csak el innen valami olyan helyre, ahol egy picit is hűvösebb van! – Hol vannak az irataim? – kezdtem kiabálni dühösen, kétségbeesve. Elvesztettem önuralmam – ilyen hőségben az emberek idegesek, ingerlékenyek, agresszívek. – Próbáld megnyugodni! – mondta John, amikor beszálltunk a repülőtéri barakk előtt várakozó autójába – mindjárt mindent megéretsz.

Monrovia utcáin haladtunk. Az úttest mindkét oldalán kiégett, lerombolt házak fekete, elszenesedett maradványai meredeztek a levegőbe. Nem sok minden marad itt az ilyen lerombolt épületből, mert az emberek azonnal szétbontanak, széthordanak mindent, beleértve a téglát, pléhlemezt, a megmaradt gerendát is. A városban tízezerszám élnek olyanok, akik az őserdőből menekültek ide, nincs fedél a fejük fölött, s csak arra várnak, hogy egy gránát vagy bomba szétromboljon egy házat. Máris rávetik magukat a zsákmányra. Az elhordott építőanyagból aztán eszkábálnak maguknak valamilyen kalyibát, bodegát vagy legalább egy féltetőt, amely megvédi őket a naptól és esőtől. A város, amely láthatóan eleve is egyszerű, alacsony házakból állt, most, körülvéve a rengeteg ideiglenes, összetakolt bódétól, még elhanyagoltabb, átmeneti külsőt vett föl, olyan, mint egy vándor karaván, amely csak kis időre állt meg az elviselhetetlen déli melegben, de nemsokára indul is tovább, egyébként nem nagyon tudni, hova.

Megkértem John-t és Zadó-t, hogy vigyenek egy szállodába. Nem tudom, volt-e egyáltalán valamiféle választék, mindenesetre szó nélkül elvittek egy hámló vakolatú, emeletes épülethez, amelynek bejárata fölött tábla hirdette: El Mason Hotel. A szállodába a báron át lehetett bejutni. John kinyitotta az ajtót, de nem jutott tovább. Bent, a színes mesterséges fényben, a fullasztó, sűrű, levegőtlen hőségben prostituáltak álldogáltak. Csakhogy azzal, ha azt mondjuk „prostituáltak álldogáltak”, nem adjuk vissza a helyzet lényegét. A kicsi helyiségben vagy száz leány préselődött egymáshoz izzadtan, kimerülten s olyan szorosan, úgy összetapadva, hogy az ember nemcsak hogy nem tudott bemenni, de még a kezét sem tudta bedugni. A mechanizmus úgy működött, hogy ha a kliens kinyitotta az utcárról az ajtót, a bárnak uralkodó nyomás katapultként kidobott egy lányt egyenest a meglepődött pasas karjaiba. Egy pillanat múlva már egy másik lány foglalta el az előző helyét.

John visszalépett, és más bejáratot keresett. Egy kicsi irodában derűs, tisztességes külsejű fiatal libiai ült – a tulajdonos. Hozzá tartoztak a lányok és a rozoga épület, amelynek sikos, penészes falain hatalmas, megfeketedett foltok rendeződtek megnyúlt, sovány, csuklyás jelenések, kísértetek és szellemek néma körmenetévé.

– Nincsenek irataim – vallottam be a libiainak, aki erre csak elmosolyodott. – Az nem fontos – mondta. – Itt kevés embernek vannak iratai. Iratok! – nevette el magát, és cinkosan Johnra és Zadóra pillantott. Láthatóan egy másik bolygóról érkezett embernek tartott. A Monrovia nevű bolygón az emberek inkább azon törték a fejüket, hogyan húzzák ki másnapig. Kít érdekeltek ott a papírok? – Negyven dollár egy éjszakára – mondta. – De étkezés nélkül. Enni a sarkon túl lehet, egy szíriai asszonytól.

Azonnal meghívtam oda John-t és Zadó-t. Az idősebb, bizalmatlan, állandóan az ajtó felé tekintő asszonytól csak egyféle étel volt – saslikrizzsel. Azért figyelte az ajtót, mert sosem tudhatta, ki lép be rajta – enni szándékozó vendégek, vagy banditák, akik mindenét elveszik. – Mit tehetek? – kérdezte, miközben lerakta a tányérokat. Idegi kikészültek, már minden pénzét elvesztette. – Oda az életem – mondta különösebb kétségbeesés nélkül, csak úgy, hogy mi is tudjuk. A helyiség üres volt, a plafonról mozdulatlan ventilátor lógott, mindenütt legyek dongtak, az ajtóban egyre újabb koldus jelent meg kinyújtott kézzel. A koszos ablak mögött is tányérunkat bámuló koldusok tolongtak. Rongyos férfiak, mankóra támaszkodó asszonyok, számos gyerek, akiknek akna tépte le kezét vagy lábát. Ott, az asztalnál, tányér mellett nem nagyon tudtuk, hogyan is viselkedjünk, mit csináljunk.

Sokáig hallgattunk, végül megkérdeztem, mi lesz az irataimmal. Zado azt válaszolta, hogy csalódást okoztam a repülőtéri személyzetnek, mert minden papírom megvolt. Az lett volna a legjobb, ha semmilyen dokumentumom nincs. A fekete járatokon mindenféle jómadarak érkeznek ide, hiszen ez itt az arany, a gyémánt és a kábítószer földje. Sokuknak nincs vízumuk vagy oltási könyvük. És ők jelentik a kereseti forrást: fizetnek, hogy beengedjék őket. Belőlük élnek a repülőtéri alkalmazottak, mert a kormánynak nincs pénze, nem kapnak fizetést. És ezek még csak nem is korrumpált emberek. Egyszerűen csak éhesek. Nekem is vissza kell vásárolnom a papírjaimat. Zado és John tudják, hogy kítő és hol. Elintézik, ha akarom.

Jött a libiai, hozta a szobám kulcsát. Esteledett, indult már haza. Nekem is azt javasolta, menjek a szállodába. Figyelmeztetett, hogy este ne járjaljak egyedül a városban. Visszamentem a szállodához, egy oldalajtón följutottam az emeletre, a szobámba. Lent, a bejáratnál és a lépcsőn mindenféle rongyos emberek állítottak meg, s arról biztosítottak, hogy éjszaka őrizni fognak. S közben kezüket nyújtották felém. Abból, ahogyan szemembe néztek, megértettem, hogy ha nem adok nekik semmit sem, éjszaka, amikor alszom, bejönnek a szobámba, és elvágják a torkomat.

Észrevettem, hogy szobámban (107-es) az egyetlen ablak komor, szűk belső udvarra néz, ahonnan undorító bűz áradt. Főlkapcsoltam a világítást. A falak, az ágy, az asztal és a padló fekete volt. Fekete a csótányoktól. Életem során annyiféle rovarral laktam már együtt, hogy közönnyel és beleegyezéssel vettem tudomásul a tényt, hogy muslincák, szúnyogok, svábbogarak és poloskák milliói közt, darazsak, pókok, futrinkák és szkarabeuszok megszámlálhatatlan tömege, raja, sokasága közt, bögölyök és

moszkitók felhőtől, falánk saskahadaktól körülveve élünk, ezúttal azonban megdöbbenett, nem is annyira a csótányok mennyisége – bár ez is sokkoló volt –, hanem inkább a szobámban lévő egyedek mérete, nagysága. Ezek ugyanis óriás csótányok voltak, akkorák, min egy-egy teknős, csillogó fekete testüket bolyhos szőrreteg fedte, és hosszú bajuszuk volt. Mitől nőttek ezek ekkorára? Mivel táplálkoztak? Óriási méretük most bénítóan hatott rám. Évek óta gondolkodás nélkül irtottam magam körül mindenféle moszkitót, legyet, bolhát és pókocskát, ezúttal azonban teljesen új problémával kerültem szembe: hogyan boldoguljak ekkora kolosszusokkal? Mit csináljak velük? Hogyan viszonyuljak hozzájuk? Agyonverjem őket? Mivel? Hogyan? Már a gondolatól is megremegett a kezem. Túl nagyok voltak. Éreztem, hogy képtelen vagyok rá, hogy próbálkozni sem merek. Mi több, a csótányok rendkívüli méreteitől indíttatva lehajoltam, és hallgatózni kezdtem, nem adnak-e ki valamilyen hangot, nem szólalnak-e meg. Hiszen számos, ekkora méretű teremtmény ad ki különféle hangokat – cincog, sipít, ciripel, herseg, miért ne szólalhatna hát meg egy csótány is? Egy normális méretű csótány túl kicsi ahhoz, hogy meghalljuk, de ezek az óriások itt, a szobámban hátha hallatnak valamilyen hangot? Valamilyen zajt? A szobában azonban teljes csönd honolt: az összes csótány hallgatott – némák, zárkóztak, titokzatosak voltak.

Észrevettem viszont, hogy amikor fölējük hajoltam, hátha meghallok valamit, sietősen elhúzódtak tőlem, és csoportokba verődtek. Ahányszor megismételtem ezt a mozdulatot, mindig ugyanúgy reagáltak. A csótányok nagy valószínűséggel undorodtak az embertől, iszonyodva húzódtak el tőlem, kivételesen kellemetlen és taszító teremtménynek tartottak.

Színesíthetném most a jelenetet, és leírhatnám, hogy a jelenlétemtől felbőszült csótányok hogyan támadnak rám, hogy lepnek el, én pedig hisztériás rohamot kapok, remegek egész testemben, de hát ez nem lenne igaz. A valóságban, ha nem közeledtem hozzájuk, közönyösen viselkedtek, álmatagon mozogtak. Néha egyik helyről a másikra tipegtek, néha kimásztak valamilyen résből, majd visszamásztak. Ezenkívül azonban semmi sem történt.

Tudtam, hogy nehéz, álmatlan éjszaka vár rám (mert a szobában ráadásul embertelen hőség, fülledtség uralkodott), elővettem hát táskámból a Libériával kapcsolatos jegyzeteimet.

1821-ben nem messze attól a helytől, ahol a szállodám található (Monrovia az Atlanti-óceán partján, egy félszigeten fekszik, amelynek alakja a lengyel Hel-félszigetére emlékeztet), kikötött egy amerikai hajó, fedélzetén az American Colonisation Society ügynökével, Robert Stocktonnal. Stockton, pisztolyt szegezve a helyi törzsfőnök, Peter király halántékához, erőszakkal megvásárolta – hat muskétáért és egy láda üvegyöngyért – azt a földterületet, ahol az említett amerikai társaság olyan, amerikai gyapotültetvényeken (főleg Virginia, Georgia, Maryland államokban) élő rabszolgákat akart letelepíteni, akik szabad emberekké váltak. A társaság liberális és karitatív elveket követett. Tagjai úgy vélték, hogy a rabszolgaság bűnét leginkább úgy tehetik jóvá, ha az egykori rabszolgákat visszaküldik oda, ahonnan őseik származtak – Afrikába.

Ettől kezdve az Amerikai Egyesült Államokból évente újabb és újabb hajók hozták a felszabadított rabszolgákat, akik a mai Monrovia környékén kezdtek letelepedni. Nem alkottak népes közösséget. Amikor 1847-ben kikiáltották a Libériai Köztársaságot, hatezren voltak. Valószínű, hogy létszámuk sosem haladta meg a tíz-húszezret, az ország lakosságának kevesebb mint egy százalékát.

Nagyon érdekes e telepések (saját elnevezésükkel Americo-Liberians) sorsának és viselkedésének alakulása. Tegnap még fekete páriák, jogaitól megfosztott rabszolgák voltak Amerika déli államaiban. Többségük nem tudott írni-olvasni, és szakmájuk sem volt. Őseiket évekkel korábban Afrikában fogdosták össze, s szállították bilincsből Amerikába a rabszolgapiacokra. Most pedig ők, azoknak a szerencsétleneknek az utódai, nemrég még maguk is rabszolgák, újra Afrikába kerültek, őseik földjére, világába, hasonló gyökerű és ugyanolyan bőrszínű rokonaik közé. A liberális, fehér amerikaiak akarataból szállították őket ide, hogy boldoguljanak a maguk erejéből, irányítsák saját sorsukat. Hogyan fognak viselkedni? Mit fognak tenni? Nos, a jövevények, jötevőik várakozásával ellentétben, nem illetik csókkal a visszaszerzett földet, nem borulnak az itt élő afrikaiak ölelő karjaiba.

Ezek az amerikai-libériaiak saját tapasztalatból csak egyfajta társadalmi típust ismernek – a rabszolgatársadalmat, mert ez a rend uralkodott ekkoriban Amerika déli államaiban. Így aztán megérkezésük után az új földön azonnal hozzálátnak egy hasonló társadalom megteremtéséhez azzal, hogy az urak most ők, a tegnapi rabszolgák lesznek, a rabszolgák pedig a helyi, itt élő közösségek, amelyeket leigáznak, s amelyek fölött uralkodni fognak.

Libéria nem más, mint a rabszolgarendszer meghosszabbítása maguknak a rabszolgáknak az akarataból, akik nem akarják megdönteni az igazságtalan rendszert, hanem fönn akarják azt tartani, fejleszteni akarják, és kihasználni saját érdekükben. A rabszolgaság tapasztalataival megfertőzött gondolkodás, „a rabságban született, bilincsből vert” értelem nem tudja elképzelni a szabad világot, amelyben mindenki szabadon élhet.

Libéria területének jelentős részét dzsungel fedi. Sűrű, trópusi, nedves, maláriás dzsungel, amelyben kis létszámú, szegény, szervezetlen törzsek laknak (a jelentős létszámú, erős katonai és állami struktúrával rendelkező népek leginkább a tágas, nyitott szavannákon éltek. Az afrikai dzsungel nehéz egészségi és közlekedési körülményei miatt ilyen nagy közösségek itt nem alakulhattak ki). Ezekre a hagyományosan helyi, bennszülött népességű területekre kezdenek betelepülni az óceánon túlról érkezett jövevények. A két népesség között kezdettől fogva ellenséges a viszony, mindenekelőtt azért, mert az amerikai-libériaiak azt hirdetik, hogy kizárólag ők ennek az országnak a lakói. A többiek – vagyis a lakosság kilencvenkilenc százalékától – megtagadják ezt a státust, ezt a jogot. Az elfogadott törvények értelmében ez a többség csupán tribesmen (törzsi ember), kulturálatlan vadak, pogányok mind.

A kétféle társadalom egyébként általában egymástól távol él, kapcsolatuk esetleges és ritka. Az új urak a tengerparton, az ott létesített településeken élnek (a legnagyobb közülük Monrovia). Libéria kikiáltása után száz évvel fordult elő első ízben, hogy az ország akkori elnöke, William Tubman az ország belsejébe utazott. Az amerikai jövevények, minthogy a helyi lakosoktól sem bőrszínükben, sem testi felépítésükben nem tudják magukat megkülönböztetni, más módon igyekeznek másságukat, magasabbrendűségüket hangsúlyozni. A Libériában uralkodó borzalmasan meleg és párás éghajlati viszonyok között a férfiak hétköznap is frakkot, spencert, cilindert és fehér kesztyűt viselnek. A nők általában otthon tartózkodnak, ha azonban kimennek az utcára (a XX. század közepéig Monroviában sem aszfalt, sem járda nem volt), akkor merev krinolint, sűrű parókat és művirágokkal díszített kalapot hordanak. Ennek az egész előkelő, exkluzív társaságnak a házai pontos másolata azoknak az udvarházaknak, kis kastélyoknak, amelyeket a fehér ültetvényesek építettek maguknak Amerika déli államaiban. Az amerikai-libériaiak vallási élete is zárt, hozzáférhetetlen a helyi afrikaiak számára. A jövevények buzgó baptisták és metodisták. Az új hazában sorra építik egyszerű templomaikat. Minden szabadidejüket itt töltik vallási himnuszokat énekelve és ünnepi prédikációkat hallgatva. Később a templomok társasági találkozókká színelhelyeké, sajátos, zárt klubokká a szerepét is betöltik.

Jóval azelőtt, hogy Dél-Afrikában a fehér afrikanderek bevezették az apertheidet (vagyis a dominancia nevében történő szegregációt), ezt a rendszert már a XIX. század közepén kiötlötték és életbe léptették a fekete rabszolgák leszármazottai – Libéria urai. Már maga a természeti környezet, a sűrű dzsungel is azt eredményezte, hogy az őslakosok és a jövevények között természetes, elválasztó, a szegregációnak kedvező határ, lakatlan senkiföldje létezett. Ez sem volt azonban elég. Monrovia kicsi, bigott világában törvény tiltja a helyi lakossággal való közelebbi kapcsolatokat, főleg a házasságot. Mindent elkövetnek, hogy „a vadak tisztában legyenek a saját helyükkel”. E célból a monroviai kormány minden törzsnek (tizenhat van belőlük) külön tartózkodási területet jelöl ki –

tipikus homelándekezt, amelyeket az afrikaiak számára majd csak több évtized múlva alakítanak ki a pretorai fehér fajvédők. Aki fellép ez ellen a megkülönböztetés ellen, kemény büntetést kap. A lázadások, ellenállások leverésére Monrovia katonákból és rendőrökből álló büntetőexpedíciókat küld ki. Az engedetlen törzsek vezetőit a helyszínen lemészárolják, a fellázadt lakosságot legyilkolják vagy bebörtönzik, falvait lerombolják, terményeit fölégetik. Ezek a büntető hadjáratok, helyi háborúk régi szokás szerint most is egyetlen célt: rabszolgák összefogdosását szolgálják. Az amerikai-libériaiaknak ugyanis munkásokra van szükségük. És valóban, már a XIX. század második felében saját rabszolgákat kezdenek dolgoztatni gazdaságaikban, műhelyeikben. És kezdik őket árulni más gyarmatokra, főleg Fernando Poóba és Guineába. A XX. század húszas éveinek végén a világsajtó nyilvánosságra hozza a libériai kormányzat ezt a hivatalosan folytatott rabszolga-kereskedelmét. A Nemzetek Ligája interveniál, nyomására az akkori elnök, Charles King engedni kényszerül. Maga a gyakorlat azonban, igaz, most már csöndben, tovább folytatódik.

Az Amerikából érkezett jövevények libériai letelepedésük első napjától kezdve azon gondolkodtak, hogyan őrizzék és erősítsék meg vezető szerepüket az új hazában. Először nem hagyták, hogy az őslakosok részt vegyenek a hatalomgyakorlásban – megfosztották őket állampolgári jogaiktól. Hagyták őket élni, de csak a kijelölt törzsi területeken. Aztán továbbléptek: kitalálták az egypárti hatalmi rendszert. Lenin születése előtt egy évvel, nevezetesen 1869-ben megalakult Monroviában a True Whig Party, amely aztán száztízötven évig, vagyis 1980-ig élvezte a hatalom monopóliumát. Kezdetül fogva a párt vezetése, politikai bizottsága – az A National Executive – dönt minden kérdésben: ki lesz az államelnök, ki kap helyet a kormányban, milyen politikát fog e kormány folytatni, milyen külföldi cég kap koncessziót, kit neveznek ki rendőrfőnöknek, a posta vezetőjének stb. – részletesen, a legalsó szintig. A párt vezetője volt a mindenkor köztársasági elnök vagy fordítva – ez a két poszt csereszabatos volt. Csak párttagként lehetett bármit is elérni. A párt ellenfelei vagy börtönben, vagy emigrációban voltak.

A hatvanas évek Libériájának pártvezérét, egyúttal államelnökét, William Tubmant volt alkalmam személyesen is megismerni.

1963 tavaszán történt mindez Addisz-Abeában az afrikai országok vezetőinek első konferenciája idején. Tubman akkor már közel hetven éves volt. Sosem ült fel repülőre – félt. A konferencia kezdete előtt egy hónappal hajóra szállt, és Monroviából Dzsibutiába hajózott, majd onnan vonattal érkezett Addisz-Abeába. Apró termetű, jóvialis úr volt szíjjal a szájában. A kínos kérdésekre hosszan tartó, hangos nevetéssel válaszolt, amely nevetés erős csuklásba, majd sípó, görcsös fuldoklási rohamba torkolt. Tubman egész testében remegett, könnyes szeme kidülledt. A riadt és zavart beszélgetőtárs elhallgatott, és tovább már nem faggatózott. Az elnök levette ruhájáról a szivarhamut, és megnyugodva újra szivarjának sűrű füstje mögé rejtőzött.

Huszonnyolc évig volt Libéria államelnöke. Azok közé a ma már kiveszőfélben lévő kiskirályok közé tartozott, akik országukat úgy irányítják, mint földbirtokos az uradalmát: mindenkit ismernek, mindenben ők döntenek. (Tubman kortársa, Leonidas Trujillo harminc évig volt Dominika diktátora. Kormányzása alatt az egyház tömeges keresztelőkert szervezett – Trujillo tartotta keresztvíz alá a Dominikában született gyerekeket. Egy idő után már minden alattvalójának ő volt a keresztapja. A CIA nem talált olyan embereket, akik hajlandók lettek volna puccsot végrehajtani a diktátor ellen – senki sem akart kezét emelni saját keresztapjára).

Tubman naponta mintegy hatvan embert fogadott. Ő maga nevezte ki az embereket az összes posztra, ő döntötte el, ki kap koncessziót, milyen misszionáriusokat engedjenek az országba. Mindenhol saját embereit küldte, magánrendőrséget tartott fenn, amely folyamatosan jelentette, mi történik az egyik vagy másik faluban. Nem sok minden történt. Az ország Afrika kicsi, elfelejtett provinciája volt, Monrovia homokos utcáin, az omladozó viskók árnyékában testes kofák szundikáltak pultjaik mögött, mindenütt maláriától szenvedő kutyák ögyelegtek. Időnként a kormánypalota kapuja előtt elvonult egy csapat ember hatalmas transzparenszal, amelyen ilyesmit lehetett olvasni: „Gigantikus hálamenet azért a haladásért, amely Libéria Elnökének, Dr. WVS Tubmannak Kiemelkedő Közigazgatása révén következett be“. Ugyanezen kapu előtt vidékről érkezett együttesek énekszóval dicsőítették az elnök nagyságát: „Tubman mindannyiunk apja / az egész nép apja / Ő épít nekünk utakat / Ő hozat vizet / Tubman ad nekünk enni / ad enni / je, je!“. A forró nap elől órbódéikba bújt kormányőrök tapsoltak a lelkes éneklőknek.

A legnagyobb tekintélyt azonban az adta az elnöknek, hogy jó szellemek őrizték, és rendkívüli erővel ruházták fel őt. Ha valaki mérgezett italt adott volna neki, a mérget tartalmazó pohár már a levegőben széttört volna. A merénylő golyója nem találta volna el, mert lövés közben szétolvadt volna. Az elnöknek olyan gyógyfűvei voltak, amelyek segítségével minden választást megnyert. És volt olyan készüléke, amelyen keresztül mindent látott, bárhol is történjék az – az ellenállásnak nem volt semmi értelme, úgyszólván lelepleződött volna időnap előtt.

Tubman 1971-ben halt meg. Helyét a barátja, William Tolbert elnökhelyettes foglalta el. Míg Tubmant a hatalom érdekelte, Tolbert a pénzért lelkesedett. Maga volt a két lábon járó korrupció. Kereskedett mindennel – arannyal, autókkal, szabad perceiben még ütlevelekkel is. Példáját követte az ország egész elítje – az amerikai fekete rabszolgák leszármazottai. Ha az emberek utcára vonultak kenyert és vizet követelve, közéjük lövöttek. Rendőrsége százával gyilkolta az embereket.

1980. április 12-én hajnalban egy csapat katona behatolt az elnöki rezidenciába, és Tolbertet felnégyelte az ágyában. Belső szerveit kitépték, és az utcára hajították a kutyák és keselyűk martalékául. A katonák tizenheten voltak. Egy Samuel Doe nevű, huszonnyolc éves őrmester volt a parancsnokuk. Ez az írni alig tudó fiatalember a dzsungel mélyén élő, kicsi krahn törzsből származott. Az olyan, falvaikból az éhínség miatt menekülő emberek, mint ő, már évek óta özönlöttek Monroviába munkát, megélhetést keresve. Libéria fővárosának lakossága harminc év alatt (1956 és 1986 között) megtízszereződött: 42 ezerről 425 ezerre nőtt. És ez a növekedés olyan városban következett be, ahol nem volt ipar, közlekedés, ahol csak néhány házban volt villany, vezetékes víz pedig még kevesebb házban.

Monroviába a dzsungelből csak sok napig tartó, úttalan trópusokon át vezető meneteléssel lehet eljutni. Erre pedig csak fiatal, erős emberek képesek. Ők jutottak el tehát a fővárosba. Csakhogy ott semmi sem várta őket: sem munka, sem fedél a fejük fölé. Megérkezésük első napjától kezdve a bayayék – az afrikai városok utcáin és terein tétlenül ténfergő fiatal munkanélküliek hadának – számát növelték. Ennek a hadseregnek a létezése jelenti a kontinensen oly gyakori zavargások egyik okát: közülük verbuválnak pár garasért, néha csak élelmezést ígérve, a helyi bandavezérek saját hadseregeket, hogy hatalomra törjenek, puccsokat hajtsanak végre, polgárháborút szítsanak.

Doe is, akárcsak Ugandában Amin, ilyen bayaye volt. És ugyancsak Aminhoz hasonlóan, megnyerte a főnyereményt: bejutott a hadseregbe. Azt hihetnénk, hogy ezzel karrierje csúcsára jutott. Kiderült azonban, hogy ennél nagyobb ambíciói voltak.

Libéria esetében a Doe által végrehajtott puccs nem egyszerűen azt jelentette, hogy a korrumpált kiskirály-bürokratát egy félánalfabéta katona váltotta fel. Ez a puccs egyúttal az afrikai dzsungelben élő, elnyomott, félrabszolga tömegek véres, kegyetlen és karikatúrába illő lázadása is volt gyűlölt uraik – az amerikai ültetvények egykori rabszolgái – ellen. A libériai fordulat tehát mintegy a rabszolgák világán belül zajlott: az aktuális rabszolgák föllázadtak az egykori rabszolgák ellen, akik a hatalmat gyakorolták fölöttük. Ez az esemény mintegy bizonyítani látszott a legpesszimistább és letragikusabb tézist, azt ugyanis, hogy – bizonyos értelemben, de mentális vagy kulturális értelemben biztosan – nincs kiút a rabszolgaságból. Vagy ha van is, rendkívül nehéz és mindig nagyon hosszadalmas.

Doe azonnal államelnöknek kiáltotta ki magát. Tolbert kormányának tizenhárom miniszterét rögtön kivégeztette. A kivégzés hosszan tartott, látványosságra éhes, nagy számban összegyűlt, bámész tömeg kísérte figyelemmel.

Az új elnök mind újabb, ellene tervezett merényleteket lepezett le. Állítása szerint harmincnégy ilyen merénylet volt. A merényletkeket lelövette. Az a tény, hogy mégis életben maradt és kormányzott, azt bizonyította, hogy faluja varázslóinak közbenjárására legyőzhetetlen erők, varázsigék őrzik életét. Hiába lőnének rá, a golyók megállnak a levegőben, és lepotyognak a földre.

Kormányzásáról nem nagyon van mit mondani. Tíz évig vezette az országot, amely teljesen megállt a fejlődésben. Nem volt világítás, bezártak az üzletek, leállt a forgalom Libéria amúgy is kevés útján.

Doe valójában nem nagyon tudta, mit kell elnökként tennie. Mivel gyermekes, pufók arca volt, vett magának egy aranykeretes, nagy szemüveget, hogy komolyabb, tekintélyesebb legyen a külseje. Elégé lusta volt, ezért aztán napokon át az elnöki rezidenciában üldögélt, és dámázott beosztottjaival. Sok időt töltött az elnöki palota udvarán is, ahol az elnöki gárda katonáinak feleségei nyílt tűzön sütöttek, főztek vagy fehéreműt mostak. Eltrécselt, eltréfálkozott az asszonyokkal, néha egyet-egyet ágyba vitt közülük. Bizonytalan volt, nem tudta, mit tegyen, hogyan kerülje el annyi ember meggyilkolása után a bosszút. Egyetlen kiutat látott: saját törzsének, a krahn törzsnek a tagjaival kell magát körülvennie. Hozatta is őket tömegesen Monroviába. A hatalom az időközben elmenekült tehetős, megállapodott, világlátott amerikai-libériaiak kezéből az erdőből jött, nyomorult, írástudatlan, új helyzetétől megrémült krahn törzs kezébe került. Ezek a háncsból és levelekből összetákolat kalyibáikból hirtelen kirángatott emberek először látnak várost, autót, cipőt. Azt megértették, hogy csak úgy maradhatnak fenn, ha megfélemlítik vagy likvidálják valóságos vagy lehetséges ellenségeiket, vagyis mindenkit, aki nem krahn. Így aztán egy maroknyi, nemrég még nyomorult, műveletlen, összezavarodott ember, ragaszkodva az ölébe pottyant jövedelmező hatalomhoz, kezdettől fogva terrorizálni igyekszik a lakosságot. Ütnek, vernek, kínoznak, akasztanak tulajdonképpen minden ok nélkül. – Miért vertek így össze? – kérdezik a szomszédok a kék foltokat viselő ismerőstől. – Mert megállapították, hogy nem vagyok krahn – válaszolja a szerencsétlen.

Nem csoda hát, ha az ország csak arra vár, hogy megszabaduljon Doe és emberei elnyomásától. Ekkor bukkan fel egy bizonyos Charles Taylor, az elnök egykori bizalmas embere, akiről Doe azt állítja, hogy elloptott tőle egymillió dollárt, s a pénzzel az Egyesült Államokba szökött. Taylor Amerikában megbukik valami gyanús üzleten, börtönbe kerül, de megszökik, s váratlanul Elefántcsontparton terem, ahonnan egy hatvan fős csoport élén 1989 decemberében háborút indít Doe ellen. Doe könnyedén elbánhatna vele, de mezítlábás krahn katonáit küldi ellene, akik ahelyett, hogy szembeszállnának Taylorral, amint elhagyják Monroviát, nekilátnak lopni, rabolni, amit és ahol érnek. A rabló, fosztogató hadsereg vonulásának híre gyorsan elterjed a dzsungelben, s a rémült lakosság, segítséget remélve, Taylorhoz kezd menekülni. Taylor hadserege villámgyorsan növekszik, s hat hónap múlva már Monroviáig jut. Taylor táborában ekkor viszály támad: ki veszi be a várost, és kié lesz a hadizsákmány? A vezérkari főnök, Prince Johnson – szintén Doe egykori embere – szakít Taylorral, és saját hadsereget hoz létre. A három hadsereg – Doe, Taylor és Johnson hadserege – egymással küzd a városban a hárosért. Monrovia romhalmazzá változik, egész negyedek állnak lángokban, holttestek borítják az utcákat.

Végül Nyugat-Afrika országai lépnek közbe. Nigéria hajókon egy deszantot küld, amely nyáron oda is ér Monrovia kikötőjébe. Amikor ezt Doe megtudja, úgy dönt, hogy meglátogatja a nigériaiakat. Fogja a testőrségét, és Mercedesével a kikötőbe indul. Történik mindez 1990. szeptember 9-én. Az elnök keresztülhajt a tönkretett, lerombolt, kifosztott, néptelen városon. A kikötőbe ér, ott azonban már várják Johnson emberei. Tüzet nyitnak. Az elnök egész testőrsége elesik. Doe maga is kap néhány golyót a lábába, nem tud elmenekülni. Elfogják, hátrakötik a kezét, és viszik kínvallatásra.

Johnson, aki fontosnak tartotta a reklámot, a kínvallatást gondosan lefilmeztette. A képernyőn Johnsont látjuk, amint ül és sört iszogat. Egy nő áll mellette, aki folyamatosan legyezgeti, és az izzadságot törölgeti homlokáról (nagyon meleg van). A földön az összekötözött Doe ül, csorog róla a vér. Arca úgy össze van verve, hogy szemét szinte nem is látni. Körülötte Johnson emberei tülekednek a megkínzott diktátor látványában gyönyörködve. Ez a katonai egység már fél éve pusztítja az országot, rabol, gyilkol, a vér látványa mégis újra és újra megőrjíti, eksztázisba hozza. A fiatal fiúk lökdösődnek, mindegyik látni akar, megtegni a látvánnyal. Doe vértócsa közepén ül meztelenül, nedvesen a vértől, izzadságtól és víztől, amellyel locsolgatják, hogy el ne ájuljon, feje az ütésektől földagadt. – Prince! – motyogja Johnson felé (keresztnevéen szólítja, hiszen ők hárman – Doe, Taylor és Johnson –, akik egymás ellen harcolnak, s közben tönkreteszik az országot, ők egykori cimborák). – Csak a kezemen lévő hurkot lazítsátok meg! Mindent elmondok, csak lazítsátok meg a hurkot! – Valószínűleg olyan szorosan kötötték össze a kezét, hogy ez jobban fáj neki, mint golyólyuggatta lába. De Johnson csak üvölt, helyi, kreol nyelvű beszédében üvölt Doe felé, nem nagyon lehet érteni, hogy mit, kivéve egy dolgot – hogy Doe adja meg bankszámlája számát. Ahányszor elkapnak Afrikában egy diktátort, az egész nyomozás, verés, kínzás mindig egyetlen dolog körül forog – az illető magánbankszámlája a fontos. Az itteni közvélemény szerint a politikus nem más, mint valamilyen bűnöző gang főnöke, aki tetemes hasznot húz a kábítószer- és fegyverkereskedelemből, s pénzt külföldi bankokba rakja, mert tudja, hogy karrierje nem tart sokáig, hogy majd menekülnie kell, s akkor jól jön az a pénz.

– Vágjátok le a fülét! – ordítja Johnson dühösen, amiért Doe nem akar beszélni (bár Doe azt állítja, hogy akar!). A katonák leteperik az elnököt, lábukkal leszorítják, s egyikük egy szuronnal levágja a fülét. Doe fájdalomában iszonyatosat üvölt.

– A másik fülét! – kiáltja Johnson. Zűrzavar támad, mindenki izgatott, veszekszenek, hogy ki vágja le az elnök fülét. Újra az a szörnyű üvöltés.

Fölemelik az elnököt. Doe ül, hátát egy katona tartja a lábával, fülétől megfosztott, vérben úszó feje imbolyog. Johnson most nem igazán tudja, mi legyen tovább. Levágassa Doe orrát? Kezét? Lábát? Láthatóan nincs ötlete. Kezdi untatni a dolog. – Vigyétek innen! – parancsolja a katonáknak, akik elcipelik további kínvallatásra (azt is filmre veszik). Doe, halálra kínozva, élt még néhány órát, aztán a vérvesztés miatt meghalt. Amikor Monroviában jártam, az elnök kínzását bemutató videokazetta volt a médiapiac legnagyobb szenzációja. A városban azonban kevés volt a lejátszó, és a villanyt is gyakran kikapcsolták. Az emberek, ha látni akarták a kínzásokat (az egész film két órá volt), kénytelenek voltak bekéredzkedni tehetősebb szomszédaikhoz vagy valamelyik bárba, ahol szünet nélkül ment a kazetta.

Kényelmes életük van azoknak, akik Európáról írnak. Az író megáll például Firenzében (vagy hősét helyezi oda), és kész. A többit már elvégzi helyette a történelem. A témák végeláthatatlan sorát biztosítják ugyanis számára az egykori építészek által emelt firenzei templomok, a szobrák különleges alkotásai, a gazdag polgárok díszes, reneszánsz palotái. Ezt mind meg lehet írni anélkül, hogy egyik helyről a másikra mennék, legfeljebb rövid sétát tesszünk a városban. „A Piazza del Duomón álltam” – írja a Firenzébe látogató szerző. És ezután több oldalon át írhat arról a gazdagságról, a műalkotásokról, az emberi génius és izlés azon alkotásainak sokaságáról, amelyek körülveszik, amelyekkel lépten-nyomon találkozik, amelyekbe szinte elmerül. „Most pedig az Il Corso i Borgo degli Albizián át Michelangelo múzeuma felé tartok, mert feltétlenül látni szeretném a Lépcsős Madonna című domborművet” – írja szerzőnk. Milyen jó neki! Elég, ha csak járkal és nézgelődik. A körülötte lévő világ maga kínálkozik tőle alá. Egész fejezetet lehet írni egy ilyen rövid sétáról. Olyan sokszínű, változatos, gazdag ez a világ. Vegyük Balzacot! Vegyük Proustot! Oldalakon át tartanak azon tárgyakra, dolgokra felsorolásai, listái, nyilvántartásai, amelyeket ezer meg ezer bútorkészítő, fafaragó, posztóványoló, kőfaragó gondolt ki

és készített el, amelyeket az európai városokat, azok utcáit, házait, lakásbelsőit létrehozó, megszámlálhatatlanul sok ügyes, érzékeny, finom kéz alkotott.

Monroviában egészen más helyzettel találkozik az oda látogató. Az egyforma külsejű, ócska, elhanyagolt házacsok kilométereken át húzódnak, egyik utca a másikba, egyik negyed a másikba olyan észrevétlenül megy át, hogy csak az ottani klímában hamar rántkötő fáradtság tudatosítja bennünk, hogy a város egyik részéből a másikba jutottunk. A házak belseje is egyformán szegényes és egyhangú (kivéve a gazdag előkelőségek néhány villáját). Asztal, székek vagy hokedlik, családi vaságy a szülőknek, raffia vagy műanyag gyékény a gyerekeknek, falba vert szögek a ruháknak, díszítésül legtöbbször újságokból kivágott színes képek. Egy nagy fazék a rizsnek, egy kisebb a szósznak, bögrék a teához és vízhez. Műanyag mosogatótál, amelyet menekülés esetén (s ilyesmi az utóbbi időkben gyakran előfordult a megismétlődő harcok miatt) az asszonyok bőrdőny gyanánt visznek a fejükön.

Ez minden?

Többnyire igen.

Legkönnyebben és leggyorsabban horganyzott hullámlemezről lehet házat építeni. Az ajtót kartonfüggöny helyettesíti, a kicsi ablaknyílásokat az esős évszakban, amely errefelé hosszú és kimerítő, egy darabka furnérlemezzel vagy vastagabb kartonpapírral takarják el. Napközben az ilyen ház forró, mint a kemence, falai ontják magukból a hőséget, a tető szinte sisteregve olvadozik a napon, így aztán hajnaltól naplementéig senki sem merészkedik be a házba. Alig dereng, amikor az utcára tolul a még álmos embertömeg, s estig ott is marad. Az emberek izzadságtól nedvesen másznak elő, vakargatják a pók- és szúnyogcsípések nyomait, a fazékba tekingélnek, nem maradt-e véletlenül az esti rizsből.

Az utcát, a szomszéd házát bámulják mindenféle érdeklődés és várakozás nélkül.

Talán csinálni kéne valamit.

De mit? Mit lehet csinálni?

Reggel elindultam a Carrey Streeten, ahol a szállodám is áll. Ez itt a központ, a bevásárló negyed. Nem jutok messzire. A falak mentén mindenütt csapatostul úcsörögnek a bayayék, ezek a tétlen, éhes fiúk, akiknek semmiféle életlehetőségük nincs. Folyton leszólitának, hol azt kérdik, honnan jöttem, hol idegenvezetőnek ajánkoznak, hol arra kérnek, intézzek el nekik valamilyen amerikai ösztöndíjat. A felkínált aprópénzt el sem fogadják, rögtön a legmagasabbra törnek – Amerikába mennének.

Száz méter múlva már puffadt arcú, zavaros tekintetű, gyakran kéz vagy láb nélküli fiúk gyűrűje vesz körül. Kéregetnek. Ezek a gyerekek a Charles Taylor szervezte Small Boys Units legborzalmasabb egységeinek egykori katonái. Taylor kisgyerekeket verbuvál, és fegyvert ad a kezükbe. Kábítószer is ad nekik, s amikor bekábítóznak, rohamra küldi őket. A kábult gyerekek kamikázeként vetik magukat a harcba, mennek neki a golyóknak, rohannak az aknákra. Amikor már annyira függővé válnak, hogy nem lehet őket használni, Taylor elkergeti őket. Némelyek közülük eljutnak Monroviába, és ott fejezik be rövid életüket valamelyik árokban vagy szeméttelen a malárai, kolera vagy a sakálok martalékaként.

Tulajdonképpen nem tudni, miért ment Doe a kikötőbe (amivel kiprovokálta halálát). Talán elfelejtette, hogy ő az államelnök. Tíz évvel korábban lett elnök, alapvetően véletlenül. Tizenhat társával, hozzá hasonló hivatásos altisztekkel, azért mentek Tolbert elnök rezidenciájába, hogy megkérdezzék, mikor kapják meg elmaradt zsoldjukat. Nem találkoztak egyetlen testőrrel sem, Tolbert pedig aludt. Kihasnálták az alkalmat, szuronyaikkal ledöfték az elnököt. És akkor Doe, mint a csoport legidősebb tagja, elfoglalta Tolbert helyét. Monroviában alapvetően senki sem tiszteli az altiszteket, most meg egyszerre mindenki hajbókolni kezdett neki, megtapsolták, tülekedtek, hogy kezet foghassanak vele. Mindez nagyon megnyerte Doe tetszését. Hamar megtanult néhány dolgot: ha a tömeg tapsol, magasra kell emelnie a kezét üdvözlésként és a győzelem jeleként. Ha este valamilyen rendezvényre megy, a tábori egyenruha helyett kétsoros, sötét öltönyt kell felvennie. Ha valahol felbukkan valamilyen ellenfél, el kell fogni, meg kell ölni.

De nem tanult meg mindent. Nem tudta például, mit kell tennie, ha egykori cimborái – Taylor és Johnson – elfoglalják egész országát, elfoglalják a fővárost, és ostromolni kezdik a rezidenciáját. Taylornak is, Johnsonnak is megvoltak a maga bandái, s mindketten, egymással versengve, hatalomra törtek (amely hatalom még mindig Doe kezében volt). Az ilyen hatalmi törekvésekben természetesen szó sincs semmiféle demokráciáról vagy szuverenitásról. Egyetlen dolog a fontos: kinél van a kassza. Doe tíz évig őrizte a kasszát. Jogukban állt úgy gondolni, hogy ennyi elég volt. Mi több, egyenesen ezt hangoztatták! „Mi csak azt akarjuk – ismételtgették tucatnyi interjúban –, hogy távozzon Samuel Doe. Már másnap béke lesz az országban“.

Doe erre nem tudott mit válaszolni, összezavarodott. Ahelyett, hogy tett volna valamit – fegyveresen vagy békés úton –, nem csinált semmit sem. Rezidenciájába zárkózva nem is nagyon tudta, mi zajlik körülötte, jölehet már három hónapja elkeseredett harcok folytak. És akkor jelentik neki, hogy nigériai katonaság érkezett a kikötőbe. Köztársasági elnökként jogában állt volna hivatalosan megkérdezni, miféle idegen katonák léptek országa területére. Követelhetne volna, hogy az idegen katonák parancsnoka jelenjen meg nála, s adjon magyarázatot. Doe azonban semmi ilyesmit nem tett. Megszólt benne a felderítő-altiszt, a járőr-örmester: megnézi ő maga, mi lapul a bokorban! Autóba ül, és a kikötőbe hajtat. Dehát nem tudja, hogy a városnak ezt a részét már elfoglalta Johnson, aki föl akarja őt négyeltetni? És hogy egy államelnöknek nem illik idegen katonai parancsnoknál jelentkeznie?

Lehet, hogy valóban nem tudta. De az is lehet, hogy tudta, hogy tudta, csak megcsalta a képzelete, nem gondolkodott, fejtenül járt el. A történelem gyakran a megdöbbentettség szülője. Az emberi ostobaság zabigyereke, az eszelősség, hülyeség és örület gyümölcse. Ilyenkor a történelmet olyan emberek alakítják, akik nem tudják, sőt, nem akarják tudni, mit tesznek, a nyilvánvaló megoldásokat undorral és haraggal utasítják el. Látjuk, amint rohannak saját vesztükbe, amint maguk készítik elő maguknak a hurkot, kelepécét, s többször gondosan még ellenőrzik is, elég erősek, megbízhatóak-e azok a hurkok, kelepécék.

Doe utolsó órái a történelmet azon a ponton, abban a pillanatban látatják, amikor az a teljes szétesés állapotába kerül. A tiszt, méltóságteljes istennő ilyenkor saját véres, szánalmas karikatúrájává alakul. Nos, Johnson golyószórói megsebesítik az elnököt, hogy ne tudjon elmenekülni, elfogják őt, hátratekerik, megkötözik a kezét. Aztán több órán át kinozzák. Történik mindez egy kis városban, ahol legális kormány uralkodik. Hol vannak eközben a miniszterek? Mit csinál a többi hivatalnok? Hol van a rendőrség? Az elnököt annak az épületnek a szomszédságában kínozzák, amelyet azok a nigériai katonák foglaltak el, akik a legális hatalom megvédésére érkeztek Monroviába. És azok a katonák nem is reagáltak? Nem érdekelte őket, mi történik? De ez mind semmi! A kikötőtől néhány kilométernyire állomásozik az elnöki gárda többszáz katonája, akiknek egyetlen feladatuk, létük értelme az, hogy az államfőt őrizzék. Közben ez az államfő reggel rövid látogatásra a kikötőbe indult, órák telnek el, s az elnökről semmi hír. A kíváncsiság sem ébred fel a katonákban, hogy mi történhetett vele? Hova lett?

Térjünk most vissza ahhoz a jelenethez, amelyben Johnson kihallgatja az elnököt! Johnson azt szeretné megtudni, hol van Doe bankszámlája. Doe jajgat, fájnak a sebei, egy órával korábban egész sorozatot lőttek a lábába. Valamit motyog, nem tudni, mit. A bankszámlája számát mondta? Egyáltalán, van neki bankszámlája? A nekidühödött Johnson azonnal levágatja Doe fülét. Miért? Van ennek értelme? Hát Johnson nem fogja fel, hogy a vér abban a pillanatban előnti az elnök hallójárait, s hogy még nehezebb lesz vele szót érteni?

Jól látszik, mennyire tehetetlenek ezek az emberek, mennyire nem képesek megoldani egy helyzetet, hogyan rontanak el szép sorban mindent. Aztán vak dühvel megpróbálnak valamit helyrehozni. De lehet-e bármit is helyrehozni üvöltéssel? Kegyetlenkedéssel? Mások meggyilkolásával?

Doe halála után a háború folytatódott. Taylor harcolt Johnsonnal, ketten együtt a libériai hadsereg maradékával, s velük mindannyiukkal néhány afrikai ország intervenció katonasága, amely ECOMOG néven a rendet volt hivatott helyreállítani Libériában. Az ECOMOG hosszú harcok árán elfoglalta Monroviát és közvetlen környékét, az ország többi része Tayloré és a hozzá hasonló bandavezéreké maradt. A fővárosban lehetett közlekedni, de 20-30 kilométer megtétele után ghanai, guineai vagy Sierra Leone-i katonákból álló őrszemek állítottak meg mindenkit – tovább nem lehetett menni.

Ott, tovább ugyanis maga a pokol kezdődött, amelybe még ezek az állig fölfegyverzett katonák sem mertek bepillantani. Az a terület a libériai bandavezérek kezén volt. Ezeket, a más afrikai országokban is szép számmal garázdálkodó bandavezéreket a fekete kontinensen általában a háború urainak, lordjainak – warlordsoknak – nevezik.

A warlord tulajdonképpen egykori tiszt, miniszter, pártfunkcionárius vagy más olyan pénzéhes, hatalomra vágyó, gátlástalan, kegyetlen, erős alak, aki, kihasználva az ország szétbomlását (amelyhez maga is hozzájárult), arra törekszik, hogy kiharcoljon magának egy nem hivatalos miniállamot, s abban diktatórikus hatalmat gyakoroljon. E célra a warlord leggyakrabban azt a klánt vagy törzset használja fel, amelyhez maga is tartozik. A warlordok szíjják Afrikában legjobban a törzsi- és fajgyűlöletet. Ezt azonban sosem ismerik be. Mindig azt hangoztatják, hogy valamilyen ösztönös mozgalom vagy párt vezetői. Ez leggyakrabban Valamilyen Felszabadítási Front vagy Mozgalom a Demokrácia vagy Függetlenség Védelmében. Ezeknél az eszméknél lejjebb nem lehet adni.

Ha már megvan a név, a warlord nekiáll hadsereget verbuválni. Ez nem jelent gondot. Minden országban, minden városban ezrével ténferegnek az éhes, munkanélküli fiúk, akiknek leghőbb vágya, hogy egy warlord csapatába kerüljenek. Hiszen a bandavezér fegyvert ad nekik, s ami legalább ennyire fontos, tartozni fognak valahova. A vezér legtöbbször nem fizet a fiúknak. Azt mondja nekik – van fegyveretek, gondoskodjatok magatokról! Ennyi biztatás elég is: a fiúk tudni fogják, mit tegyenek.

A fegyver beszerzése sem gond. Olcsó, és mindenütt kapható. A warlordoknak egyébként is van pénzüik. Vagy korábban szereztek állami intézménytől (miniszterként vagy tábornokként), vagy abból húznak hasznot, hogy elfoglalják az ország gazdaságilag értékes részeit, ahol bányák, gyárak, kivágható erdők, tengeri kikötők, repülőterek vannak. Taylor Libériában vagy Savimbi Angolában például olyan területeket foglal el, ahol gyémántbányák vannak. Számos afrikai háborút nevezhetnénk gyémántháborúnak. Gyémántbányákért folyt a háború a kongói Kasai tartományban, s hosszú éveken át Sierra Leonében. Egyébként nemcsak a bányák hoznak hasznot. Az utak és folyók is rendes jövedelmet biztosítanak: őrhelyeket lehet fölállítani, és mindenkitől útdíjat lehet szedni.

Kiaphadhatatlan jövedelemforrást jelentenek a warlordok számára az éhező lakosságnak küldött nemzetközi segélyek. Minden szállítmányból annyi zsák gabonát, annyi liter olajat vesznek el, amennyire szükségük van. Itt ugyanis ez a törvény: az eszik előbb, akinek fegyvere van. Az éhezőknek csak a maradék jut. A nemzetközi szervezetek nagy dilemma előtt állnak: ha nem adnak a rablóknak, egyáltalán nem engedik át a segélyszállítmányokat, s az éhezők elpusztulnak. Ezért aztán eleget tesznek a bandák követeléseinek abban a reményben, hogy valami maradék csak eljut az éhezőkhez.

A warlordok egyszerre okozói és termékei is annak a válságnak, amely a gyarmatosítás megszűntével szakadt a kontinens számos országára. Ha azt halljuk, hogy valamelyik afrikai állam inogni kezd, biztosak lehetünk benne, hogy ott azonnal fölbukkannak a warlordok. Angolában, Szudánban, Szomáliában, Csádban, mindenütt ott vannak, mindenütt ők uralkodnak. Mit csinál egy warlord? Elméletileg más warlordok ellen harcol. De nem feltétlenül van ez így. A warlord leggyakrabban saját országa védtelen lakosságának fosztogatásával foglalkozik. A warlord fordított Robin Hood. Robin Hood elvett a gazdagoktól, hogy a szegényeknek adhasson. A warlord a szegényektől vesz el, hogy saját magát és bandáját gazdagítsa, etesse. Olyan világ ez, amelyben a nyomor egyeseket halálra ítél, másokat szörnyetegekké változtat. Az előbbieket áldozatok, az utóbbiak kiskirályok. Abban a világban rajtuk kívül nincs más.

A warlordnak keze ügyében vannak áldozatai. Nem kell értük messzire mennie: a környező falvak és városok lakói ők. Félméztelen, szakadt Adidast viselő martalócai állandóan a környéket járják zsákmány, préda után kutatva. E fékevesztett, éhező és gyakran kábítószerező szerencsétlenek számára minden apróság szerzeménynek számít. Egy marék rizs, egy öreg ing, szakadt pokróc, agyagedény mind, mind kívánatos dolog, olyan érték, amelytől megremegnek, s szemükben mohó fény villan. De az emberek már megfélemlítő tapasztalatot szereztek. Amint híre terjed, hogy közelednek a warlord martalócai, az egész környék összekapcsol, és már menekül is. Ezeket a kilométeres sorokban haladó embereket látják tévéikben Európa és Amerika lakói.

Nézzük meg ezeket a menekülőket! Leggyakrabban nők és gyerekek. Mert a warlordok háborúi a leggyengébbek ellen irányulnak. Azok ellen, akik nem tudnak védekezni. Nem tudnak, nincs mivel. Figyeljük meg azt is, mit visznek ezek a nők! Fejükön kis batyu vagy tál, benne zacskónyi rizs vagy köles, mellette kanál, kés, darabka szappan. Ez minden, egyébük nincs. Az a batyu, az a tál minden kincsük, az életük szerzeménye, egész vagyonuk, amellyel a XXI. századba lépnek.

A warlordok száma egyre nő. Ők az új erő, az új hatalom. Megszerzik maguknak a legjobb falatokat, a leggazdagabb országrészeket, így aztán az állam, még ha fennmarad is, gyenge lesz, szegény és erőtlen. Ezért az államok megpróbálnak védekezni, egyezségeket, szövetségeket kötnek, együtt harcolnak a túlélésért, megmaradásért. Ez a magyarázata annak, hogy Afrikában ritka az államok közötti háború, hiszen balsorsuk közös, egy szekéren haladnak sorsukat féltve. Nagyon sok viszont a polgárháború, vagyis az olyan viszály, amelynek során a warlordok felosztják egymás között az országot, s fosztogatják annak lakosságát, ásványi kincseit, földjét.

Előfordul azonban olyan eset is, amikor a warlordok úgy vélik, hogy már minden megszerezhető megszereztek, hogy kimerültek a korábbi források. Ilyenkor elkezdik az úgynevezett békefolyamtot. Összehívják a harcoló felek konferenciáját (warring factions conference), egyezményt írnak alá, és kitűzik a választások időpontját. Válaszul a Világbanktól megkapják az összes létező kölcsönt és hitelt. A warlordok ekkor még gazdagabbak lesznek, mint voltak, hiszen a Világbanktól jóval többet kaphatnak, mint éhező honfitársaiktól.

A szállodába eljött értem John és Zado. Megmutatják a várost. Először azonban elmegyünk inni valamit, mert reggel óta kínoz, gyötör bennünket a hőség. A bár ilyenkor is tele van emberekkel, nem mernek az utcákon járni, itt nagyobb biztonságban érzik magukat. Afrikaiak, európaiak, hinduk. Egyikükkel már korábban megismerkedtem. James P. nyugalmazott gyarmati tisztviselő. Mit keres itt? Nem válaszol, mosolyog, kezével meghatározhatatlan mozdulatot tesz. A ragacos, imbolgoy asztalkák mellett prostituáltak üldögélnek tétlenül. Fekete bőrű, álmatag, nagyon szép lányok. A líbiai tulajdonos áthajol hozzám a pulton, és fülembe súgja: – Ezek itt mind tolvajok. Meg akarják szedni magukat, hogy kimehessenek Amerikába. Gyémántkereskedő mind. Fillérékért megveszik a gyémántot a warlordoktól, aztán orosz repülőkön a Közel-Keletre szállítják. – Orosz repülőkön? – kérdelem csodálkozva. – Igen – mondja –, menj ki a repülőterre! Ott sorakoznak az orosz gépek, azok viszik a gyémántot a Közel-Keletre: Libanonba, Jemenbe, Dubayba – oda a legtöbbet.

Míg beszélgettünk, a bár hirtelen kiürült. Alig maradtak benn néhányan. – Mi történt? – kérdeztem a libiait. – Észrevették, hogy fényképezőgép van nálad. Inkább kimentek, nem akarnak az objektíved elé kerülni.

Mi is kimentünk. Odakinn azonnal rántapadt a nedves, forró levegő. Az ember nem tudja, hova legyen. Bent, az épületben hőség, kint, az utcán hőség. Nem lehet se menni, se ülni, se feküdni, se utazni. A nagy hőség minden energiát, érzést, kíváncsiságot kiöl az emberből. Mire lehet gondolni? Hogy túléljük ezt a napot is. Na, már eltelt a reggel. Ó, már elmúlt dél. Végre közeledik a naplemente. De a naplemente sem hoz enyhülést, ugyanolyan síkos, ragacsos, fűledt a levegő. És az este? Este felforrósodott, fojtó köd telepszik ránk. Hát az éjszaka? Az éjszaka nedves, forró lepedőt ragaszt ránk.

Szerencsére sok mindent el lehet intézni mindjárt a szálloda közelében. Először is – pénz lehet váltani. Egyetlen pénzegység van itt forgalomban: libériai ötdolláros. Ez körülbelül öt amerikai centnek felel meg. Az utcára kitett pénzváltó asztalkákon ott sorakoznak a kötegekbe rakott ötdollárosok. Ha az ember venni akar valamit, szatyornyit pénzt kell magával cipelnie. A mi ügyletünk azonban egyszerű: az egyik asztalnál kiváltjuk a pénzt, a másikon üzemanyagot veszünk rajta. A benzint literes üvegekben árulják, a benzinkutak zárva vannak, csak a feketepiac működik. Nézem, mennyit vásárolnak az emberek – egy vagy két litert: nincs pénzük. John gazdag ember, ő tíz litert vesz.

Elindulunk. Nézem, mit akar nekem megmutatni John és Zado. Először az imponáló látnivalókat kell megnéznem. Ezek pedig amerikai objektumok. Monroviát elhagyva, néhány kilométernyire a várostól hatalmas fémerdő kezdődik. Pózna pózna hátán. Masszívak, magasak, tetejükből elágazások, antennák, drótok, vezetékek egész hálózata nyúlik tovább a magasba. Ezek a fémszerkezetek kilométereken át húzódnak, egy idő után úgy érezzük, hogy valamiféle zárt, érthetetlen, földöntúli sci-fi világba kerültünk. Ez a telep az Európába, Afrikába, Közel-Keletre sugárzó Voice of America ájtátszó állomás, amelyet még a műholdak előtt, a második világháború idején építettek, s most itt áll kihasználatlanul, üresen – eszi a rozsda.

Aztán a város másik végébe hajtunk, ahol beton felszállópályával kettészelt óriási rónaság, végeláthatatlan, lapos síkság nyílik meg előttünk. Ez itt Afrika legnagyobb, s a világ egyik legnagyobb repülőtere: a Robertsfield légi kikötő. Most bezárva, üresen, tönkretéve áll (csak egy kis repülőtér működik a városban, én is oda érkeztem). A repülőtér épülete lebombázva, a felszálló pályát lövedékek nyomai és bombatölcések tarkítják.

Végül elérünk a legnagyobb objektumhoz, a Firestone kaucsukültetvényhez, amely állam az államban. De nehéz megközelíteni, mert folyton katonai őrbódéba botlunk. Mindegyik előtt drótkadály van, meg kell állni. Megállni és várakozni. Egy idő után kijön az őrbódéből, homokzsákok mögül, egy katona. Kérdősködi – és kicsoda, és mi célból? Lassú mozdulatai, ritkán mormolt szótagzavai, színtelen, titokzatos tekintete, elgondolkodó arca mind az ő személyének és funkciójának komolyságát hivatottak hangsúlyozni. – Tovább mehetünk? Mielőtt válaszolna, letörli arcáról a verítéket, megigazítja fegyverét, minden oldalról alaposan szemügyre veszi autónkat, addig, addig, míg John úgy dönt, hogy visszafordulunk, mert estig nem érjük el úticélunkat, szürkülettől pedig minden utat lezárnak, nem fogunk tudni hazamenni.

Újra a városban vagyunk. Elvisznek egy térre, ahol szanaszét hevernek, már zöld növényzettel benőve, Tubman elnök felrobbantott szobrának darabjai. Az emlékművet Doe romboltatta le, hogy megmutassa: végetért az amerikai rabszolga utódok uralma, s a hatalmat az elnyomott libériai nép vette át. Ha itt valamit elbontanak, lerombolnak, tönkretesznek, az úgy is marad. Az út mellett fatörzsbe ékelődött, rozsdás karosszéria darabokat látunk: pár évvel korábban fának ment egy autó, maradványai még mindig ott vannak. Ha az útra dől egy fa, nem nyúlnak hozzá, inkább kerülgetik, új csapást vágnak a mezőn. A be nem fejezett ház befejezetlen marad, a lerombolt ház romokban marad. A szoborral is ez a helyzet. Nem áll szándékukban helyreállítani, de a maradványokat sem szedik össze. A lebontás tényével az ügy befejeződik, ha marad utána valamilyen materiális nyom, annak már nincs súlya, jelentősége, kár is figyelmet szentelni neki.

Valamivel odébb, már közelebb a kikötőhöz és a tengerhez, megálltunk egy üres helyen, egy borzalmasan bűzlő szeméthegy előtt. Láttam a szemét között grasszáló patkányokat. A magasban keselyűk köröztek. John kiugrott az autóból, és eltűnt a közelben álló, dűledező kalyibák között. Hamarosan visszajött egy öregemberrel. Követtük az öregot. A hideg futkosott a hátamon, mert a patkányok ott mászkáltak zavartalanul a lábunk mellett. Orromat befogtam, fuldokoltam. Az öreg végül megállt, és egy rothadó szeméthalomra mutatott. Szavait Zamo fordította: – Azt mondja, hogy itt hajították le Doe holttestét. Valahol itt, ezen a helyen.

Hogy jobb levegőt szívhassunk, elmentünk még a Saint Paul folyóhoz. Ez a folyó volt a határ Monrovia és a warlordok világa között; híd vezetett át rajta. A Monrovia felőli oldalon menekülttábor kalyibái és bodegái húzódtak vég nélkül. Volt ott egy nagy piac is – az indulatos és ingerlékeny kofák színes birodalma. Azok ott a folyó túlsópartjáról, a warlordok poklából, a terror, éhínség és halál világából átjöttek a mi oldalunkra vásárolni, mielőtt azonban a hidra léptek, le kellett adniuk a fegyverüket. Nézttem, hogyan állnak meg ezen az oldalon bizonytalanul és bizalmatlanul, csodálkozva, hogy létezik normális világ is. És hogyan nyújtják előre kezüket, mintha valami materiális, megérintható dologról volna szó.

Egyszer csak megpillantottam egy embert, aki mezítelen volt, de vállán Kalasnyikovot cipelt. Az emberek kitértek előle, kikerülték. Alighanem bolond lehetett. Egy bolond, Kalasnyikovval a vállán.

(Folytatjuk)

Fordította: *Szenyán Erzsébet*